

113.
SZÁM

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

113.
SZÁM

HITTUDO-
MÁNY
LELMÉLET

NEVELÉS
IRODALOM

BÖLCSELET
JOG

FÖLDRAJZ
TERMÉSZETI
TUDOMÁNY

TÖRTÉNE-
LEM
SOCIOLOGIA

ÉLETRAJZ
UTIRAJZ

LENDVAI ISTVÁN RÓMA TORNYAI ALATT

BUDAPEST
SZENT ISTVÁN
TÁRSULAT
KIADÁSA

LENDVAI ISTVÁN

★

RÓMA TORNyai ALATT

MOZAIKOK AZ ÖRÖKVÁROSBÓL

SZENT ISTVÁN-TÁRSULAT
AZ APOSTOLI SZENTSZÉK KÖNYVKIADÓJA
BUDAPEST, 1934

Kiadja a Szent István-Társulat.
Stephaneum nyomda és könyvkiadó r. t., Budapest.
Felelős: ifj. Kohl Ferenc.

TARTALOMJEGYZÉK.

	Oldal
Előszó	5
A három Róma	7
«Ez a szegény Garibaldi»... ..	23
Halottak hónapja	30
Bíborosok rekviemjén... ..	38
Rózsák a Fórumon. (Költemény.)	47
Róma vagy Genf?... ..	48
Harangoznak Rómában. (Költemény.)	57
Michelangelo in Vincoli	58
Zsibvásár a Campo de' Fiorin	65
A hétágú gyertyatartó alatt	72
Találkozás egy árnnyal	81
Imre királyfi a Grecóban	87
Mussolini obeliszkje	95
Őszi változatok a Tiberis körül	104
Traján macskái	111
Az Utitársak Kertjében	117
Utitársak. (Költemény.)	128
Gondolatok a Monte Pinción	129
Evviva il Papa!	136
Ostiai hangulatok	144
Imádság Ostiában. (Költemény.)	157
Az Örök Út	159
Addio, Roma!	170
Az Örökváros a Rerum Novarum jegyében	179

ELŐSZÓ.

Néhány kijelentést előljáróban meg kell tennem, mielőtt ezeket a hevenyészett jegyzeteimet útnak bocsátanám.

Két római utamnak az emlékeiből válogattam össze őket. Az egyiket 1929 őszén tettem meg, a másikat 1931 tavaszán, a Rerum Novarum-enciklika negyvenéves jubileuma alkalmából. Különösen első utamnak feledhetetlen napjai óta akkora idő telt el, annyi esemény pergett le, hogy erős lelki tusám volt akörül a kérdés körül : vajjon szabad-e 1929-ben írt jegyzeteimet 1933-ban a közönség elé bocsátanom, fogják-e ezt a közönséget még ma is érdekelni akkori hangulataim és benyomásaim, vagy éppen proféciáim? De aztán arra gondoltam, hogy talán éppen az időben való hátrálás, visszahelyezkedés lesz egyik érdekessége könyvemnek ezekben a mostani napokban, annál is inkább, mert akkori jegyzeteimen lényegükben, megállapításaikban semmit sem változtattam, és talán hozzátehetem : az idők, az események sem változtattak igazmondásukon. Viszont Rómáról írott efféle könyvnek csak az egyéni színezet lehet a mentsége, hiszen Rómát fölfedezni ugyancsak idejétmulta vállalkozás, nevetséges igyekezet lenne, és könyvem címével sem ígértem valami tudományos monográfiát, hanem csak egy

íróember gyónócéduláit, betűkre átírt kótáit. Ha Róma régi ismerőiben fölmuzsikál e lapok olvasása közben néhány ismerős hang és kép, — ha azok, akiknek még nem adatott meg ott kóborolniok Róma utcáin, magányukban megsejdítenek könyvem nyomán egyetmást az Örökváros lelkéből: akkor én is célomat értem, az olvasóközönség sem vethet reám követ.

Könyvemet hálás kegyelettel ajánlom Vass József dr. emlékezetének: ő biztatott arra, hogy magamnak szánt jegyzeteimet könyvbe gyűjtsem a magyar katolikus közönség számára.

Budapest, 1933 februárjában.

A szerző.

A három Róma.

1929 október 27.

LYAN viharosan zúgott az éjjel a szél, olyan hűvös-borongós, majd esős volt az idő kora reggel, hogy Róma frissében érkezett magyar vándora reménytelenül gondolt első nagy bolyongó napjára, — és tíz óra felé már olyan kéken ragyogott a vasárnapi ég, olyan gazdagon ontotta aranyát a Nap, mintha csak Benito Mussolini diktátori szava tett volna csodát. Ma a Rómába való bevonulásnak, a Marcia su Romának évfordulóját ünneplik: milyen lenne ez az ünnepség esőben, sárban, lucokban, Horácusz «győzhetetlen Nap»-ja nélkül?

Az utcákon néparadat sodródik. Parádéba öltözött fasiszták vonulnak katonás léptekkel az úttesten a Piazza Venezia felé, zeneszó és ének harsog mindenfelől, az ifjúságot, hősiességet dicsőítő induló, a Giovinezza pattogó ütemei váltakoznak a másik indulóval: «All'armi, all'armi, all'armi o fascisti!» (Fegyverre, fegyverre, fegyverre, ó fasiszták!) Csillogószemű, feketeinges ifjak, munkások magasra emelt táblákkal, parádés tisztek, polgáriruhás rendezők marsolnak és a tömeg mindenütt római módra föltartott jobbkarral köszönti őket a gyalogjáróról, közben szakadatlanul harsog a rajongó kiáltás:

— Evviva il Duce!

— Evviva il Fascismo!

A Corso Vittorio Emanuelén egyre erősebben torlódnak a kíváncsiak. Loyola Ignác temploma, a Gesù előtt szigorú kordon áll, és aki nem tartozik valamelyik fasiszta

csoporthoz vagy akinek nincs engedélyes írása, az hiába reménykedik : a fasiszta fegyelem láncá meg nem pattanik előtte. A levegőből egyre erősebb zúgás hallik. Amint föltekintek a torlódó tömegben, három-négy repülőraj húz el fölöttem a tündöklő égbolton : olasz repülőgépek cirkálnak a magasban. A büszke gépmadarak nyilván nemcsak a diadalmas bevonulás hetedik évfordulójának díszét akarják fokozni, ezek a harsogó római sasok bizonyára nemcsak az új Olaszország légi haderejének tudatát akarják gyujtogatni Róma népében, hanem tüntetést és egyben őrizetet is akarnak jelenteni az égi magasságokban arra a Földközi-tenger és a «kék Adria» felé, ahonnan más színekkel ékes gépmadarak sandíthatnának ártó szándékkal a gyűlölt fasizmus ünnepi sereglésére. Nyilvánvaló, hogy ma legalább is ötvenezer fasiszta lesz majd együtt a nagy «radunata»-n ott a Piazza Venezia négyszögletes terén, a Kapitólium alatt, hallgatni és ünnepelni a gránithomlokú, szélesvállú és acélgerincű Vezért. És ha Mussolini ellenségei nem alszanak, az ő rajongó fasisztái is őrködnek, a macskaköves, régi római utcákon éppúgy, mint Róma égboltján, amelyre most már nemcsak Horáciusz Százados Énekének verssorai szárnyalnak.

Csodálatos égbolt ez, alig selymezi egy-két fehér felhőfoszlány. És az arcát, lelkét melengető magyar egyfelől Istennek hálálkodik, hogy aranybafürdetve mutatja meg neki mindjárt először is az Örökvárost, másfelől büszkeséggel elegy szánakodással gondol haza övéire, akik nyilván ködöt nyelnek, sarat dagasztanak a budai Naphegyen október huszonhetedikén. Ez a nap egyébként dátum szerint nem a Marcia su Roma évfordulója, mert Mussolini feketeingesei 1922 október huszonnyolcadikán vonultak be Rómába. De holnap hétköznapi van, és a munka államférfia nem akarja, hogy mégolyan szép és büszke évforduló miatt akár egyetlen munka-

nap is elvesszen vagy megrövidüljön az «ő» Olaszországában.

Szakadatlanul tart a fölvonulás, a zene, az ének, a lelkes kiáltozás Róma falai közt, széles utakon és zeg-zug sikátorokban egyaránt, és akármerre próbálok is utat törni, nehéz, mert csaknem egész Róma az utcákon van, és ez nagy szó. De tíz órára, a kijelölt időre csak a gyalogjárókon van már tülekedés, vesződés: a fasiszták ott állnak a Piazza Venezián, az óriási fehér oszlopsoros és egyben modernül kiábrándító «Mole Sacconiana», II. Vittorio Emanuele emlékműve alatt. Feketélik a nagy tér az emberektől, csak a lobogók és a táblák színei tarkállnak bele ebbe az egyhangúságba: ötvenezer ember tömegébe.

Odafenn a körmei közt bibliát tartó velencei szárnyas oroszlánnal, Szent Márk evangélista és egyben a büszke velencei köztársaság emblémájával ékes Palazzo Venezia szónoki emelvényén megjelenik kíséretével a Duce. Feketeingesen, katonai formaruhában, mellén katonai kiüntetései, fején fasiszta sapka. Kesztyűs kezét az emelvény drapériás szélére teszi. Ötvenezer ember harsogja, bömböli a napfényes római levegőbe:

— Evviva il Duce!

És Benito Mussolini, a falusi kovácsmester és tanítónő fia, beszélni kezd ott az embersűrű fölött. Keményen és mégis derűsen. Az új Olaszország diktátora, a XX. század első negyedének egyetlen történelmi államférfia, aki nemzetének évszázadokra akar nevelője lenni, megszólal:

— Minden fegyvernembeli tisztek és katonák! Tisztek és feketeingesek! A Város és az Ország fasisztái! Ma közelebről akarok beszélni hozzátok, hogy szavaim egyenesen a szíveitekbe jussanak. Ma különösképpen örvendezek és büszkélkedek! Eszembe jut a milícia első felvonulása hét esztendővel ezelőtt a Kolosszeum köze-

lében. Akkor az anyag még nyers volt, de a szellem már lángoló. Hét esztendő nem telt el hasztalanul, és ma a ti zászlóaljaitok, a ti légióitok valóban ragyogó kifejezései annak az új, fasiszta olasz népnek, amelynek fegyveres a karja, de méginkább a szíve.

Ötvenezer ember harsogva feleli ezekre a büszke mondatokra :

— Evviva il Duce !

Mussolini tovább beszél :

— Bizonyosan illő figyelemmel olvastátok üzenetemet. Abban kifejezetten megmondtam, hogy a fasizmus a maga emberei és intézményei birtokában szembe tud nézni minden, mégolyan váratlan megpróbáltatással is. Megismétlem előttetek, szemébe mondom az egész olasz népnek, hogy ez az igazság ! Hasztalan dolog, sőt veszedelemmel járhat, ha töröket próbálnak vetni, hogy megzavarják azt a nagyszerű összhangot, amely őfelségétől a királytól és a trónörökös őfelségétől a legkisebb falu legkisebb lakosáig terjed.

Ötvenezer ember lóbálja sapkáját, emeli zászlóit és tábláit, tűzi szuronya hegyére a fekete fasiszta fezt, és harsogja sorban :

— Éljen a király ! Éljen a trónörökös ! Éljen a Duce ! Éljen Savoya ! Éljen a fasizmus !

A keményszavú vezér fekete szemeiből most már szikrák pattognak :

— Hét esztendő nem telt el haszontalanul, és az erők és lelkek e tömegével szemben ugyan mit tehet minden gonosz és hitvány fecsegése azoknak, akiket elég helytelenül nem állítottunk kivégző osztagaink elé 1922 októberének napjaiban?

— Halál a kiszököttekre ! Éljen a Duce ! — feleli ötvenezer ember erre a könyörtelen mondatra.

— Akkor az történt, hogy ellenfeleink gyáván szét-szóródtak, kegyelemre megadták magukat. De ha más

forradalmak hét esztendő után a bizonytalanság és a vénség jeleit mutatják, nem úgy a fasiszta forradalom, amelynek hét esztendő után is megvan a bátorsága ahhoz, hogy karabélyainak fenyítő ólmát küldje a Haza árulóinak hátgerincébe !

Ötvenezer ember tombolva helyesli ezt a golyósüvítő kijelentést. És a gránithomlokú, szélesvállú, acélgerincű Vezér elmosolyodva kihúzza magát :

— Ma, hét esztendőnek utána, nézzetek jól az arcomba. Ma, hét esztendőnek utána fiatalabbak, erősebbek és kérlelhetetlenebbek vagyunk, mint valaha !

Dörgő éljenzés. A rengeteg ember lenn a téren és fenn az óriási emlékmű lépcsőin és oszlopai között olyan önkívületben van, amilyenre tömegek talán csak itt képesek gyulladni a fekete vér déli tüzétől. És a Duce, az emberré testesült Akarat és Cselekvés ebben a tomboló tetszésben, az égen cirkáló repülőrajok ágyúszavú motorzenéje közepette mondja ércbevágott mondatait Olaszországnak, Franciaországnak, Jugoszláviának és — a történelemnek, amelynek arculatát legerősebben ez a sorsok szobrása, hazájának ez a politikai Michelangelója alakítja, gyúrja, vési most Európában. Ez a hősi lélek, aki beszél, de szavai cselekedetekből szikráznak elő, és cselekedetekké gyúlnak a beszéd után. 1929 nagy történelemalakítójának szavai odacsapkodnak a római világbirodalom egykori parancsoló, irányító fellegvárának, szellemi székházának, a Kapitóliumnak gyakorta elváltozott, de ma is harmadfélezer esztendőt idéző falaihoz, szikláihoz, időmutató tornyához.

*

Odalenn a Piazza Venezia tágas öblében még a Duce szavai viharzanak, odalenn az élő történelem zajlik — de én most itt állok már a Kapitólium — mai nevén a Campidoglio — lépcsőjén. Már nem a Ducét hallom, ha-

nem a kövek beszédét. Nem az ötvenezer olasz őrzöngő lelkesedését látom égni az arcokon, hanem a Győzhetetlen Nap, az Invictus Sol aranyáradatát látom ragyogva remegni a köztársasági és a császári Róma megrázó, feledhetetlen kőhalmazán, a Forum Romanumon. Döbrentően szép látvány innen, az egykori «Capitolium fulgens», a «tündöklő Kapitólium» oldaláról a szédítőmessze múltnak, véresragyogó világnagyságnak ezek a kőből való masztodoncsontjai, — az afrikai Septimius Severus diadalívetől odáig a Kolosszeumig, amelyben valamikor nem ötvenezer, hanem százezer ember őrzöngött egy-egy cirkuszi előadáson császárostól, szenátorostól drágaköves, illatszeres hölgyektől kezdve izzadt, hagymabűzös csőcseléktömegekig ázsiai és afrikai bűvészek és táncosnők «attrakcióin» éppúgy, mint gladiátorok, vadállatok és «babonás» keresztény férfiak, asszonyok, szüzek és ifjak vérehullásán.

Végigfut tekintetem a diadalmas vasárnapi napfényben ezeken a némán kiáltó kőóriásokon el egészen az égbolt szélén kéklő albanói hegyekig, ahonnan a tölgyverdők rengetegeiből a Silviusok latinjai elindultak ide a Tiberis mellé, hogy maradékaik a Kapitólium és a Palatinus tetejéről világbirodalmat teremtsenek százötven-kétszázezer ember kezdetleges parasztköztársaságából. Világbirodalmat, amelyből — ime — ez maradt ! Valami kísértetiesen megkapó, lélekriadalmas és mégis hálás alázattal érzett ajándéka Istennek, hogy első ráérő napom mindjárt így adódott, hogy a XX. század Rómája és a latin Róma mindjárt ezzel az összefüggéssel döbrent elém, ekkora történelembőlceleti hangszereléssel zúg Róma első leckéje felém, Tüladunának — az egykori Pannóniának — bolyongó poétája felé.

Valóban : a Duce beszéde már nem hallatszik ide, és mégis hallom. De milyen csodálatos másképpen hangzik most a Forum Romanum holt körengetegének hangöblén

át, a Halál hangszóróján keresztül! Hiszen én itt évezredek messzeségéből hallok és látom most a Ducét, a mai Rómát, az élő történelmet. Onnan, ahol már hamu és por lesz Benito Mussolini, ezzel az ő ötvenezer és a többi sokmillió rajongójával és minden ádáz ellenségével együtt. Onnan, ahonnan majd évszázadok múlva mereng talán az akkorra már elomlott Palazzo Venezia fölött egy magamfajta vándor, talán az is onnan a Duna mellől érkezendő, mint jómagam s bizonyára nem keresi majd nyomomat úgy, ahogyan én elgondolkozom: vajjon erre is járt-e ama «napszemű» német költőfejedelem, Goethe úri csizmája? Hiszen itt a holt történelem üres szemgödre feketedik rám az élő történelem mögül, miközben odalenn a Kapitólium toronyórás homlokzata alatt ugyanabba a semmiségbe hullanak 1929 diktatori szavai, evvívázásai, motordübörgése, zászlószínei, amelybe a köztársasági, a királyi, a cézári Róma ünnepi szavai, népi lármája, fénylő diadalai és véres bűnei hullottak a Mulandóság könyörtelen törvényei szerint. Hiszen itt keserű, fanyar bölcséleti tanfolyamot kezdenek számomra a gígászi kövek, Róma napfénye alatt valósággal a Nírvána kísért engem, a Dies Irae világlomást váró tizedik századának komor önsanyargatása és tépelődése borzong huszadikszázadbeli idegeimen, egy égre tornyosodó Hamlet nem is egyetlen árva emberkoponyát, hanem évezredek köveit és csontjait fölmarkolva kérdi bele a némán égő naptányérba a «Lenni, vagy nem lenni» minden kérdését. Valóban, a szótalán kövek valósággal ellenbeszédet tartanak itt a Kapitólium mögött és egészen furcsán visszhangozzák Benito Mussolini szavait: a Halál vajmi fekete kótájára fordítják át az élet, a vér, a vas szólamait. Olyasfélét mondanak ideát, a falakon innen:

— Történelmet mi is hallottunk, mi is láttunk. Hallottuk és láttuk mindazt a nagyságot, erőt, erényt, mindazt a fényt és ragyogást, mindazt a gyönyört, mindazt

az alkotást, szervezést, művészetet, tudományt és mindazt a gyalázatot, gyötrelmet, szégyent, bukást, árulást, aljasságot, amit Róma története, Róma élete a nagyság és a süllyedés minden változataiban jelentett. Abban a világban, amelynek nyomorék hírmondói vagyunk, éppúgy lángolt Nap, vér, láz, éppúgy dübörögtek katonalégiók, hevültek nagy emberi álmok, énekeltek epedő szerelmek, szárnyaltak imádságok, tündököltek gyermekálmok, ujjongtak örömök, lázadoztak és átkozódtak emberi kínok. Mi is láttuk császárok és diktátorok diadalmeneteit, rabszolgák lázadozását, vérnek és aranynak minden fenségét és tébolyát. És mindez hova lett a mi roncsainkon kívül, és mi lesz majd a ti esztendeitekből, a ti lázaitokból, a ti minden gyönyöreitekből és gyötrelmeitekből ?

Meghiheti mindenki : elég kegyetlen élmény az, mikor egyszerre az évezredes kövek hátterén rajzolódik ki a gránithomlokú, acélgerincű Duce alakja és ennek a fekete-vérű életcsomónak, történelemlendítő izom és ideghalmaznak vérforraló, lélekgyújtó szavai közben hallja, dobhártyáján hallja az ember az örök homokóra fővényszemeinek finom, szakadatlan elpergését. Egyszerre mintha Jánusz-fej támadna a vállán : a Piazza Venezia felől látja a Mát, amely majd könyörtelenül Tegnappá válik, a Forum Romanum felől látja, hallja a Multat, amely vérrel, arannyal, gyönyörrel és gyásszal tarkázott Ma volt egykor. Hova legyen itt az élő és eszmélő ember, és merre billenjen gondolatainak nyelve : a Nirvána vagy az Élet, a Gondolat vagy a Cselekvés, a Magány vagy a Világ felé ?

Ha nem ragyogna rád Róma kékarany égboltja, ha ereidben nem lüktetne forróan a vér, ha nem lenne még mindig erős hajlamod a cselekvő életre, és nem szólitánának magyar szenvedelmek a célratörő, alakító életbe : a vallás tanítása nélkül nyomban és végzetesen megejtene

a kövek kísértése. Egykor a Gonosz azzal kísértett meg Valakit, Akihez ennek a városnak olyan mérhetetlen erős köze van, hogy változtassa kenyérré a köveket. Itt a halott történelem kövei arra csábítanak, hogy engedj kővédermedni az élet ízes, vérindító kenyerét. A Forum Romanum és a Palatinus kövei arra biztatnak beszédükkel, hogy menj el karthauzi fogadalmat tenni. De . . . — és az élet egyik lényeges jellegzetessége az, hogy tele van az elszigetelt, a «magánbűszke» Értellemmel szemben megbotránkoztató «de»-vel — a lángoló Nap, a kékarany égbolt, a ragyogózöldlevelű narancsfák, az élet duzzadozása fűben-fában és önnönmagadban rádkiált, hogy ne a kövekre hallgass. Amit ők mondanak most, az az emberi lélek egyik veszedelmesen áldásos és áldottan veszedelmes képességének, titokzatos kiváltságának, az Emlékezésnek hatásköri túllépése önmagadban. Az Emlékezése, amely nélkül minden pillanat külön élné önmagát, de amely nélkül nem is lenne színes, eleven, igazi cselekvő élet. Az Emlékezése, amely ha túlteng : foglyul ejt, és elrabol a teljes, az alkotó élettől. Ha ura vagy : sasszárnnyad. Ha fölédkerekedett : véredet szívó vámpírszáj. Ember lévén, Jánusz-hajlandóságú vagy, de vigyázz, hogy hátranéző tekintetteddel bele ne kövülj a múltba, mert holtramerevedsz. A történelem Lótné asszonya lesz, ha tovább merengsz visszafelé, mint kellene. A történelmi tudat a maga adataival és kínálkozó bölcselmeivel is olyan jó, amelyből a sok halálosan megárthat. Hagyd a halottakat a síroknak. Mert a Halál fekete vásznán szövődnek ugyan az életnek még olyan virágos képei is, s aki csak ezt az örökegy fekete vásznat nézi, az a Remete, akik elől elfakult az élet a maga minden szépséges mulandóságaival. Aki pedig csak az élet szakadatlan, újuló, változó képeit ujjongja és eldisputálja mögülök a Halál vásznát : az a dionysosi lélek. De az egész, a teljes emberben mind a kettő elegyedik : ilyen a homo catholicus. Nem jogos kérdés az,

hogy «Ugyan mit ér és mit akar az élet, mikor hiszen csak halál van?» — és nem a teljes igazságot mondja, nem az emberi lét vótumát mondja az, aki így kiált: «Mit akar a halál? Hiszen csak élet van!» Nekünk ugyanis mind a kettő van, és mind a kettőnek meg kell adóznunk Élet és Halál Istenének rendelkezéséből — — —

Amellett pedig hiába is rohannál most le oda a Piazza Veneziára, hiába pörölnéd szembe a Ducét és az újjongó emberezzeket a kövek nevében, amelyek azt mondanák, hogy ugyan minek mindez, mikor hiszen a XX. századnak is meg lesz ezer esztendő múlva a maga romhal-maza? A cselekvés lélektana és idegtana más, mint a tétlen tépelődés, meddő borongás, a tegnapelőttbe és a holnaputánba való pusztá belegondolkozása. A cselekvőt az élet raptusa ragadja. A történelem férfiának csodálatos és elengedhetetlen adománya az a biztosság, amellyel a kellő pillanatban fölpattan az Idő paripájára, megnyargalja csakúgy szőréen és mint katonáéknál mondják: «betöri» maga alá. Az a táltos ugyanis csak az ilyeneknek engedelmeskedik, — az ilyenek pedig soha nem tudnák kiboncolgatni a legvégső részletekig, hogy miért éppen «akkor» és miért éppen «úgy» cselekedtek. Talán indokolni tudnák, de megmagyarázni nem. A világ még kevésbbé. Minden Napoleon többé-kevésbbé kalandor a megrohantak, a méltatlankodók, a nemengedélyezők előtt, amíg meg nem hordozta hadait a diadal arénáin és meg nem koronázta magát. Ilyen faragású férfiú az is, aki az imént odalenn a Kapitólium túlsó falai alatt beszélt és akit ma már legkiáltóbb ellenségei sem neveznek szívükben kalandornak. Az az ötvenezer ember pedig egy cselekvő, újjáalakuló nemzet újjongását harsogta a cselekvő vezér felé, — és csak ilyen nemzettel boldogulhat a küldetett Vezér, csak ilyen vezérrel szárnyalhat magasságokba az életképes nemzet. Ne tévedjünk most rá magyar viszonyokra, magyar párhuzamokra, hiszen: «a példa fáj». De

ezek a kövek is odalenn mondanak valamit, ami egészen másképpen hangzik, mint a Nirvána magtalan bölcselmei.

Azok a kövek, ha most már jól ráigazítod a dobhártyádat : tapsolnak a Ducenak, veleujjonganak az ötven-ezer ujjongóval. Hiszen a tóga eltűnhetett, a szavak megváltozhattak, a római paloták fölött rádióárbocok remeghetnek már, de a latin Róma lelke ott kísért a fasiszta Róma hangjaiban, színeiben és főképp cselekedeteiben. Nem is éppen a római köszöntésre értem, a liktori köteg gondolatára, de Mussolini állambölcseletére, egyénfölföltti fegyelmére, egész retorikájára és példátlan szervezőképességére. Mindez latin örökség, a legrómaibb megnyilatkozásban. Nem, a halottak nem akarnak gyilkolni. Ők is úgy éltek, hogy nem kérdezték : kiássa-e majd őket egy távoli kor, és az erőseletű ember ma sem gondol azzal, hogy ezer év múlva az ő csontja is ásatási tárgy lesz-e ? Amellett pedig nem minden végződik a köveknél és a csontvázaknál. A kövek odalenn kövek, de azok közt egykor lélek lakozott és az a lélek nem száradt bele a kövekbe, nem mállott szét a diadaloszlopokkal, az oltárokkal és a palotákkal. Azt a lelket versejtek, izomrostok és idegszálak továbbadták, azt a lelket az Egyház megkeresztelte, és az a lélek szól ma Mussoliniból, a tömegből, a repülőgépek dübörgéséből. A latin Róma nem fekszik kiterítve gígászi kőravatalon. A latin Róma évszázados megszíneződésekkel ma is él, és tapsol Mussolini Rómájának.

Az Ara Coeli-templom felé menet így oldottam ki magamat a kövek kísértéséből a nyáriasan sugárzó, tündöklő őszi délbén, mikor az énekkel, zeneszóval szétoszló tízezrek hazafelé indultak Benito Mussolini seregszeméjéről, és a Palazzo Venezián csak a Haza Oltárának línes virágkoszorúi maradtak az illatos, szinte forró római napfényben.

*

Négy órával később úton voltam túl a Tiberisen a lármás, nyüzsgő Borgo Vecchion, a régi külvároson át — ahol harangok zúgása vegyült nekipirult arcú feketeingesek kissé borszagú harsány énekével, és egy minis-tránszgyerek hangos csengettyűjével — a Piazza San Pietro felé.

Mikor a hervadó napfényben először rajzolódott elém a Piazza Rusticucci szürke, kültelkies világában a hatalmas tér Caligula obeliszkjével, a két óriási szökőkúttal és fölötte Michelangelo fehér kupolája : néhány pillanatra mintha kiábrándultam volna Szent Péter teréből és bazilikájából. A sok olvasmány, a sok tökéletes, kimesterkedett fénykép után most egyszerre mintha kisebb lenne a tér, mint ahogyan várhattam, és olyan barnaszürke, repedezett a San Pietro homlokzata a szobraival együtt, olyan szegényes a Bernini sárgásbarna, rovátkás, ütötköpött oszlopainak két félköre, és nem akar semmiképpen sem fenségesen, széttipróan reám zuhanni első benyomásaival a Vaticano. De lassan megfog a gigantikus oszlopok négyessora. «Hol vagy, modern technika?» — ugrik ki az emberből a kérdés e kétszáznyolcvankét óriás oszlop, a nyolcvannyolc pillér és fölöttük százkilencvenkét szobor galériájának láttára, viisszaszédülve a XVI. század napjaiba, megfog a Caligula cirkuszából ideplántált obeliszk, a két nagy szökőkút hétméteres két vízoszlopa. A tér kitágul, megnő, mintha csak most húzódnának hátrább a húsz méter magas, tizenkét méter széles oszlopok, és ott a tenger nép hullámmása, a gépkocsik tábora, a zöld villamoskocsik közepette torkonragad valami grandiózus érzés, és most már látod a San Pietrót, látod a Vaticanót, és tudod, hogy olyan helyen állsz, ahol évszázadok hangulatai hullámmazanak a szökőkutakból megpermetezett levegőben, és ahol ezer meg ezer lélekszál fut össze most is a földgömbnek minden irányából. Mit tudod, ki milyen tájáról jött e világnak azok közül, akik itt jönnek-mennek

most az obeliszk körül, és vajjon ki lehetne-e számítani csak hozzávetőleg is, hogy hány ember lába taposta ezt a teret főméltóságoktól koldusokig, lángelméktől szegény együgyű lelkekig azóta, hogy Néro keresztényégető cirkusának helyén megépült a Halásznak első temploma, Anacletus pápa öt-hat emberre való kis oratóriuma, amelyből ez a világraszóló remekmű lett? És vajjon hány gondolat, érzés, sóhaj, imádság száll e pillanatban is, hány gyertyaláng és hány lélek libeg, hajladozik a San Pietro és a Vaticano felé az öt világrész minden égitája alól? Miféle hatalomnak miféle helye ez itt, ahol valamikor élet volt ama latin Róma is minden nagyságával és történelmével, és ahova hódolni jár Mussolini Rómája is? Ha hallgatnál a vaksi lelkere, azt gondolnád, hogy ez itt a latin Róma és a modern Róma közbülsője: a középkor ittrekedt Rómája, de hiszen itt áll Péter és Pál emberfölötti szobra, jeléül annak, hogy ez a Róma, a katolikus Róma élt már a császári Róma idején is, — Garibaldi szobra pedig ott a Gianicolon figyelmeztet, hogy túlélte nemcsak a középkort, hanem túlélte még Garibaldiék vörösinges modernségét is, és ma a lateráni békeegyezmény Città del Vaticanójának falai között megy tovább új évszázadok felé.

És ha felmégy a márványlépcsőkön s a porticus mennyezetén kigyönyörködted magadat Giotto mozaikjában, a Navicella della Chiesában, végigbámultad a zöldpatinás középső bronzajtó csodálatos reliefjeit, meghatódtál a bazilika elején azon a nagy kerek porfirlapon, amelyen valamikor a római birodalmi császárok térdeltek koronázásuk alkalmával, — végigvándorolhatsz a San Pietro csodáinak és szépségeinek rengetegén. Ha egykor néhány nagy olasz festő műveinek a láttára azt jegyezhetted be naplójába a német költőfejedelem, hogy ez nem egy napra, hanem hónapokra is sok lenne neki, mit fogsz mondani a San Pietro belsejének első élménye után?

Hónapokig járhatnád a márványnak, porfirnak, arany-nak, bronznak, szobrászati és festészeti szépségeknek, építészeti csodáknak ezt az erdejét, hacsak tisztán művészeti közöd volna is mindehhez, és nem zúgna-zengene is feléd semmi abból, amit Szent Péter sírja, az oltáron lakozó Úr Jézus és a Tribuna fölött sárga alabástromablakon lebegő Szentlélek fehér galambja jelent. Imádkozol, és imádságod után azzal lépkedsz lábújjhegyen a kijárat felé, hogy össze kellene roskadnod, ha nem szólítana kifelé az idő parancsa és hogy ide még sokszor vissza kell majd térned testben is, de lélekben talán mindennap.

Igy, ezzel a záróakkorddal mentem lefelé a térre, s onnan a Tiberis villamfényes partjára. Ott a sötétben csillogó keskeny folyó mellett a nagy platánok alatt föl-torlott bennem mindaz, ami ezen az egy napon átvillámolt agyamon és szívemen, és Michelangelo kupolája nem tágtított mellőlem, a Vaticano nem engedett szabadon. Fenn a Falconieri-palota emeleti szobájában íróasztalom lámpája alatt most a harmadik Róma szólalt meg, és diktálta tollamba :

— «Három Rómát láttam ma, és csak a harmadikkal láttam meg teljességgel Rómát. A klasszikus Róma onnan szólt hozzám a Kapitólium árnyékából, a fasiszta Róma ott zengett-harsogott a Piazza Venezia hatalmas négyszögletében, a katolikus Róma ott fogott meg az esteledő San Pietróban, amelynek homályos márványfenségére a kerek alabástromablakon át ráféhéredett a Szentlélek galambja. És a katolikus Róma volt a legnagyobb. Nem a térbeli arányainak, a művészeti kincseinek nagyságával és káprázatos ragyogásával. Hiszen szép, nagy mindez, és csak hálálkodás járhat érte. De ekkora arányokat, ilyen pompát és művészetet a Kolosszeum kora is látott, a Palatinus császári palotái is láttak. És Isten mérlegén nyilván tollpohely Bernini minden oszlopsora, Michelangelo minden kupolája és Canova minden sír-

emléke egy jóságos szív egyetlen rebbenése, egy irgalmas lélek egyetlen mozdulata mellett. Ami igazi, maradandó, végső emberi, földi érték — minden koron túl — van bennük, az is csak annyi, amennyi visszfény ragyog meg rajtuk abból, ami e mesterek földi életében isteni, Istennek megjelentkezése, kifejeződése volt. Másvalami az, ami ezekből a falakból sugárzik le Róma kőtengerére és azon túl, túl le az egész földgömbre, elmúlt és elkövetkezendő évszázadokra, és ami a Kolosszeum és a Palatinus kereszténygyilkoló századait éppúgy átragyogja, mint ahogyan megneemesíti, átsugározza Mussolini XX. századát és elébe világít elkövetkezendő emberi koroknak. A klasszikus Róma kövei a Tegnapot mondták neked, a mai Róma feketeingesei a Mát harsogták feléd, a Jézus Krisztus Rómája a Tegnapon, a Mán és a Holnapon át azt mondja, ami az emberben Isten kegyelméből örök. Amott halott cészárok, ott egy nagyratörő nép, itt : Isten.

Amott a világverő hatalom, amelynek össze kellett omlania a maga csillogó bűneiben. Ott a nemzet duzzadt életereje, amely egy vak Dionysos elzuhanására volna ítélve, ha szeme nem tudna örök dolgokra is nyílni. Itt Isten gondolatainak sugárzása, amely fényt tudott gyujtani a barbár emberi lelkek sötétjébe, föl tudta szabadítani az állatemberből az istenembert, odaszórta ókor és középkor fölé a hitvallók, vértanúk, szentek, egyházatyák, az igaz művészet és tudomány lelkének páratlan tűzijátékát, és amely előtt meg kellett hajolnia a gránithomlokú Ducének és nemzedékének is azzal a tudattal, hogy enélkül a Róma nélkül nincs Róma, nincs Itália, de nincs emberiség sem. Hiszen lehetett, lehet ma is ennek a Rómának a megnyilatkozásában sok emberi, gyakran több is, mint kívántatnék, volt és lehet sok «Menschliches, Allzu-Menschliches», — de az emberi lélek legmagasabb szárnyalásához csaknem kétezer év óta ez a hangár adott

a legtöbb szárnyat és pilótát, és a gonoszul, a sárosan-szennyesen «emberi» nem tudta lerombolni az isteni gondolatok e sasfészkének falait sem kívülről, sem belülről.

Ha volt Európa történetének valóban nagy korszaka, az akkor volt, amikor innen, ebből a Rómából felszökött az emberi lét súlypontja magasan e bolygó fölé : Istenbe, — és a szebb, a nemesebb jövődönk sem adatott más lehetőség Oswald Spengler döbbenetes látomása, az *Untergang des Abendlandes* ellen, ha százszor fejével fog is nekirohanni a falnak a lázadozó ember. Mert a krisztusi paradoxon áll az egyéni létre is. («Aki a maga életét keresi, az elveszti, és aki nem keresi, az megtalálja».) Áll az emberiség életére is : földfölötti súlypont nélkül nincs nagy, nemes, színes, gazdag földi élet. A hívő tudja, hogy mi, de a hitetlenek komolyabbja is kell gyanítsa : valami csodálatos erő, küldetés sugárzik innen, és a XX. század hitetlen emberiségének boldogtalansága, zürzavara, megoldhatatlannak látszó válsága a bizonyosság mellett, hogy lehet megpróbálni az Úr Jézus Krisztustól való elszakadást, de boldogulni, szépülni, gazdagodni Nélküle nem lehet. Szent Péter Rómáját lehet gáncsolni, de az ő művéhez foghatót eddig nem tud fölmutatni a világnak egyetlen égitája sem, — és a hálátlan, a vak, vagy a gonosz tagadhatja, leplezheti, támadhatja a tényt, de a Caligula obeliszkje Néró elomlott kertjei fölött, Jézus Krisztus visszahelyezett keresztye ott a mártírvérrel megszentelt óriási Kolosszeum falán, kétezer év nyugodt tudatával hirdeti : «Krisztus győz ! Krisztus uralkodik !»

Harangok zúgása hömpölygött át hozzám a Tiberis fölött a halványkék estében, és a nagy platánok árnyai közt nyugodtan fehérlett az égbolt csillagai alatt a San Pietro kupolája.

„Ez a szegény Garibaldi...”

Mindig öröm odafenn járni a Gianicolon, a Janiculumon, akár napfény fürösztöi költögyeit, ciprusait, pálmáit, akár az alkonyat meseszíneiben látja onnan a lámpagyújtó Róma panorámáját és mögötte a rózsahavas Soractet, Horáciusz havasát. Mindenképpen az a Janiculum ez, amelynek magasságában megérti az ember Martialis kőbevéssett mondatát: «Hinc septem dominos videre montes, Et totam licet aestimare Romam». Valóban: innen nézd meg a hét fejedelmi halmot, innen ítélj meg Róma egészét. Akár a természet barátja, akár a szépnek rajongója, akár a mult idők szerelmese kerekedjék felül benned, itt bőven szolgál neked a természet is, a művészet is, a történelem is.

Ha onnan a Vatikán felől ballagsz fel a San Onofrio temploma mellett, ahol Torquato Tasso, a Megszabadított Jeruzsálem boldogtalan költője nyugszik több, mint három évszázadja, pár lépéssel feljebb megállsz egy kiszáradt költőgy alatt, ahol a márványtábla betűi elmondják olaszul: «Ennek a tölgynek árnyékában Torquato Tasso, közel az óhajtott babérhoz és halálhoz, csöndben végiggondolta életének minden nyomorúságait, — és Néri Szent Fülöp vidám újjongások közepette bölcsen gyermekké lett a gyermekekkel». És itt a Megszabadított Jeruzsálem lángelméjű, de szerencsétlen költőjének és a XVI. század derűs, játékos, kacagó, mai érzékkel mérve «különcködő» szentjének merengve hódolhatsz magad is, késői és gyárfüstös kornak vándora, akinek magadnak is megvannak tapasztalataid szenvedésről, babérról és — halálról, milliók tömeghaláláról, ha utánad nem is marad majd emléktábla e világnak egyetlen tölgyfája alatt sem.

Ha pedig onnan, a Trastevere szegényes, zeg-zug utcái felől sétálsz föl, akkor előbb megtekinted a San Pietro

in Montorio-templomot, amely ugyan aligha Szent Péter keresztrefeszítésének pontos helyén épült, de a régészek legendaosztatásáért kárpótol a templom négyszögletes udvarán Bramante csodálatos kis kupolás, körülöszlopos építészeti gyöngyöcskéje, a «Tempietto». Vélne'd : a tenyeredre veheted ezt a templomocskát, ezt a játékbazilikát, olyan kecses, könnyed és mégis súlyos alkotmány. És a Montorio mellől továbbhaladván, másik gyönyörűség a Fontana Paolina lesz, V. Pál pápa hatalmas szökőkútjának ötsugaras zuhogása feledhetetlen kísérőzenéül a szépséges tájképhez, amelyen elgyönyörködsz.

De akár onnan, akár innen indulsz neki a Gianicolo pompás nagy sétányának, mindenképpen a fák és a páratlan kilátás gyönyörűségei közepette jutsz el arra a hatalmas terrazzára, amelyet el nem kerülhetsz és ahonnan Rómát és a Campagnát úgy láthatod, ahogyan még csak a Montorio mellvédjéről. Előbb azonban a világ egyik legimpozánsabb lovasszobra parancsolja magára tekintetedet föl a sugárzó égi kékségbe : tömérdék gránitalapzaton Giuseppe Garibaldi hét méter magas lovasszobra.

Lehetetlen, hogy ez a széles talapzatú, emberfölötti arányú alkotás ott, Európa egyik legszebb pálmás, virágdíszes terén, magasan Róma fölött, meg ne ragadja a szemlélt a maga nyeregben ülő főalakjával és bersagliere-kalapos, rohamra lendülő mellékalakjaival. Ha mindjárt nem is azzal a szívvel van a szemlélő a vörösinges forradalmár emlékezetéhez, mint a szegény jó magyar nép volt az élő Garibaldihoz abban a maga sötét, de reménykedő éjtszakájában, amelyben innen, az olasz égboltról csillogott feléje a hiú remény álcstillaga, hogy «majd hoz Kossuth tisztát, Türr Pista meg puskát, Éljen Garibaldi !» Bizony, Garibaldi vörösinges, nyughatatlan alakja fölött hiába kóvályogtak magyar reménységek, de hiszen most nem ezt akarjuk idézni. Rá ugyan rá kellett

gondolnunk eddig is, mert amerre jöttünk, az «olasz egység» nagyságainak mellszobrai fehéredtek elénk a maguk tipikus multszázadbéli olasz vonásaikkal, és közülük egyik — Bixio tábornoké — óhatatlanul 1870 szeptember 20-ára, a híres-hírhedt Venti Septembrere taszítja emlékezetünket éppen az «Italia o Morte!» forradalmár vezérének lovasszobra alól.

Azon a napon ostromolta Bixio tábornok nem messze innen a Porta San Pancraziót, miközben IX. Pius pápa házikápolnájában misézett és a Vatikán ágyúdörgéstől megrezzenő ablakai mögött talán nem egy lélek úgy gondolta, hogy a pápaság világi hatalmára elkövetkezett a vég: «*Venit summa dies et ineluctabile tempus*». A végső nap, az elháríthatatlan óra. És valóban: az amúgy is alig védekező pápaság fehér lobogója tíz órakor meglibbent a San Pietro kupoláján, odaát pedig, a város tulsó felében a Porta Pia szétlőtt falain — amelyeket egykor Michalangelo rajzai szerint emeltek — berontottak Viktor Emánuel győzelmes katonái, és a pápaság világi hatalma összeomlott. Az a tizenkét évszázados hatalom, amelynek Itália is, az európai műveltség is megmentését és virulását köszönhetette és amelyről még Gibbons is elismeri, hogy «legnemesebb jogcíme egy nép szabad választása volt, amely népet ők, a pápák mentették meg a rabszolgasorstól». De mit emlékeztek már a «szabadság» ujjongói arra a fehér domborműre ott a San Pietro balhajójában, amelyen Nagy Szent Leó pápa csodálatos módon megállítja Attila hadait; mit egy Szent Benedek, egy Szent Gergely művére; mit a pápaság évszázados érdemeire az öldöklő izlám elhárításában, a népek békéjének és fejlődésének szolgálatában; mit V. Mártonra, aki ismét európai arculatot adott a romhalmazzá pusztult Rómának, a «marhacsordák városá»-nak; mit a pápaság jogaira és erkölcsi rendeltetésére? IX. Pius pápa még szeptember 19-én este átkocsizott a Piazza San Giovanni Lateranóra,

fölment az Üdvöztő szent lépcsőjén, megáldotta hűséges katonáit, és többé nem látták Róma utcáin: ő volt a Vatikán első önkéntes foglya.

*

Mindez akkor is feltorlódnék az emlékezetben, ha nem is hívná föl a figyelmet magának Garibaldinak szoboralakja ezekre a messzemúlt eseményekre. De a szemlélő minden előzetes tudomás nélkül első pillantásra elcsodálkozik, meg is botránkozik azon, hogy a bronz-Garibaldi nem arra néz, amerre néznie kellene: lovával együtt maga elé, Rómára, az ő egységes Olaszországának fővárosára, hanem elfordítja a fejét — balfelé. A Vatikán felé. Diadalmasan, kihívóan tekint sapkája alól a pápák rezidenciája felé.

Miért?

Hiszen a Venti Settembre napján maga Garibaldi éppúgy nem szerepelt, mint Mazzini. Ezt a győzelmes napot magának tartotta fönnsavoyai Viktor Emánuel király, aki kevéssel azelőtt «fiúi tisztelettel, katolikus hittel, királyi lojalitással és olasz szívvel» jelentette be IX. Piusnak, hogy el akarja foglalni a pápai államot. De azon a napon mégis Garibaldi szelleme győzött, a szabadkőműves egyházüldözés szelleme, és ez a szellem csavarta el aztán Garibaldi fejét még a halála után, még a szobrán is. A művészi és általában minden szabadság hirdetői egyszerűen ráparancsoltak a pompás szobor alkotójára, Emilio Gallorira.

Olvassuk csak, mit is mond a derék Primo Acciaresi, az én olasz kalauzskönyvem szókimondó írója:

«Tudtommal ez a legszebb szobor a sok közül, amelyet Olaszországban és a külföldön Garibaldinak emeltek, arányai és szerencsés helye miatt éppúgy, mint modellaturája miatt. Ez ugyan még tökéletesebben sikerült volna, ha a sanda szektárius fölfogás nem kötelezte

volna a jeles művészt arra, hogy erőszakot tegyen a tábornok fején és balfelé fordítsa, a Vatikán felé. Pedig abban a pihenő helyzetben, amelyben Gallori elgondolta, maga elé kellett volna tekintenie, mint a lovának. De a politika mindig is a legkegyetlenebb ellensége volt a művészetnek, és ez a szegény Garibaldi most már nyakatekertten marad mindörökre».

Mi ugyan azt mondjuk a politika ellen általában emelt képromboló vádra, hogy politikája válogatja, hiszen nem minden politika azonos bizonyos szabadságistenítők zsarnokoskodásaival. De ha már annak a multszázadbeli jellegzetesen «századvégi» szabadkőműves világnak az emlékezetét vagyunk kénytelenek fölidézni itt a Gianicolón, a helyett, hogy a Soracte havas tetejét szemlélnők, az sem fog egészen kárbaveszni számunkra.

Lássuk csak.

Mikor ezt a nyakatekert szobrot átadták az utókor-nak, Krisztus után ezernyolcszázkilencvenötöt írtak: Annak pedig most, 1929-ben harmincnégy esztendeje. Harmincnégy esztendő nagy idő egyének életében, de nem nagy olyan évezredes intézményében, amilyen az Egyház. És ha «ez a szegény Garibaldi» nem is változott, mert szobor létére nem is változhatott meg, annál jobban megváltozott a világ odaát a Vatikán falai körül.

Harmincnégy esztendővel ezelőtt nyilván nagy volt az öröm Izraelben, hogy ime megint megalázták a Vatikánt. Nem elég, hogy világszerte minden módon üldözni próbálták Krisztus egyházát, hanem külön figyelmességgel, a gyűlölet gyilkos figyelmességével gondjuk volt arra is, hogy a Vatikánnak mindennap eszébe juttassák Garibaldit és Garibaldival a maga üldöztetéseit, megaláztatásait. Nem volt elég az sem, hogy abban a Rómában, amely a bőkezű és gondos pápák nélkül talán már réges-régen ötödrangú csillaggá halványodott volna, egyenesen a Vatikán szeme elé tervezték a gyűlölet és a gúny bronz-

manifesztumát, hanem még arról is gondoskodtak, hogy ez a bronzból való condottiero egyenesen farkasszemet nézzen a Vatikánnal. Ha a Vatikán foglya netán megfedelkednék a maga rabságáról, majd juttassa eszébe ez a némán is beszédes szoborfej.

«Ó Róma, Róma, megalázott Róma !»

*

Arra azonban bizonyára nem gondoltak, hogy a Vatikán falai nem fognak megrendülni még ettől a látványtól sem, hogy a Vatikánt bármekkora Garibaldi sem tudná elsöpörni, hogy a Vatikán őriz egy ígéretet nem a condottiero hétméteres szobráról, hanem minden poklok kapuiról, és ez a Vatikán nem szégyenkezni, pirulni, fogatcsikorgatni és tehetetlen dühvel ájuldozni fog, hanem várni és imádkozni, imádkozni még a Garibaldi-ajándék kieszelőjéért is. Imádkozni és várni fog, mint ahogyan Bismarck kancellár mondta a római kérdéssel kapcsolatban Galimberti bíborosnak : *«Il faut savoir attendre»*. — Tudni kell várni, és a Vatikán mindig tudott. Arra pedig végképpen nem gondoltak, hogy az a tűrő és imádkozó Vatikán harmincnégy év múlva falai között fogja látni az Italia Unita hódoló királyát, hogy negyedfél évtized múlva Olaszország egyik legnagyobb államférfia összebékíti a Kvirinált a Vatikánnal, visszahelyezi Krisztus keresztjét a Kolosszeum falára, visszahelyezi a kiüldözött vallást az iskolákba, egyetlen tollvonással eltörli a szabadkőműves páholyokat Itáliában és . . . és az ő pokolinak tervezett szoborötletük csak arra lesz jó, hogy olasz idegenvezető és külföldi látogató együtt sajnálkozzék a nyakatekert Garibaldin, a csúffá tett szoborművön. A Vatikánnak nem is kellett még ennyit sem várnia ahhoz, hogy Mussolini ajkáról elhangozzék (1921 június 21-én) a hódoló kijelentés : «Hiszem és vallom, hogy az egyetlen örök gondolat, amely Rómában él, a Vatikánból sugárzik szét».

«*Questo povero Garibaldi*»... hiszen tiszteljük mi ennek a condottierónak nemzeti nagyságát, de az olasz kalauz-könyv sajnálkozó kifejezését nem tudjuk egészen csak szobrászati vonatkozásokra alkalmazni. Igaz, hogy a szabadkőműves inzultusért, amely az ő tulajdon hirdett forradalmi nagyságának szoboralakját sem tudta megkímélni valóban «szektárius» gyűlölségében, magán a szobron is elégtételt adott a mai Olaszország. A talapzat egyik oldalán bronz babérkoszorú van a «liktori köteg»-gel és ezzel a fölírással:

«Al Condottiero delle Camicie Nere
Le Camicie Nere Trasteverine
AN. MMDCLX A. V. C.
La Massoneria Pose
An. VI. Littorio
Il Fascismo rettificò».

Ami magyarul így hangzik:

«A feketeingesek vezérének a trasteverei feketeingesek. A város alapítása után, 2660-ban a szabadkőművesek állították. A 6. liktori évben a fasiszmus kiigazította.»

Ime 1928-ban, tehát harminchárom év múlva már a megújhodott, a szabadság igazi fogalmához jutott, a szabadkőműves és egyéb szektáktól megszabadult Olaszország nemzeti érzésű ifjúsága kiigazította a szobrot. Benito Mussolininek és az ő világnézetének pörölte vissza az olasz nemzet igazi vezérségét és e vezérség elismerését, megörökítését. Visszapörölte a nemzet vezetését annak a Mussolininek, aki széttörte a páholyok szektáját és megkötötte a pápasággal a lateráni egyezményt. Garibaldi szoborfeje valamikor diadalmas kihívó tekintetével immár mindössze tragikomikus történelmi csökevény, amely fölött elnéznek a Vatikán nyugodt falai.

Mi pedig csöndes elmélkedéssel ereszkedünk lefelé a Gianicolóról azokba az utcákba, amelyekbe ha ellátna

«az a szegény Garibaldi», akkor most a Città del Vaticano, a független pápai állam utcáit látná harmincnégy esztendővel azután, hogy «lőhátról» kezdett beszélni a Vatikán fegyvertelen foglyaival.

Halottak hónapja.

November van és ez a hónap itt Rómában «*Il Mese dei Morti*» — a halottak hónapja. Nemcsak a temetőben, hanem a templomban is. Talán nincs temploma Rómának, amelyben november havában «ottavario» (nyolcad) nem tartatnék a halottak lelkiüdvösségeért, de Vatikánváros plébániatemploma meghirdeti — a római templomok ajtaja mellett nap-nap után jelennek meg falragaszok — hogy az ünnepélyes ottavario után is egész november hónapban folytatja «az elhunytak lelki üdvéért való szent cselekmények kegyes gyakorlatát».

Itt, az Örök Városban nagy, bensőséges kultuszuk van a halottaknak. Itt az emlékezés lángja nem lobban ki a halottak estéjének mécseseivel vagy villamoskörtéivel. Érthető is, hiszen Róma a katolikus világnak is fővárosa. A katolikus léleknek egészen más a viszonya a halállal, mint annak, aki félelmében rózsák alá akarja rejteni a halálfejet és fülszaggató «életdicsőítéssel» akarja túl-lármázni belső didergését, vagy ködösbabonás alkudozással asztalkopogtató inasává akarja csúfítani a halottak szellemét, vagy pedig a hindu képzelet sajátos ábrándjainak a Karma útjain sétáltatná volt kedveseit egy gangeszi krokodilus vagy egy illedelmes selyemcica változatán át. A katolikus léleknek nem fejeződik be az útja a sírgödörnél, de az az út nem tehénistállóba, macskazúgba vagy szellemidéző urak-hölgyek ötórai teájához vezet tovább, hanem Isten elé. És Isten kegyelme szerint megmarad továbbra is a közösségben az élőkkel, akik a

szeretet, az imádság finom szálain át érintkezhetnek velük, kérhetik segítségüket a túlvilágról e földi küzködésekben vagy segíthetnek eltávozott testvéreik purgatóriumos szenvedéseinek megrövidítésében. Tetszik, nem tetszik ez a felfogás, a Földnek ez a beleépítése Isten városába: az Egyház vallja, hívóinek milliói tartják, és Rómában különösen bensőséges erővel ragadja meg a lelket a halottak hónapjában.

Nem tudom, más hogyan van vele, engem a legmélyebben egy kis ovális belsejű templomban fogott meg, a Via Giulian levő *«Orazione e Morte»*-templomban. Ez a régi-régi épület, amelynek falain kívül is Holbein Haláltáncára emlékeztető kőrajzok feketéllnek a csontember alakjával, az *«Arciconfraternità di Santa Maria dell'Orazione e della Morte»* temploma. A könyörgés és a halál kegyes társulata Róma jobb családjaiból verbuválódik és a XVI. század óta teljesíti kegyeletes hivatását: egyfelől a halottak eltemetésének irgalmas cselekedetét gyakorolja, másfelől a halottak kultuszát szolgálja.

Azon a novemberi estén, amelyen egésznap barangolásom után betértem ide, éppen kilenc kandelábert gyújtottak ki az aranszegélyű gyászdrapériával tűzdelt templomajtó fölött. Odabent temérdek gyertya fényében a bejárattól egészen a főoltárig valami csodálatos elmélyedéssel álltak és ültek egyszerű asszonyok és úrhölgyek, fejükön ama bizonyos «velo»-val, amely akárhányszor nem egyéb, mint a zsebkendőjük. Megroggyant öregemberek váltakozva meglett és ifjú hívőkkel és a halál árnyékától még meg nem rezdült gyermekek.

Az 1515-ben épült templom ovális falazatán egymást érik a halálfejmotívumok, még az ajtónál levő perselyes asztalon is halálfejek közt ég egy gyertya. Köröskörül aranszegélyes gyászdrapériák, és ebben a halálhangulatban olyan csodálatosan mereng a főoltár aranykoronás Madonnája a bájos Bambinóval, akinek rózsás homlokát

még nem felhőzi a Pietà elkövetkezendő jelenetének sejtelve sem. Csak a Madonna, a fájdalmas Anyja, mereng bele bánatos, nyugodt megértéssel, anyai tudattal a halottgyászolók gyülekezetébe, amelynek férfia, nője, ifja, véne most valahol egy temetőben jár valamelyik emlékénel; valamelyik hazajáró édes arcnál időzik, miközben olvasóján pergeti imáját valaki vagy valakik lelke boldogulásáért.

A kőpadlózatán egyik kopott sírkő a másikat éri, az élők kegyes imáit és Isten irgalmát esdeklő fölíratának szétszürkült betűivel. Amott a falból egy kegyesarcú férfiú mellszobra alól piroslik elő a sokatmondó katolikus jelmondat: «Mors Justorum Vita» — az igazak halála élet. És mindegyik aranyfekete, lélekszállta csöndességre ráfeszül a Madonna fölött a feszületen függő Krisztus óriási képe fekete vászon háttéren, az «Elvégeztetett» döbbenő súlyos pillanatával, amelyben mintha elállna a világegyetem szíveverése. A kórusról pedig ragyogó tiszta, átérzett énekhangok szárnyalnak föl amaz égi szférák felé, ahol az üdvözült lelkek színről-színre látják a dicsőséges, örök Szentháromságot és a Szűzanyát, s ahova fölőhajtjuk minden elholt kedveseinket és ahonnan áldást várunk bukdácsolásainkban idele, ezen a szépséges és mégis ezer gyötrelemmel áttöviskezett földgolyónkon.

Miért, hogy itt, ebben a nem éppen kihíresztelt templomocskában valamiképp melegebben, édesebben, embe-ribben fogja meg a lelket a halálon való elmélkedés, könnyes remény, szerető megemlékezés, mint akár a San Pietro lángokkal körülűzött, menyezetes Confessiójánál, ahol pedig emberileg «halhatatlan» márványremekekről zeng feléd a halál szimfóniája? Itt valahogyan belefér ebbe az egyszerűbb, de melegebb környezetbe a legelhagyottabb falusi temetőcskének világításban, pompában szegényes esti halálünnepe is a kezdetlegesen összerótt, színe-hagyott feszület alatt, amelynek festett bádog-Krisztusa megtorzult az idő ostorcsapásaitól; itt vala-

miféle módon azt a középkori lelket érzed, amely olyan sajnálatosan kiszállt ennek a gépvilágnak a kerekei közül. És az a barnaszakállas, nagyhomlokú kapucinusbarát is valamiképpen nagyon közvetlenül, nagyon a hite mélységéből beszél a mi édes halottainkról, az ő imádságainkért epedő lelkükről és a halálról való elmélkedés nagy szükségéről, az életre is szóló fontosságáról.

Aki ilyen novemberi estén járja Rómát, térjen be az Orazione e Morte aranyfekete színekkel átszőtt templomába.

*

Róma és a halál . . .

Hiszen ez nem így idegződött bele a divatos európai fölfogásba. Hiszen Róma és vele egész Olaszország általában a kék eget, az arany napfényt, a naptár téli hónapjaiban is jórészt diadalmas tenyészetet, a vér és a bor tűzét, az élet édes gyönyörűségét sugározza északibb vidékek gyermekeinek köztudatába. Mondom pedig, hogy aligha lehet városa még a világnak, mely annyira telítve volna a hallálal, mint Róma. Hacsak kissé is finomabb hallásod van erre a halálzenére, mint a lélektelen embernek, lépten-nyomon rá kell eszmélned ebben a napfényes, zengő metropolisban. Még csak nem is kell a «történelem betegségére» hárítanod, a multbanzés túltengésére, amelyből utóvégre is ki lehet gyógyulni, és amely fölnagyítja, túlhangsúlyozza, Leopardi és Byron jogtalan, beteges lemondásáig fokozza a minden dolgok mulandóságának, a «hiúságok hiúsága» érzésének motívumait. Nem kell ahhoz semmiképpen régéstudósnak lenned és aprajáig ismerned a Palatinus évezredes romjainak jelentését, hogy a császári halom ciprusai alatt egy szélviharos dél-előttön beléd énekelje magát a diadalmas mulandóság Livia házának megkopott festményeiből, repedt padlómozaikjairól. Nem kell semmit tudnod a multból ahhoz, hogy a San Pietro színes kőerdejében a pápák vörös és fekete márványsíremlékeiről, a csontember és a homok-

óra változataiból, a Canova fáklyafordító ifjú halálnem-tőjének kimondhatatlan szomorú tekintetéből, a simára csókolt lábbal ülő fekete Péter-szoborból feléd harsogjon a halál egész zenekara. Ha megállsz a Sopra Minerva-templom Madonna-képeinél, amelyeken a közbenjáró szent mellett ott térdel a kép rendszerint nagytekintélyű donátora, vagy ha ugyanott megszemléled az angyali festő, Fra Angelico édesen mosolygó kőarcát sírkövén, amely soha nincs virág nélkül, ha végigjárod minden templom minden kőben, színben maradt emlékerdejét, folyton érezned kell a halál lehelletét. Ha szemléled a Vatikán szoborgyűjteményeit, egyiptomi és etruszk emlékeit, a Kapitolium görög és római emlékeit, ha eléd komorodik óriási oszlopaival a Pantheon, éppúgy a halál szimfóniája zeng feléd minden régiségtan, széptan, művésztörténelem mögül, mint ahogy annak hangjai áradnak el az őskeresztény és a bizánci mozaikok jelképei és a képtári nagymesterek minden korbéli alkotásain. Hol is üthetne erősebben szívedre a művészdicsőség füst- és pára-hiúsága, mint itt, ahol annyi szépség körül tapogatózik reménytelenül a művészetek krónikása : nem tudja megmondani teljes bizonyossággal, hogy ki alkotta azt a művet, kinek a neve előtt hajoljon meg érte a késő korok vándora? Ha pedig lemegy a föld alá, a halál másik városába jutsz : pogány Mithras-kövek és őskeresztény vértanúk sírjainak kísérteties labirintusába. Nincs tán utca, nincs kapualj, nincs édes, szemetbűvölő kilátóhely itt ebben a városban, hogy ne hallanád a halál zenéjét akár halk, földöntúli áradással, akár harsogó erővel. Olykor egy óriási «Orazione e Morte»-dómnak rémlik előtted az Örök Város, amelynek neve — lám — minden halál közepe tette is örökkévalóságot mond.

És ha így, akkor mit keresel itt, hogyan bírod ezt mind és mit sötétíted vele minden napodnak friss fényzuhatagát, virágözönét és dalos kedvét ? Nem kell-e innen

menekülni inkább vagy a futurista kiáltvány dühével szétkalapálni ezt a Múzeum-Olaszországot? Minek itt középkori baráthangulatot fertőzni magadra narancs-ligetek és babérfák alatt, mikor itt élet és politika egyaránt a giovinezza, az ifjúság ütemeire lendül?

Csak lassan, lázongó ember.

Ettől a halálzenétől nem sötétül meg sem az illatos hajnal a Monte Pinción, sem a forró dél ott a Celimontánán, sem az édes naplemente a Gianicolo pineái alatt. Nem kell innen menekülni és nem kell itt szétkalapálni semmit, nem kell tartanod a középkori «fertőzet»-től, csak valóban krisztianus léleknek találtassál. Nem érted, és paradoxont szimatolsz? Hogyne, hiszen éppen ilyen paradoxonok lakják a keresztény lelket, azért olyan megbotránkoztató ez a lélek az egyrétű embereknek és azért nem tudják ezt a lelket összelapítani évezredek sziklatömbjei. De ez a halált nem futó, nem borzadó, nem átkozó, sem bűvészfogásokkal el nem hazudó, hanem megszentelő és túlhaladó lélek tud ám aztán erősebben, gazdagabban élni, alkotni minden halálfutóknál, halálátkozóknál és halálrejtegetőknél. Ehhez egész lelkek kellenek, istenes lelkek, akik tudnak mélyen, egészségesen, igaz-emberien sírni is, akik ismerik és vallják azt is, ami az emberéletben keserű, verejtékes, néha véres-sáros is, de föl tudnak szárnyalni a csillagokba is, azon túlra is, s mindez természetesen nem igazodik a szerint, hogy valaki tudományos doktori főveggel, színes társadalmi pávatollakkal, aranyak, gyémántok garmadájával ékes-e? Ez a lélek ott lakozhat akár a szegény olasz asszony kendője alatt, a görnyedező kötőrő és a szőlőnyeső vincellér mellében, ennek a léleknek ott a nyitja: van-e rajta kezenyoma Krisztusnak, van-e benne megélt, életté átváltott kereszténység? Ha igen, akkor vannak neki sóhajtó, síró és imádkozó novemberi estéi a halálfejes templomfalak között, és gyermeki karneválujjongásai a halál mégolyan

koromfekete árnyékában, és akkor tud gazdag, hősies, duzzadt életet élni akár egy karsztvidéki falucska mindennapos küszködéseiben, akár az emberélet derűsebb és látszóbb vonatkozásaiban.

Olyasvalami tudomány ez, amelyet még a sokszor zordon és éppen nem római lélek, Tolsztoj Leó is megértett, írván alkonyodó korában : «Főképp a halállal foglalkozom mostanában, és ez jót tesz nekem. Öregségemben érzem, hogy nemcsak úszni és tornászni tudok, hanem *lemerülni* is, ami a legnehezebb művészet az életben».

Úgy van. Alámerülni néha a halál vizeibe, megmerülni bennük, de nem ottrekedni, nem megvakulni vagy meg-süketülni tőlük, hanem frissebb életre bukkanni föl belőlük Isten napja és esti csillagjai alá, mert «erős a lélek, mely hazajött a haláltól». Végignyomozhatsz egész könyvtárakat, kérdezősködhetsz minden ó és új bölcselőnél, ezt a tudományt — a halál elűzhetetlen bizonyosságában erősen, mélyen, derűsen élni tudni — nem tanította senki olyan tökéletesen, mint az a kereszténység, amelynek Szent Ágostonja többet mondott minden filozofémáknál, ó és új kísérleteknél : «Magadnak teremtettél minket és nyughatatlan a mi szívünk, amíg meg nem nyugszik Tebenned». Az élet Istene a halálnak is Istene, ime, ebben benne van minden.

Mintha «középkori» beszéd lenne mindez? Ó, hiszen csak minél több középkori «sötétség» öntené el onnan, Umbria madárdalos, napfényes völgyéből ennek az ösztövérelkű Európának lelki arculatát, majd sugárzóbbá, derűsebbé válnék Európa élete nyomban. Repülőgép, rádió, minden maradhatna a tehnikából, csak igazabb, teljesebb embereket kellene melléjük teremteni, akik Istenben értelmeznének életet, halált és halhatatlanságot. Meg kellene mindenütt érteni a római Mese dei Morti nagy leckéjét.

Talán egészen «papos»-nak hangzik ez a rapszodikus írás. Nem tudom. De tudok egészen világosan valamit. Rómának ez a halottkultusza nem szorítkozik a templomok falai közé.

Látom, hogy valahányszor halottaskocsi gördül akár-melyik utcán, akár a legelőkelőbb sugárúton is, a férfiak kalapot emelnek, a nők keresztet vetnek. Nemcsak a gyalogjárók, hanem azok is, akik a villamoson vagy az autóbuszban ülnek. Nem elvétve, hanem valamennyien. Nem gépiesen, hanem megghatódottan. Látom azt is, hogy minden kerület hősi halottainak a neve külön meg van örökítve egy-egy emléktáblán, mely előtt emlékmécs ég. Látom, hogy az Ismeretlen Katonának itt nagy, odahaza nálunk szinte elképzelhetetlen kultusza van, és láttam a Kapitoliumon a Duce és a fasiszta párt egy-egy kétméteres átmérőjű óriási dália koszorúját a fasizmusért halt halt feketeingesek rómaisasos emlékköve előtt, amelyen ez a felírás van, természetesen olasz szöveggel :

— *Ez a kő a császári Rómával együtt századokon át fog emlékeztetni a feketeingesek forradalmában elesettek hősi áldozatára.*

«Nei secoli . . .» Századokon át. Színpadi hang? Nem. Római hang.

Az a nemzet, mely becsüli magát, évszázadokra számít. És évszázadokra csak olyan nemzet számíthat, amely a maga halottait megbecsüli és véráldozatukat évszázadok hálájára és emlékére méltónak ítéli, akár bekövetkeznek azok az évszázadok, akár nem. Az a nemzet, amely jövődőt akar, meghajol a múlt előtt, érintkezést tart halottjaival, akárhogy elváltozott is azokéhoz képest ruházata, életmódja, technikai színvonala. Az ifjúság nemzete nem fordul el a haláltól, hanem abból is életet szüretel. Az a Duce, aki az olasz nemzetet új ifjúság felé viszi, meghódoltatta ezt az ő nemzetét az előtt a katholicizmus előtt, amely ilyenkor, novemberben,

a halottakkal társalkodik. Az a Duce, aki maga a tett, az életakarát és életöszön, és aki nyilván tud vagy érez valamit a termő, gazdag élet paradoxonjaiból.

Olyan természetes is ez, mint amilyen természetes a halottait tisztelő olasz nemzettől a gyermekeknek az a kultusza, amellyel a Santa Maria Maggioreban, a Gyermekek Jézus bölcsőjének oltára mellett (ó, a Santa Cullát, a Szent Bölcsőt meg kell nézned, vándor, azzal az ezüstcsillagos vörösbársony égbolt alatt édesdeden fekvő mezítelen ezüst-Jézuskával!) éppúgy találkozol, mint a Tiberisen túl a Trastevere legkeskenyebb, legszegényesebb gyermekzsúfolta utcácskáiban. A bölcső kultusza együttjár a koporsóéval, hiszen az emberlétnek ez a két legtiszteletreméltóbb, legtitokzatosabb bűtora, a kettőnek tisztelete együttjár az egészséges, az élni akaró nemzeteknél, mint ahogyan megnézheted a multnak, megnézheted a jelennek tanulságain. A holtak iránt való tiszteletlenség együttjár a gyermekszülés fogyatkozásával: ahol elhagyatottak a sírdombok, ott üresek a bölcsők is, és viszont. Nagy leckéi vannak tehát a halottak hónapjának a templomban is, a világban is. Történelmi leckéi, amelyek egyaránt érvényesek Rómában és mindenütt.

Bíborosok rekviemjén.

— november 5.

Nagy, kék cédula, homlokán a pápai címer, alatta Caccia-Dominioni, Őszentsége főkamrásának névmásával ez a szöveg:

ANTICAMERA PONTIFICIA

«Permesso per assistere alla Capella Papale che avrà luogo alla Sistina in Vaticano, nel giorno 5 corr. alle ore 10-30, in suffragio degli E. mi Cardinali defunti nell'anno. Vaticano, 10 Novembre 1929.»

Tehát engedély arra, hogy jelen lehessenek a pápai capellán, amely a Sistina in Vaticanóban lesz ma délelőtt tíz óra harminc perckor, az idei évben elhunyt bíborosok lelki üdvéért. Ma tehát meglátom a Sixtus-kápolnát Michelangelo csodálatos freskóival, és meglátom XI. Pius pápát, Achille Rattit, a Vatikán és a Kvirinál békéjének pápáját. Kincses cédula ez, köszönöm is monsignore Luttor Ferencnek, aki nemcsak hazámfia, hanem székesfehérvári tisztelt barátom és kortársam, és most a vatikáni magyar követség kánonjogi tanácsosa a hercegprímássá lett magyar bencés, Serédi Jusztinián helyén. Kincses cédula nemcsak azért, mert kevesen jutnak hozzá róma-járó magyarok. Hanem mert a pápát látni és éppen a Sixtus-kápolnában, éppen a bíborosok rekviemjén, élmény a katolikus hívőnek, aki Szent Péter most uralkodó utódját tiszteli; élmény a magyar embernek, aki összetört nemzete jóakarójának tudja Pio Undecimót; és élmény a költőembernek, aki eddig csak többé-kevésbé tökéletlen, bár fényképeknek lehető legtökéletesebb másolatokból ismerte Michelangelo hatalmas Utolsó Ítéletét és egyéb freskóit, és csak betűkön vagy szavakon át sejtítette a sistinai énekkart. Nem is adódhatott jobbkor alkalmam ahhoz, hogy a Sistinát a maga igazi szellemében, hangulatában, négyszázötven esztendeje elgondolt eredeti rendeltetésének teljesítésében lássam. Mert IV. Sixtus pápa azért építtette 1473-ban, hogy elsősorban pápák, királyok és bíboros főpapok rekviemjei tartassanak benne, mint ahogyan azért is döbbsenti Michelangelo feledhetetlen falfestménye az oltárfalról a kápolna minden látogatója elé az Utolsó Ítéletet.

Róma tele van a halál gondolatával, mint általában az örök és nem kérésztényészeti gondolatokkal, és soha lelkileg közelébe nem jutott Rómának az, aki csak «Itália kék egét» látta fölötte, aki csak Baedekerben tükrözött mását látta, s a jóborkeresők és nászutasok egyik álló-

másán, a gazdag utazók kultúrkötelességén túl nem látta a katakombákról, kriptakövekről, évezredes romokról, hatalmas márványalkotásokból és emberi szemnek eget-verdeső freskómagasságokból folyton elébetörő, emlékeztető «Memento Mori»-t. De a Sixtus-kápolna belseje maga a Dies Irae lélekrázó hangulatának temploma. A földön való emberi vándorlás roppant felelősségének, földöntúli céljának, a nagy életpróba ilyen vagy olyan örök eredményének — üdvösségének vagy kárhozatnak — oceáni hullámtornyai csapkodnak e falak között. És csak az volt valóban a Sixtus-kápolnában, aki a Pontifex Maximust látta benne rekviemen a Dies Irae emberi hanggal és michelangelói vonalakkal énekelt lélekrázkódtatásai és az alázatos hitben, a töredelmes megadásban és reményben engesztelődő fensége közepette. Ma ehhez jelentett nekem belépőengedélyt «Camilus Caccia Dominioni, Prefectus Cubiculi Secreti Pontificis» vatikáni vízjeggyel ellátott nagy kékszínű cédulája.

*

Az élet élet. Rómában is vannak nagy szárnyalásai mellett apró kénytelenségei. A kék cédulán kis betűkkel több figyelmeztetés foglaltatik. Az egyik az, hogy a hölgyek szigorúan nyakigérő fekete ruhában és fátyollal jelenjenek meg. Az urak pedig frakkban (az olasz úgy írja : frak), fehér nyakkendővel. Már most a hölgyekre nézve egészen rendjén való a követelés, hogy a bíborosi rekviemen ne holmi mai, éppenséggel nem vesztaszűzeknek szabott ruhalátszatokban csúfolják meg a hely és az alkalom fenséges komolyságát. A fátyolt («velo») pedig ne úgy értse senki magyar nő, hogy azzal török feredzsemódjára el kell majd takarniok arcukat a megjelenő hölgyeknek. Nem, a fátyol csak arra való lesz, hogy ott legyen — a fejükön, mert ez a kötelező velo nem arcfátyol, hanem — hajfátyol. Itt, Olaszországban, ez olyan

kötelező a legegyszerűbb templomocskában is, hogy a nép igénytelen asszonyai — láttam elégszer — ha mást nem, hát a zsebkendőjüket terítik a templom küszöbén a hajukra. De a templomban nőnek takaratlan hajjal megjelenni annyit jelentene, mintha a férfiember zsidómódra, föltett kalappal állana Krisztus oltára elé. (Hozzáteszem egyébként a magyar nők számára, hogy a Sistinában megjelent hölgyeket ez a pusztán feketecsipkés fejdísz valósággal spanyolos szépségekké avatta.)

Ámde a frakk, ez meghökkent először. Az ember arra gondol, hogy a maga poétai egyszerűségében nem is számított efféle gálaruhának a szükséges voltára, legkevésbé a genezáreti halász utódjával kapcsolatban. De aztán jókor megtudja, hogy ilyen alkalmakkal nem feltétlenül szükséges a szárnyas ruhadarab: bemehet az ember a Sistinába bármely tisztos fekete vagy legalább is sötétebb ruhában. Hiszen nem magánkihallgatásra megy Őszentségéhez, hanem Isten oltára elé, ájtatoskodni a rácsozat mögé, amely elválasztja az isteni tiszteletre szánt helyet a világiak helyétől. Ámbár maga a rendkívül közvetlen modorú XI. Pius pápa nemrégiben nagyon kitüntetően bánt egyik lelkes magyar labdarúgócsapattal, amely egyéb híján csak a maga sportdresszében tudott megjelenni előtte. Jómagam fekete zakkóján sem esett tehát szertartásbeli kifogás, mikor monsignore Luttor volt szíves fölkalauzolni kardinálisok, püspökök, diplomaták, szolgálattevő pápai kamarások, máltai lovagok, pápai testőrök színesen kavargó tömegében a Sistinába, Michelangelo titáni falfestményeinek és a pápaválasztó gyűlekezeteknek kápolnájába.

Ó, ez a Róma annyi mindenben páratlan város! Ahonnan elindultunk, az a Via Giulia, amelynek ódon macskakövein egykor Michelangelo is járt, Benvenuto Cellinek is akadt kalandja ráleselkedő bérencekkel. A Farnesek, a Falconierik járták ezt az utcát, pápák lovagolták

végig fehér öszvéren és nagy kísérettel, mikor a Lateranóból, akkori lakóhelyükről az Angyalvár hídján átvonultak Szent Péter bazilikájába, mely persze akkor még nem ékeskedett Michelangelo kupolájával. Mert itt csupa történelem minden macskaköves, immár nem is éppen tiszta utca és zugocska. És amint most a gépkocsink — nyomon követve egyik kardinálisét — befordult az erősen emelkedő Via delle Fondamentán a vatikáni bejáró felé, olyan szépen megvoltak egymás mellett a bíborosok, római «fekete» főnemesek, külföldi diplomaták és olasz monsignorék gépkocsijai, pirosbojtos lóval lefelé ereszkedő kétkerekű talyigák, taxaméteres, széles, egyfogatú olasz bérkocsik és útjavító napszámosok. Rómában annyi minden találkozik szakadatlanul: évszázad évszázaddal éppúgy, mint az Örök Város egységében és a római öntudatban a Via delle Fondamentán illatos eccellenzák és sárostérdű kubikusok.

*

Beszámolni a Sistináról? Azzal csak próbálkozni lehet. Amint a kijelölt helyre betessékeltek, a fodrosgallérú, van Dyck-szakállas Spada e Cappa-lovagok, a csákós francia diplomaták, előkelő úrhölgyek, szakállas barátok és szerény apácák között elém döbbsent a kápolna oltárfaláról Michelangelo ecsetjének óriási «kék és barna» emberzuhatagja a szigorú, ítélettevő Krisztussal, a közbenjáró Madonnával, a kárhozatra zuhanók testgomolyagával. Fölöttem pedig ott kavarohtak hihetetlen eleven-ségükkel a sybillák, a próféták, ott nyújtotta teremtő kezét Ádám felé a bőköpenyes Teremtő Atya, ott duzzadt színes mezítelenségben a minden földi halandó emberek ősanja, Éva, a végzetes fa alatt. Mit lehet mondani azokról a pillanatokról, mikor a beszüremkedő halvány-sárga napfényen és a rácsozat tetején álló hat szál hatalmas gyertya halottas világosságánál minden kopott és repedezett mivoltában is igézetes erejével döbben a

lélekre az, amihez szegényes sejtetés a híres Alinarinak minden művészies fényképe, és akár Romain Rollandnak, akár a legbuzgóbb német professzornak a leírása? Mit mondhat minderről még hozzá olyan lélek, amelyet minden megfogalmazható széptani értékelésen messze túl a freskók mesterének és korának lelke csap meg ellenőrizhetetlen, de nagy divinációval, s amely egyszerre nem 1929 novemberében tudja magát, hanem ott botorkál, tapogatódzik 1512-ben. Amikor az a gigászi terveken szárnyaló, de gigászi gyötrelmeket is szenvedő firenzei törpe-óriás ezer keserűség, hálátlanság, irigység közepette szinte a halálát várta, s közben mégis ezzel a négy esztendeje megkezdett művével vesződött, hol abba akarta hagyni végképpen, hol újra nekifogott. És mikor II. Gyula pápa türelmetlenségében bottal támadt rá, majd ötszáz aranydukáttal újra megbékítette, hogy aztán néhány nap múlva megint rátámadjon: «Azt akarod, hogy lehajíttassalak az állványodról?» — akkor Michelangelo végre szétbontatta az állványait, és mindenszentek napján leleplezte művét Róma előtt. Mindenszentek napja . . . mintha ez a rekviemes hangulat most sejtetne valamit abból a fenséges-gyászos vatikáni napból, amelyen éppen a halottak estéjének komor, síri mécsesekkel tűzdelt hangulatában először látta meg pápa és Vatikán ezeket a viharzó vonalakat és színeket, amelyek a Teremtés, a Büntetés, az Igéret és végül az Utolsó Ítélet motivumaiban örökítik élet, halál és föltámadás keresztény mithológiáját.

Valami itt reszket ebben a rekviemes levegőben ma is Michelangelo gyötrődő lelkéből, de a koréból is, amelynek mindez nem mithológia volt, hanem életet és halált át-szövő valóság, tan és irány. Ó, hogy el kellene merülni, hogy meg kellene fürödni abban a lélektelen! milyen erőt adna az ennek a lélektelen, Isten-távolát élő, kormos, zakatoló, emberhúst és emberszíveket marcongoló szegény, tébolyult XX. századnak az elviselésére! . . .

De mozgás, suttogás támad, — ez már a templomjárásában is tiszteletlen mai kor :

— È il papa?

— Lo vedi bene?

— Questo signore qui è alto, come un pioppo . . .

— A pápa az?

— Látod jól?

— Ez az úr itt olyan magas, mint a jegenye . . .

Ez már XI. Pius pápának szól, — meg nekem. Valóban Őszentsége ezüstmitrával fején, vörös pluviáléban vonul az oltár elé színes kíséretével. Amint trónusához megy, a sárgásbarna, de tág rácson át is egészen jól ráismerni sokszor látott arcképére. A szelíd, szemüveges arcon nem látni meg az aranymisés kort : az Alpok világa jót tett a későbbi pápának. Amennyire aztán a sistinai énekkar csodálatos éneke időt enged a megfigyelésre, figyelem. Méltóságos, a világtól elvonatkozott viselkedése mindig azt érezteti, hogy nem Achille Ratti, az aranymisés pap, a milanói könyvtárszobák tudós csöndjének virrasztója és az Alpok döbrentő fenségű tájainak vándora ül, áll, térdel, imádkozik most itt, hanem A Pápa. Akinek tegnap, Michelangelo idejében más volt a neve, az emberi alakja, a vérmérséklete, a kora, — holnap, újabb négyszáz év múlva megint más lesz, de aki mindig, minden emberi esetlegességeken felül tegnap is, ma is, holnap is Krisztus helytartója, Szent Péter utóda.

Ha már nem lehet igazában, teljességgel beszámolni a Sistina oltárfalának és mennyezetének csodáiról, talán énekkarának remekléséről lehetne. Igen, ha én a zenebíráló hideg fejével állhatnék itt a fal mellett. Ha a Misererét dobhártyájába tolvajló gyermek-Mozart lennék. De az az énekkar ott ferdén szemben velem a Dies Iraet kezdte el, a középkori barát esdeklő, önsanyargató, hamuhintő, bűnjajgató, ólmoskorbács-suhogtató énekét, amely most mintha Michelangelo lezuhanó kárhozottjai-

nak festékszajáról jajdulna föl, utolsó próbálkozásul a Rettenetes Bíró felé. Egy fehérhajú koponya teteje szemöldökig megmutatkozik néha a jobboldalt levő alacsony kórus villamfényében. Két kéz föl, le, jobbra-balra, csendesen, viharosan — a világtól elszakítva — él, parancsol, kérlek én nem fogom soha megkérdezni, kinek a feje, kinek a két keze volt az? A sistinai énekkar egyik karnagyáé. Az ének pedig az énekkaré. És odafönn, az eldugott kóruson, senki sem személy, egyén ezekben a feledhetetlen pillanatokban, hanem a Dies Irae. Ahogyan celanói Tamás latin verseit énekbe oldotta valamelyik lelki testvére.

És ebben a hol uniszónó, hol szólamokra osztott éneken ott az Utolsó ítélet szomszédságában, a bűnbe esett emberpár és a «démoni sybillák» boltozata alatt benne borzongott a vezeklő büntudat, benne rimázkodott a végső kárhozat félelme, benne zokogott az Istentől elszakadt ember irtózatossága, reménytelensége és benne dalolt a kegyes Jézusban való bizakodás és enyhülés. Mintha onnan az oltárfal felől harsogtak volna a puffadt arccal fújt kegyetlen harsonák :

Tuba, mirum spargens sonum
Per sepulchra regionum,
Coget omnes ante thronum.

(A trombitászó egyszerre
Lehat minden sírfenekre,
Kit-kit hív ítélőszékre.)

Mintha Goethe Gretchenjének vergődő lelke könyörgött volna e falak között, ahol a Faust költője is megfordult és az énekkart is nyilván hallotta :

Qui Mariam absolvisti,
Et latronem exaudisti,
Mihi quoque spem dedisti.

(Ki Máriát földoldottad,
Ki a latrot meghallgattad,
Reményemet is Te adtad.)

Az egész megrázó és megrázóan fölemelő, a Jézus Krisztus irgalmában elnyugvó hangvihar valahogyan kioldotta a vele szárnyaló lelket időből, térből, számokból, végigvitte óceánokon, hegyóriásokon és a világ-egyetem csillagmirídjain, elmúlt és elkövetkezendő évezredekben, hogy végül azt a nyugodtfenséges érzést gyujtsa ki a sárból és napsugárból gyúrt emberben, amely földi fogalmak szerint maga lehet az öröklét: az öröklét bora emberi test korsajába ömölve.

*

XI. Pius pápa áldását osztotta a Sistina térdelő tömegének és kivonult kíséretével. A sisakos gárda vezényszóra megfordult, a világi és papi méltóságok, az úrhölgyek, a szakállas barátok és fátyolos apácák mozgolódni kezdtek... a bíborosok rekviemjének vége.

A Sistina falai lassan magukra maradtak. Gyertyafény nélkül, villamfény nélkül. Már a Nap is hiába küldte befelé sárga fényét, a hatalmas képekből kialudt az a világosság, amit a Dies Irae hangjaitól kaptak. Hátrább lépett valahogyan az Utolsó Ítélet is.

A Sistinából elszálltak az imák és az énekhangok, mögöttünk magukra maradtak Michelangelo ecsetjének négyszázéves teremtményei őrizni a csendet és a csendben azt a szomorú, köztudomású és mégis mindig újonnan fölfájó titkot, hogy a halál egyszer leveszi a Via delle Fondamentán talicskázó kubikos fejéről a zsíros kalapot, de ugyanúgy leveszi az imént itt térdelt kardinálisok bíboroskalapját is. Ám megkophatnak az Utolsó Ítélet kék és barna színei, szétmállhatnak a Sixtus-kápolna falai: az embernek, míg e világ, ügye lesz mindaz, amit a kápolna szigorúan egyszerű oltárának hat és a magas rácsnak másik hat égő gyertyája között kiénekel ma a Dies Irae. És nincs megnyugvása a sír mellett és a sír mélyén sem a kubikosnak, sem a bíborosnak, csak Istenben.

Rózsák a Fórumon.

*Piros vadrózsák tűzsövénye lángol
a vesztaszűzek fürdeje körül.
Ködöt, jagyot jelentenek hazámból, —
itt még a nyárnak kék ege örül:
napfényen sütkéreznek ó romok,
pogány kövek s madonnás templomok.*

*Jó itt merengeni a Fórum mélyén,
mit fõnn, magasan bús ciprus vigyáz.
Nagy Róma életét magadbaélvén,
belédragyog a harc, a vér, a láz,
s nagyság és téboly, kín és szerelem
— zengõ színjáték — előtted terem.*

*S bár ráocsudsz a csonka, tört romokra,
s hogy fénylõ századokból ez maradt,
s hogy nem díszíti, csak a rózsák bokra
e roppant sírt a Palatin alatt:
szíveden bánat alig surran át,
csak szürcsölöd a rózsák illatát.*

*Fájón rémlik föl mind az elmúlt Róma,
Cézár éppúgy, mint Michelangelo,
a ciprusárny s a mély halál-aróma,
mely itt lebeg, — de élni, élni jó,
s oly játszva bírod a Föld végzetét,
mert nap süt, és pár rózsza int feléd.*

Róma vagy Genf?

Róma és Genf... Ma kétszer is gondoltam erre a szembeállításra, arról elmélkedvén, vajjon lesz-e hát valamikor «világbéke»? Ma reggel szép, derűs idő mutatkozván, fölsétáltam egymagamban a Piazza Santa Maria Maggiorera, megnézni belülről is Rómának ezt a legszebb Mária-templomát, egyben Róma hét főtemplomának egyikét, amelyet kívülről már láttam egynéhányszor, szemben azzal a hatalmas görögmárványoszloppal, amelyen Bartobella bronz Madonnája áll a gyermek Jézussal. Valóban a világ egyik legszebb temploma ez a Havas Boldogasszony tiszteletére emelt bazilika, amely Liberius pápának idején kezdett itt épülni, mert Liberius az Úrnak 355. esztendejében álomlátás nyomán itt látott egy augusztusi reggelen frissen esett havat. De most nem a Santa Maria Maggiore művészeti gazdagságáról, megkapó benyomásairól akarok számot adni: aki csak egy-két napot tölthet is Rómában, magát kárhóztassa, ha meg nem nézi. Engem azonban olyasvalami is megkapott ebben a harminchat görögmárványoszloppal három hajóra osztott templomban, ami másokat talán nem is érdekelt volna annyira.

Baloldalt két kisebb kápolna között hófehér Mária-szobor áll, az úgynevezett Regina Pacis, a Béke Királynője. Nem régi alkotás, sőt nagyon is illik rá az a kifejezés, hogy «közel áll hozzánk». 1918-ban állíttatta XV. Benedek pápa. 1918-ban, mikor még dúlt a világháború, mikor még Európának tébolyultan szomjas földje embermilliók vérért itta. Akkor, mikor a Vatikánban Krisztus helytartója — akinek békeszózata 1915 július 28-án hiába hangzott föl a hadviselő népekhez és vezetőikhez és hiába ismétlődött meg három év múlva — nem tehetett egyebet, csak imádkozhatott és sirathatta magában

a vesztébe rohanó Európa jövőjét, amelynek válságos mai gyötrődéseit hiába profétálta meg 1915-ben, mondván :

«Legyen vége az egymás megsemmisítésére való törekvésnek ! Gondoljátok meg, hogy nemzetek nem hálnak meg. A rájuk erőszakolt igát megalázottan, fogcsikorgatva viselik, miközben lerázására készülnek és a gyűlölséget nemzedékről-nemzedékre átörökítik . . . Áldott legyen, aki elsőnek emeli magasra az olajágot és kezét nyújtja az ellenség felé észszerű békefeltételek megajánlásával».

Akkor, mikor az ő békeesdeklő igéi a földi hatalmaságok felé másodszor is hiába hangzottak el, fölállította a Santa Maria Maggiore balhajójában ezt a Madonna-szobrot, amelyen a fehér rózsákkal övezett fehér Madonnára epekedve tekint föl egy fehér galamb, a Béke hontalanná vált galambja. A Szűzanya balkarja kinyújtva, mintha a távol hadakozó, versengő embermillióknak intene, hogy álljanak meg végre és tegyék le a Jézus nevében fegyvereiket. A gyermek Jézus pedig ott áll, kezében tartja a zöld olajágot, amelyet szeretne már a fehér galambnak csőrébe adni, hogy vigye, röppenjen föl vele Európa vérfelhős égboltjára, hadd szólaljanak meg újra a karácsonyi angyalok 1918 decemberében és hirdessék meg, hogy békesség a földön a jóakarátú embernek. A szobor latin felirata így hangzik : «*Ad pacem omnium gentium augustae Dei Matris auspicio revocandam in aede Mariana principe orbis catholici pietate proposuit Anno 1918. Benedictus XV*». Magyarul : «*Minden nemzetek békéjéért Isten jenséges Anyjának közbenjárását kérve, a katolikus világ legfőbb Mária-templomában kegyelettel állította az 1918. esztendőben XV. Benedek*».

Amint betűzőm és jegyzem a fölírást, egy olasz anyóka siet oda a szoborhoz, jobbkeze két ujjával megérinti a Madonna lábaujját, úgy vet keresztet magára és megyen tovább. Nem tudom, volt-e valakije, akit elrabolt tőle

a népek nagy öldöklése vagy csak nagyon megfogta a szívét ez a rózsás, galambos, jézuskás Madonna? Mert engem nagyon megkapott. Engem, Trianon gyötrelmes magyarját, itt a csillogó-ragyogó, aranyos, ezerszínű templomban, ennek a fehér szobornak, a világbéke Fehér Asszonyának láttára kegyetlenül megrohant a szomorúság és meg kellett mondanom neki is, fiacskájának is, hogy 1929-et írunk ugyan, de az a fehér galamb itt még sokáig epekedhet a zöld olajág után, föl nem repülhet — a rózsák is csak itt fehérlenek — de a Kárpátok alatt tövisek koszorúí vérzik a magyar szíveket. És nemcsak a magyarnak nem teremtenek békét Genfben, hanem más megtiport nemzeteknek sem. «Béke» volt is, van is sokféle, békeszerződés van garadával, dehát az mind a farkas békéje, békeszerződése a báránnyal: véres attól a farkasnak a szája, véres a báránynak szívetája. Az van benne paragrafusba szedve, ami a farkasnak préda, áldozatának pedig lassú halál, s még az írott paragrafusát is megtagadja a telhetetlen ordas, ha úgy veszi észre, hogy majdnem emberséges talált lenni akkor, amikor az kikerült a pennája alól. Ugyan ilyen békéért, ilyen békeségért imádkozott-e ennél a szobornál tizenegy eszten-deje a szelídlelkű XV. Benedek, aki azóta el is költözött ebből a nyughatatlan, hánykódó kultúrvilágból?

Hirtelenében végigfutott elmém mindazon, amit a népek szövetsége (ugyan miféle szövetség ez!) Genfben a világ békéjéről elszavalt, hogy közben egyetlen jottányit sem engedjen lazítani a «békék» rettenetes, ember-evő szakaszain. Aztán az elomlott középkori keresztény Európára gondoltam, a pápaság óriási munkájára, amely nélkül talán örök vágóhíd maradt volna Európa és még a mának istentagadó, egyháztámadó emberei sem jutottak volna a maguk hetyke «kultúrszínvonalára». Eszembe jutottak nagy pápák barbárállító mozdulatai, egyház-atyák és katolikus jogtudósok vajmi tisztultabb nép-

jogi tételei békéről és háborúról, és arra a kérdésre
ocsudtam :

«Vajjon eltartott volna-e négy rettenetes esztendeig
a XX. század irtózatos világháborúja, ha a Vatikán és
a Kvirinál kibékülése 1914 augusztusa előtt megtörtént
volna és akár X. Pius, akár XV. Benedek már a lateráni
egyezményben biztosított és elismert Città del Vaticanó-
ból indíthatott volna békeközvetítést a szembenálló
hatalmak közt, amelyek mindegyike érezte a gyors
békekötés szükségét, de egyike sem érezte magában
annak bátorságát?»

Ha a pápaság szabadon mozoghatott volna, mint
minden világi hatalmak fölött álló, isteni rendeltetésű
szellemi hatalom és tekintély, és Európa respektálta
volna az Egyház szavában Jézus Krisztus szavát, nyil-
ván kevesebb vér ömlött volna, kevesebb jaj szakadt
volna anyák, hitvesek és gyermekek szívéből, s nem lett
volna a fegyveres négy esztendő vége egyfelől a forradal-
mak tébolya, másfelől a karthágói békék országgyilkos
gyalázata. Igen, a Regina Pacis békéje kellett volna, a
Madonna és a Bambino Gesù békéje : ez a fehér anya,
ez a fehér gyermek nem kötöttek volna Clémenceau-
békét. Ha a fehér galamb fölszállhatott volna a Madonna
válláról, ha a tisztaság és a szenvedés asszonya elszór-
hatta volna ezeket a fehér rózsákat Európa földjén, akkor
ma valóság lehetne a «pax omnium gentium» — a minden
népek békéje. És amíg ez a szobor reménytelenül áll itt
a Santa Maria Maggiore balhajójában, addig minden
Genf és minden páneurópás szervezkedés és prédikáció
közepette is reménytelen kérdés, vágy és igyekezet
Európa békéje, nem is szólva a «világbéké»-ről.

*

A minap mosolyognom kellett, amint ott álltam a
Piazza del Popolo fölött, a Monte Pincio tövében. Az

óriási téren, a III. Ramses Heliopolisából idekerült harminc méter magas obeliszk tövében öklömnyi fekete emberke álldogált, kegyetlenül groteszk ellentétül: egy néger kispap. Fekete kalapban, fekete ruhában, sötétbőrű arccal. Talán afrikai emlékeken mélázott el ott az afrikai köremek árnyékában. Ma aztán megint eszembe jutott az óriás obeliszk és a törpe néger szeminarista. Vannak ugyanis elgondolkoztató véletlenek. Amint a Regina Pacis fehér szobrának világbékés hangulataiból hazakerültem a Palazzo Falconieribe, a jó monsignore Luttor Ferenc egy finom papírra nyomott érdekes füzetet ajándékozott meg. Azon melegében hozta a Vatikánból, ahol az én világbékés délelőttömön Őszentségét nem kevesebb, mint harminc nyelven üdvözlötték a Propaganda Fide pápai kollégiumának növendékei. A beszédek ebben, a pápa arcképével díszített vastag füzetben foglalták egybe. A latin, az olasz, a német, a francia és az angol beszéd kivételével (amelyeket Őszentsége tolmács nélkül is megértett) a többinek olasz fordítását is mellékeltek.

Lapozgatom az érdekes nyomtatványt, amelynek fehér címlapján a pápai címer fölött ezt olvasom: «... quasi rami palmae omnes filii eius in gloria sua» — mint a pálmának ágai, olyanok gyermekei az ő dicsőségében. Aemilius Leményi latin előljáró beszéde után szanszkrit, malabári, héber, káld, szurát, szíriai, arab, japán, kínai, sziámi, annámi, kaffer betűk, írásjelek, nekem hétpecsés rejtelen lapjai következnek, azután európai nyelvek, de az olasz szöveg megoldja előttem amaz exotikus rejtelmeket. Lám, itt tehát felvonulnak Ázsia, Afrika, Ausztrália távoli népei is. Uramisten, talán az én törpe néger kispapomnak a kezeműve az egyik és ha nem is, hát az ő hazájának nyelve is nyilván megszólal itt e lapok valamelyikén.

Előbb jól kicsodálkozom magamat azon, hogy a pápa

magas kora ellenére is végig tudta hallgatni ezt a harminc beszédet, hiszen akármennyire látszik is, hogy minden szónoknak megszabott terjedelemhez kellett magát tartania, még futva végigolvasni is elég időt követel. Engem természetesen az ázsiai, afrikai és ausztráliai megnyilatkozások érdekelnek legjobban. Izgat, hogy a furcsa, soha nem látott, művészien pókhálószerű írásjelek mit rejtenek ama távoli testvéreim lelkéből az Úr Jézus Krisztusban, mit vallanak evangéliumról, Krisztusról, Eucharisztiaáról, Szűzanyáról, emberiségről. Az olasz szövegen is átüt az ő forróbb, színesebb képzeletük, amelyet nem mart még ki gyárak füstje és könyvtárak finom pora. A szanszkrit szónok láthatóan szereti megnevezni a színeket, mert nála a szó még látást is jelent :

«És mint egykor az Assisiben született Szent Ferenc meghívására a zöld, sárga, piros, kék, fehér, sötétszemű madarak» . . . — vagy : «Mint egy elefántcsontból, topázból, rubinból, smaragdból, ébenfából készült trónuson, úgy fog az Eucharisztia Jézusa a minden országokban bemutatott szent áldozatban fehér, vörös, fekete, sárga kezeiktől fölemeltetni, a szent ostyát megszámlálhatatlan hangok fogják átváltoztatni, és minden embernek megnyílik az üdvösség útja».

A kaffer föld szónoka a betlehemi jászol «nemzetköziségére» figyelmeztet :

«Jézus Krisztus betlehemi bölcsejénél a hagyomány szerint az egyik bölcs fehér volt és Európa nevében járult Istenéhez, a másik olajszerű és Ázsia ajándékát vitte, a harmadik feketebőrű és Afrika hódolatát tolmácsolta Megváltója előtt».

A kaldeus beszéd abban reménykedik, hogy a Föld minden nemzetei megtérnek Krisztus aklába és a «Föld népei nem lesznek olyanokká, mint a víz, amely eloszlik a mezőkön és nem ismer partokat. De amiképpen sok búzaszemből sütnek egy kenyeret, sok szőlőszemből való

az egy jó bor — és ilyen kenyér a Krisztus osztatlan teste és ilyen bor az Ő drága vére — a Nap támadatától nyugvásáig gyülekeznek valamennyien a világ minden tájáról Szent Péterhez».

A szurát nyelven szóló növendék fölidézi, hogy a mexikói katolikusok szenvedése nem hatotta meg a világ fiait : «És Baál fiai látták a holtak tág mezejét és megtagadták könnyüket ama bátraktól, a világ nemzetei semlegesen nézték az egész öldöklést. Csak egyetlen Atya, akinek szíve csupa könnyörület, öltözött gyászba hűséges fiaival, egyedül Pius kiáltotta oda a nemzeteknek : «Meddig mondjátok még Kainnal, hogy nem vagyok őrzője testvéremnek?»

A szíriai szónok valósággal a szívére tapint XI. Piusnak, mert édesanyját idézi fel, akinek arcképe ott függ a Szentatya dolgozószobájában, hogy aztán az Egyház anyai hivatásán át újra azt az édesanyát idézze, aki az ő pápafia aranymiséjén nyilván ott térdel Mária trónja előtt, áldást könyörögve fiára.

És így tovább : minden beszédben van valami érdekes, valami elgondolkoztató az exotikus országok fiainak lelületéből. Az annámi egyenesen a Madonna oltalma alá helyezett aviatikusok igazán legmodernebb példáját idézi, mondván, hogy az igaz hálaadás az lesz, ha majd a repülőgépek nem azért szárnyalnak a kék és opálos egekbe, hogy a halál magvait vessék el a földön, hanem a nemzetek testvériségének futárjai lesznek a Szűz és a Gyermeke uralma alatt. Hiszen ezek a Regina Pacis gondolataiból valók egy ázsiai ifjú ajkán . . . A magyar szónok jelmondata : «En az Úrtól vettem, amit közöltem is veletek» . . . és az Eucharisztia pápáját idézi, a fehértaláros és fehérlelkű X. Pius, akinek művét méltóan folytatja ma XI. Pius.

Olvasom ezeket az ifjú megnyilatkozásokat a világ minden tájáról és az én törpe néger kispapom most már

nem mosolyogtat meg az óriás obeliszk árnyékában sem. Mintha megnőtt volna, mintha fölébe nőtt volna obeliszknek, Afrikának, de fölébe Genfnek is.

*

Ezek a fiatalok a Propaganda Fide növendékei. Mi az a Propaganda Fide? Az Úr Jézus külügyminisztériuma és egyben hadügyminisztériuma. Egy nagy-nagy Foreign Office, de nagyobb az angol világbirodaloménál, pedig csak negyven ember irányítja innen Rómából. És elküldi az ő diplomatáit — akik, ha kell, katonákká lesznek «utolsó csepp vérükig» — Grönlandtól a Tüzföldre a világ minden tájára, az örök hó világába éppúgy, mint Afrika gyilkos napjának homoksivatagára, és ők elmennek szenvedni, gyötrődni, gyakran kínhalált halni azért, hogy elvigyék Annak üzenetét, aki egyetlen mondattal akkreditálta őket az apostolok idején: «Ego mitto vos» — elküldelek benneteket. És ők elmennek — ó, már évszázadok óta mennek és holnap ismét mennek! — meghirdetni az evangéliumot minden égitáj alatt, minden fajbeli és minden rendű-rangú embereknek, hogy végezetül legyen «egy Akol és egy Pásztor». Talán az az én néger kispapom is egy ilyen Jézus diplomatájától hallott először a mindent megváltó szeretetről, talán egy napon őt is ilyen lélek fogja elsodorni innen Róma obeliszkjei alól. És ha egyszer minden táj és minden lélek megivakodik az isteni szeretet tanításával és tiszta, nemes, krisztusi lélek fog lángolni minden emberben, ha majd nem lesz a földgömbön más, csak angyali békességre méltó, arra hajló «jóakarátú ember», akkor . . . akkor lesz világbéke. És pedig «tartós», amelyet nem kell majd gázháborúkkal és ágyúóriásokkal «biztosítani».

Nem vagyok páneurópas, nem is lehetnék az, hiszen Trianon szögeskorbáccsal uralkodó rabszolgatartóinak nem csókolhatok kezét, rab magyar testvéreim síralmai

elől fülemet el nem ölmozhatom éppen a Jézus Krisztus nevében. Nem hiszek az Európai Egyesült-Államokban, mert nem is hihetek addig, amíg taplószívű kalmárok, sandaszemű diplomaták, félnótás betűrészegek hirdetik azon a Földön, amelyet ők dobtak poklok harmincadjára. Nem hiszek hamaros fegyvercsökkentésben, mert idekűnn Nyugaton tulontúl puskaporos szaga van ahhoz a legkékebb levegőnek is. Nem kívánhatom az «egy Akol, egy Pásztor» gondolatának azt a véres csúfságát, amikor mindig csak a bárányokat terelnék egy akolba, hogy zavartalanul lehessen fölöttük egy pásztor a fenekedő ordas. Nem tudnék a fiaim számára időt jósolni, amelyben a háború lehetősége megszűnnék. De egyet látok, hiszek. Ha valaha lesz világbéke, akkor annak nem a vörös Moszkva véres sarlója és kalapácsa, sem Genf kénköves illatú háromszöge és vakolókanala lesz uralkodó planétája, hanem a Jézus szíve. Ha készül valahol a nemzetek nagy békéje, akkor ott, ahol minden nép a maga nyelvén az egy Jézus Krisztust imádja és életével átéli. Ha lesz valaha igazi békepalota, azt nem Hágában, nem Genfben fogják kőből összeremekelni, hanem emberi szívekből fogja megalkotni Az, aki felé «fehér, vörös, sárga és fekete kezek» fognak kulcsolódni hódoló imádattal. Ha abban a hágai, abban a genfi palotában a Regina Pacis szobra állna, akkor már ma is tudnék hinni. Ha lesz valaha igaz békeüzenet minden emberi léleknek, akkor az a zöld olajág lesz, amellyel a fehér galamb onnan repül fel a Madonna válláról.

Harangoznak Rómában.

*Harangoznak estimára.
Holdfényben, csillagok alatt
száll az Áve a hét halmon,
nagy platánok árnyékában
száll a csöndes Tiberisen.
Róma zengi most az Ávét.
S fönn a Kapitóliumon
hallgatja a lovassászárr,
meghökken az Anyafarkas,
elméláz a fehér Vénusz,
lenn a föld sötét ölében
komor Mithras-kövek árnyán
üdvözült, sugáros arccal
mozdulnak vértanu-szüzek,
égverő két oszlop fölött
imádkozik két apostol:
egynél kard, egynél a kulcsok.*

*Harangoznak estimára.
Róma zengi most az Ávét.
Holdfényben, csillagok alatt
száll a zengés a hét halmon,
nagy platánok árnyékában,
száll a csöndes Tiberisen.
S mind ez ünnepi dongásba
belesir egy árva harang
messze tájról, ködös tájról, —
szomorú Pannóniából
sir egy fájó harangocska
árván, szinte elveszetten.
És Agoston templomában
fényözönös Szűzanyának
finom márvány jobbkezeiben
megrezdül az aranyrózsa,
s balján fölfigyel a Gyermekek.*

„Michelangelo in Vincoli.“

«A megláncolt Szent Péter» — a régi kalendáriumok jó magyarságával szólva, Vasas Szent Péter — temploma (S. Pietro in Vincoli) odafönn van a Via Cavour fölött, a Borgia Lucrezia tornya közelében. Régi, régi bazilika, még Eudoxia építtette, a fiatal Theodosius császár leánya, Valentiniánus császár hitvese, hogy elhelyezzék benne Szent Péter apostol láncait, amelyeket Eudoxia édesanyja vitt haza Rómába a Szentföldről. Az apostol láncait a kegyes császárnő odaajándékozta Nagy Szent Leónak, az Attila-szelídítő pápának, a pápa pedig Krisztus után 442-ben elhelyezte ebben a templomban, melléjük helyezve azokat a láncokat is, amelyeket Szent Péter Rómában viselt Néró császár börtönében. Ott őrzik őket ma is a templom confessiójában. A templom mai alakja természetesen már nem egészen az eredeti. Első Hadrián pápa újraépítette, IV. Sixtus és II. Gyula jórészt átalakították. Három hajóját húsz dórfejú márványoszlop tartja és a IV. századból való, tehát 1500 éves Szent Sebestyén-mozaikján kívül van egy még nagyobb művészeti érdeksege, Michelangelo Mózes-szobra.

Ó, kit nem kísértett már kisdíák-kora óta ez a főpapi két szarvacskával ékes, hullámoshajú, szinte viharzó szakállú, erélyes homlokú Mózes-fej, ez a duzzadtizmű kőóriás a két kőtáblával? Képét ott láttuk az iskola falán, ott láttuk könyvekben, gipszmásolatait a rajztermekben, nem szólva Rómáról, ahol egész sereg boltkirakatban ott látod a gigászi főpap legszörnyebb megcsufoltatását, arasznyira törpített gipszmásolatát. És ha egyebet nem tudtál volna is a töröttorrú szobrásztitán életéből, de azt mindenesetre meg kellett tudnod, hogy Michelangelo egy keserű pillanatában azzal hajította kalapácsát az ő hatalmas alkotásához :

«Miért nem szólalsz meg?»

Anekdótának eléggé színpadi, de ha a titáni szobrász, építész, mérnök és költő kívánságának akkor nem is tett eleget a valóban csaknem élő szobor, bezzeg kéretlenül is megszólal most ott a Pietro in Vincoliban, és azt kérdi onnan az oltár közeléből a szánakozó látogatótól :

— Miért nem viztek el innen?

Ó, hiszen elvinnők, ha úgy lehetne, elvinnők nyomban.

Mert szomorú az, ami ezzel a márványóriással történt, amiképpen az is szomorú, ami a látogatóval történik. A látogató azzal az ünnepi érzéssel jött föl az ódon lépcsőkön, hogy most elébe fog döbbsenni egész letipró fenségében az a michelangelói alkotás, amely gyermekkora óta úgy kísértett agyában, mint egy kolosszus. Amint belép a csöndes templomba, nem is akar előbb egyebet látni, mohón keresi tekintetével a Nagy Megnyilatkozást. És végre a jobb hajóban, a főoltár közelében elhökken : ott ül előtte a falnál tagadhatatlanul, holtbizonyosan a régi-régi Ideál. De milyen kár ezért az Ideálért, milyen kár ezért a találkozásért ! Hiszen ez kiábrándító egy Mózes. Hiszen ez nemhogy lenyűgözne, hanem ő maga a lenyűgözött óriás : nem hat, nem érvényesül, nem döbbsent meg úgy, ahogyan egyébként tudna. Szobornak tökéletes, munkának csodálatos, ami tökéletlenség akad rajta, nem a mester kezének nyoma, — de nem itt kellene állania előtted, szinte pajtási szemtől-szemben : a fenségnek ez a márványviharzás a szabadulásért kiált ebből a szűk foglalatból, erről az alacsony talapzatról. Hiszen ez... ez a guzsbakötött lángész, ez «Michelangelo in Vincoli».

Igen, ez a Mózes itt a Rákhel és Lea között, a Vincoli jobboldali zugában, ez maga az elhelyezésével is egy darab michelangelói sors. Akit annyira tudott üldözni a külső végzet (mert más a belső, amelyet mindenki önmagában

hordoz), azt még holta után sem hagyta békén. Mert hiszen II. Gyula pápának Michelangelo-tervezte óriási síremléke mindenképpen törpe töredékké szegényedett, hiába voltak a világ legnagyobb szobrászművészenek csodálatos tervei, hiába volt az a síremlék Michelangelo legfőbb álma. De ha már így töredékben maradt is, legalább itt Rómában, ahol mégis a mester legszebb évei eltelték, itt került volna az ő Mózese olyan helyre, ahonnan úgy hathatna, amilyen erővel szerencsésebb testvérei hatnak Firenzében a Giuliano és a Lorenzo de Medici egészen sikertű síremlékén.

Igy, ahogyan ez az önmagában tökéletes mű — amely olyan bánatosan, lemondóan szól ki az oszlopok közül, ha az ember a bazilika végéről vet rá még egy fájó pillantást — itt árválkodik, méltán irigylit a San Paolo fuori le Mura jóval tökéletlenebb Szent Péterének és Szent Páljának jóval impozánsabb hatását. Így csak Michelangelo legkedvesebb tervének legteljesebb kudarcát érzékelteti. Mintha nem üldözték volna a külső körülmények amúgy is eléggé ezt a kiváltságos lángelmét, akinek élete írásait nem lehet a legmélyebb meghatottság nélkül olvasni. Elég ennek a töredékben maradt síremléknek a tragédiáján elmélázni itt a Pietro in Vincoli csöndjében. (Van az ilyen mélázásnak mai, és tán magyar tanulsága is.)

*

II. Gyula pápa 1505 tavaszán Rómába hívta Michelangelót, aki akkor harmincesztendő volt, túl jelentős alkotásokon, túl a hideg, szenvtelen Lionardóval való nagy festőművészi mérkőzésen — amelynek mind a két eredménye elveszett — tele emberfölötti tervekkel. A hevesvérű és nagyratörő, bár szeszélyes pápa, a hevesvérű és nagyratörő művész: ez a két ember egymásnak teremtdött és mégsem. A pápa olyan síremléket akart

magának, aminővel csak a nagy római imperátorok emléket koronázták valaha. Michelangelo pedig valóban ilyen föladatra termett. Gigászi tervétől el is volt ragadtatva a hozzá méltó pápa, de aztán következett Bramante di Urbino, a nagy építőművész cselszövése, aki elhitette a pápával azt a babonát, hogy aki életében megépítteti síremlékét, az veszedelmet zúdít magára, és következtek Michelangelónak azok a megaláztatásai, amelyeket felsorolni kötetrevaló munka volna. Következett a San Pietróval, majd a Sixtus-kápolnával való gyötrődés. A Sixtus-kápolna freskóit 1512 novemberében adta át Michelangelo II. Gyulának, aki 1513 februárjában meghalt, két évvel azután, hogy a síremlék elkészítésével Michelangelót megbízta. A pápa halálától kezdve három évig alig foglalkozott mással a művész, mint ezzel a síremléssel, — ebben az időben készültek el a Louvreban levő Rabszolgák, akkor kezdte meg a Mózes is, amelyen 1545-ig dolgozott. A Mózes mellett még öt óriási szobrot tervezett a síremlék felső részére. Következtek a Raffaelkedvelő X. Leóval való harcok, egyik betegség a másik után, az újuló munkakedvvel váltakozó kimerültség periódusai, a szemérmetlen rágalmak, amelyek koholásában a lelkiismeretlen, a pénzért és ajándékért mindenre kapható szennyíró, Aretino járt elől, következtek a harcok II. Gyula pápa örököseivel, a küzdelmek VII. Kelemennek, — és eközben gondolatai folyton a síremlékhez tértek vissza.

«Jobban kívánok ennek a kötelezettségemnek eleget tenni, mint élni», írja VII. Kelemennek a kétségbeesett művész.

1527-ben belekeveredik a firenzei forradalomba, amelyből nagynehezen tud megmenekülni. 1531-ben olyan beteg, hogy a halálát várja. 1534-ben — VII. Kelemen halála után — csak az menti meg Alessandro di Medici halálos gyűlöletétől, hogy nincs Firenzében, ahova aztán

nem is tér vissza többé. Gyötrelmes esztendőök után — amelyek történetét Romain Rolland Michelangelo-könyve megrázóan örökíti meg — 1545 januárjában végre be-szentelik itt, a S. Pietro in Vincoliban II. Gyula pápa sze-gényesen töredékbe maradt síremlékét.

«Mi volt még meg a szép, eredeti tervből? Egyes-egyedül a Mózes-szobor, amely csak részletnek készült és most középpont lett : torzra-ja egy hatalmas tervnek ! De legalább elkészült. Michelangelo megszabadult életé-nek lidércnyomásától» — írja Romain Rolland az emlí-tett biográfiában.

Negyven küzdelmes, dicsőséges esztendő után ez lett a nagy tervből, amelyhez Michelangelo «babiloni rajzot készített, valóságos épülethe-tyet, több mint negyven óriási arányú szoborral» és amelynek úgy nekilelkese-dett, hogy nyolc teljes hónapot töltött a karrarai hegyek közt a szükséges márványtömbök megszerzésére. Ott a hegyek közt támadt Condivi szerint az a gondolata, hogy a «ten-gerparton uralgó hegyet teljességgel átfaragja óriási szo-borrá, amelyet a tengerenjárók messziről láthatnának»... Meg is tette volna, ha ideje lett volna, vagy ha megenged-ték volna neki. És ez a titáni ember, aki valóban világo-kat hordott homloka mögött, csak nagyritkán tudta szíve szerint megvalósítani művészi terveit.

De hiszen halhatatlanokat alkotott így is, vethetné ellen valaki, aki nem tudja, hogy éppen a michelangelói lélek az, amelynek mellékes, legalább is másodrangú a maga Prometheus-vívódásai közepette akár a kortársak, akár az utókor elismerése : neki a maga nagyratörő terveinek megvalósulása kell, a maga lelki kielégülése, amely ha meg nem adatik neki, akkor boldogtalan és minden babérkoszorú alól kicsordul a szívevére.

Mi lehet kín gyötrelmesebb az alkotásra termett em-bernek, mint ha nem öntheti alkotásba mindazt, ami óriás lelkében vajdik? ha szerencsétlen korban gonosz

körülmények esküsznek össze ellene? ha értetlen emberek vakon és süketen ténferegnek sístergő vulkánhomloka körül és neki döbbsenten kell látnia az idő könyörtelen múlását, amely vagy meddő, vagy küldetésén alulmaradt életkörben sodorja a testi enyészets felé? Nem tudnám megmondani, mi a megrázóbb ennek a Mózes-szobornak a szemléletében ott az évszázados templom homályán: a művészi tökéletesség-e vagy a művész tragédiája, amely e fehér Mózes-homlok körül borong?

És Michelangelo nyolcvankilencesztendő koráig hurcolta ezt a tragikumot, mígnem 1564 február 18-án, egy pénteki napon «lelkét Istennek, testét a földnek» ajánlván, a római alkonyatban kilehelte titáni lelkét az Apostolok Templomának kolostorában, amely mellett manapság a sörkedvelők olyan élvezettel szüröcsölik a Birreria Dreher trieszti sörét. Önmaga megírta egyik szép szonettjében, hogy «életének utolsó napja lesz az első a békeesség királyi udvarában». Dehát hogyan bírhatta testi-lelki gyötrődéseit — amelyek közepette így is halhatatlan remekműveket alkotott — csaknem kilencvenesztendő koráig? Hány lélek elégett volna testestől ezekben az egetverő lángokban, ebben a földi pokoljárásban, vagy maga menekült volna akár az irgalmas téboly, akár a magaválasztotta halál lázatoltó éjtszakájába?

*

Michelangelo hívő lélek volt, hívő katolikus. Hiába próbálták gonoszindulatú kortársai hitetlenséggel, sőt erkölcstelenséggel vádolni ezt a nemes és tiszta lelket. Firenze halhatatlan szülötte ezer tanuság szerint «a természetben is, a művészetben is, a szerelemben is Istent kereste, akihez mindennap jobban közeledett. Atyja és fivérei betegségében vagy halálánál mindig az volt az első gondja, hogy részesüljenek a szentségekben. Határ-

talánul bízott az imádságban, jobban, mint valamennyi gyógyszerben» — írja róla Romain Rolland. Ez a titáni ember, aki mélységesen tisztelte a Szűzanyát, aki életének utolsó húsz esztendejét Péter apostol templomának szentelte, éspedig ingyen s akinek utolsó műve egy Péter-szobor volt, joggal írhatta magáról atyjának: «Szegényen élek Krisztussal», és szívből vallotta az élet hiúságáról írott költeményében :

«Véső, ecset nem csitít lelkemen.
Már csak az Isten szerelmére vágy,
Ki karját tárja keresztjén felénk».

Ha valaki, akkor Michelangelo egyik legmegkapóbb bizonyossága egyfelől annak, hogy az igazi nagy lélek mindig hívő lélek is, — másfelől, hogy a kereszténység nem szárnyahullatója a művészi tehetségnek, hanem erőssége, ihletője még a leggyötrelmesebb külső körülmények közepette is.

Ez a legnagyobbak közül való művész a legnagyobb istenhívők egyike is volt, aki nem a maga dicsőségét kereste. Nem a maga énjének volt gőgös bolondja, terméketlen bámulója, hanem azok közül való volt, akik el tudnak merülni Isten gondolataiba, alázattal vallják Isten örökkévaló fenségét, akiknek a legremekebb földi mű is, akár maguk alkották, akár mások, csak veszendő árnyéka Isten sugárzó, örök dicsőségének és akik tudják, hogy nincs megváltás, csak Annál, aki karját tárja felénk a keresztről. Az a szellem hatotta át, amely egy évszázaddal előbb élt művésztársa, az «angyali festő», Fra Angelico sírkövén ott a Santa Maria sopra Minerva-templomban azt mondatja a dominikánus művésszel :

«Non mihi sit laudi quod eram velut alter Apelles,
Sed quod lucra tuis omnie Christe dabam.
Altera nam terris opera extant, altera coelo.»

(«Ne az legyen dicséretemre, hogy a második Apelles valék, hanem az, hogy tehetségemet a tiednek adtam, Krisztus! Más dolgok tartoznak a földre, és mások az égre.»)

Az ilyen lélek aztán nem törik össze, nem zuhan a téboly vagy a halál szakadékába, akármilyen töredék maradjon is földi életének legfölgengzőbb álma. És ez a vigasztaló és föloldó akkord azoknak a gondolatoknak a végén, amelyek átrohannak a késő vándor agyán akkor, amikor elkészön a San Pietro in Vincoliban Michelangelo Mózesétől, a gigászi művészlélek egyik fájdalmas tragédiájának márványemlékétől.

Zsibvásár a Campo de' Fiorin.

Campo de' Fiori : Virágok Mezeje. Költői név, pedig azon a régi-régi téren, amelyet jelöl, ott a Farnese-palota szomszédságában, furcsa virágok nyiltak valamikor : a Campo de' Fiorin végezték ki valamikor a halálraítélt gonosztevőket, mint azt Benvenuto Cellini önéletrajzában is olvassuk, és itt halt máglyahalált eretnek tanításai miatt Giordano Bruno, a háborgó lelkű dominikánus. Zöldpatinás hatalmas szobra ott uralkodik a tér ezerszínű, hangos, de viszont nagyon prózai zsibongása fölött. Ezen a téren van ugyanis a mercato, a heti piac, amely azelőtt a Piazza Navonán zajlott, Bernini gigászi szökőkútja körül. Még a XIV. században a Kapitólium tövében tartották. Nincs egyhamar színesebb és hangosabb látványosság, mint a piaci életnek ez a nyüzsgése ott a téren, ahol olyankor még Giordano Bruno szobrát sem közelítheti meg egészen a tudnivágyó idegen, úgy körülrakják az olasz kofák a zöltség, a halak, a gyümölcsök szédületes változatú halmaival.

Piacjáró magyar asszonyainknak bőven akadna itt lelkendezni való, hiszen a déli ég alatt sok minden megterem és a bódító ánizsízű finocchitól kezdve, amelyet

a római iskolásfiúk úgy rágcsálnak iskolábamenet, mint valamikor mi az édesfagyökeret, sok minden kedvenc olasz étel akad, aminek otthon még a nevét sem hallják, színét sem sejtik. Vérszínű furcsa gyümölcsök, sohanemlátott halak, a narancs és a füge fantasztikus sokasága. A mellett pedig itt novemberben is akad zöldborsó és egyéb olyasmi, ami otthon nem kerül piacra az őszi időszakban. De amilyen jóleső látvány mindez a szemnek — ámbár aki a tér neve után igazodnék, csalódottan látja, hogy a Virágok Mezején virágot árulnak a legkevesebbet — olyan rossz sora van ilyenkor a magyar ember fülének. Az olaszok amúgy is szédítő gyorsan és sokszor kellemetlenül hangosan beszélnek a magyar emberhez képest, hát még ott a piacon kínálgatás, alkudozás közben micsoda pokoli szökőkútja ugrál, pereg a hangoknak!

Az árusok ordítva kínálják portékájukat, az asszonyok valósággal rikácsolnak az alku és vásárlás lázában, — és hol ne fogja el őket láz, ha nem itt a mercatón, ahol az alkudozás vérbélien asszonyi szenvedélye élheti ki magát? Fejzúgató látványosság ez itt a nagy téglányalakú térségen, ahova a szűk utcákból szakadatlanul özönlenek buzgó vásárlók, bámész ügyelgők, nagy kétkerekű, boroshordócskákkal megrakott lovastalyigákon afféle színes svábesernyőkkel felszerelt falusiak, a rúdra kötött jellegzetes szénaköteggel, — és ahol valóban művészet a kíváncsi idegennek úgy «közlekednie», hogy lásson is kedvére, de testi épségében se essék hiba.

Ha aztán megvetheti a lábát valamelyik osztéria előtt vagy egyik utca sarkán, akkor nemcsak a piaci tömeg tarka-barka nyüzsgésében gyönyörködik, hanem abban a szinte valószínűtlen keretben is, amely az egészet közrefogja. Középkori hangulat kapja meg egy ablak láttára, mely egészen az alatta levő bolt ajtaját éri és ahonnan két madárkalitka közül egy papucsos vén asszony hajol ki seprővel, mintha nyomban rálépne az emberek fejére.

Igen, ezek a házak itt köröskörül a maguk hihetetlenül keskeny lépcsőivel, szűkmellű ablakaival és minden álszemérem nélkül való életképeivel, amelyek szinte régi holland festmények hangulatával hatnak, megkapó módon keretezik ezt a jellegzetes olasz sokadalmat, amely az évezredek nyomai között a diadalmas élet minden tiszteletlenségével és eleven erejével nyüzsgő, üzérkedik, harsog az áradó napfényben.

*

Mindez azonban gyermekjáték ahhoz képest, ami szerdai napokon zajlik nemcsak itt a téren, hanem a bele-torkolló utcákban is. Minden hét szerdáján zсібvásár van a Campo de' Fiorin és környékén. Olyankor a Cancelleria grandiózus épülete előtt — amelynek udvara Bramante mesterműve — épolyan vásári nyüzsgés van, mint a száradó fehéreneműkkel teleaggatott, piszkos, nyomorúságos, szűk Via dei Capellarin, a kalaposok utcájában vagy magán a Campón. Nyolc-tíz utca is megtelik árusokkal, bódékkal és reggeltől késő délutánig rozsdás vasaktól, ócska bútordaraboktól, a szomszédos Magyar Akadémia ifjú festőművészeinek kapós képkeretektől, rossz villanycsengőktől, kimustrált konyhai mozsaraktól kezdve pezaráói mázas edényekig, szebbnél-szebb pompás drapériákig, metszett finom poharakig és egyéb üvegtárgyakig, antik képekig, színes olvasókig, hétágú sárgaréz gyertyatartókig, teknősbéka- és gyöngyház-remekművekig válogathat a holmikkban, akinek vásárolni van kedve és hozzá természetesen pénze is.

Ha ötször nekivágsz, ötször belefáradsz a mustrálásba és alkudozásba, mielőtt még a felét láthattad volna a zсібvásárnak. De azt a lármát aztán, amivel ez a szerdai sokadalom jár, nem lehet leírni, nem lehet érzékeltetni.

A hangok egész pokla ordítóz dobhártyád körül. Egyegy árus kivörösödött arccal harsogja órákhosszat teljes

elrekedésig, hogy milyen olcsó és milyen kitűnő a portékája és hogy aki épeszű ember, okvetlenül él az alkalommal. A mellett az egyik utcasarkon három beszélőgép is zenél, énekel, szaval egyszerre, asszonyok és gyermekek kiáltoznak egymással. A magyar ember egyszerűen belékábul mindebbe, amíg lassankint az egész római étellel együtt meg nem szokta. Pedig nemcsak magyar hangok ütik meg itt a fület, hanem angol mondatok is. Délfelé amerikai hölgyek, dúsgazdag misszek bukkannak fel előkelő ruházatban szemlélődni és vásárolni ebben a sokadalomban, ahol szerencsés ember potom áron juthat sokszor értékes holmihoz, gazdag ember súlyos összeget elvehet ravasz utánzatokra, talmi árukra.

Magamfajta embernek azonban legkedvesebb ezekben a szerdai sokadalmakban a könyvek piaca. Az egyik mellékutcában tíz-tizenkét könyvesbódé áll, ott azután válogathat a szenvedélyes könyvgyűjtő a garasos rémregényektől, ócska álmoskönyvektől pergamenttáblás vagy disznóbőrökötésű régiségekig és a legmodernebb művekig ezer meg ezer kiadványban, nem is szólva a régi metszetekről, térképekről, az antik pénzdarabokról. Hihetetlen összevisszaságban vannak itt egymás mellett selejtes holmik és értékes kiadványok, amelyeket jórészt csak úgy nagyság vagy vastagság szerint sorolt bele a könyvárús az egy-, a két-, az öt- vagy a tízlíras darabok rekeszébe. De még hihetlenebb összevisszaságban jelentkeznek minden könyvesbódénál a nyomtatott betűk és a könyvtáblák rajongói. Szabadon lehet válogatni, tetszésed szerint lapozhatod, tanulmányozhatod a portékát és így egy-egy könyvhalmaz előtt egymás mellett szorong — elmélyedten vagy idegesen lapozgatva, mustrálva a könyveket — tudós professzor, szakállas kapucinusbarát, nyurga egyetemi diák, parfümös úrhölgy, pirosreverendás magyar theológus (ilyen germanico-hungaricumbeli «gyalogbíboros» alakja volt Róma utcái-

nak valamikor Prohászka Ottokár is, Vass József is), paragrafusvadászó fiskális, motívumvadászó iparművész, áhitattal melázó külföldi poétalélek és így tovább. Van itt Dantenak, Tassónak, Ariostónak a műveiből húszféle kiadás, akad itt a legszigorúbb dogmatikai fóliánstól a legpajkosabb Boccaccio-kiadásig minden elképzelhető irodalmi műfajból és minden szakirodalomból, pókhálós öreg misekönyv épűgy, mint bányajogi vagy tengerészeti szakmunka. Van itt sok szemét is, de akad benne gyémánt is. Könyvkedvelő ember órákig elszórakozik ezen a könyvpiacn, amely egyébként valamivel csöndesebb is, mint a zsibvásár (vagy ahogyan a római magyar akadémia vidám művészemberei nevezik: «zsibaj») egyéb területén. Ez mégis csak afféle múzsákligete, mert ha nem is aranyoszöld lombkoronák árnyán, de filozófus természetnek akad elég megfigyelni és elmélkedni valója itt a könyvek sorsáról. És egy-egy véletlen lelet, egy-egy szerencsés mozdulat egyszerre mély hurokat tud megpendíteni Róma vándorának szívében.

*

Nekem többek közt a kezembe került egy piros bőrkötésű, aranszegélyes, vékony — ámbár kétszáz oldalas — könyvecske is. A tábláján aranydíszítés közepette aranybetűkkel ez a szöveg:

Vade Mecum du Retraitant par Mgr. A. Saint-Clair.
(A lelkigyakorlatos Vademekuma mgr. A. Saint-Clairtól.)

Alatta ismét aranybetűkkel:

A Son Éminence Le Cardinal Rampolla.

A lelkigyakorlatot tartó papoknak és szerzeteseknek írt könyv szerzője tehát ezt a példányt Rampolla bíborosnak ajánlotta 1894-ben.

Előlem egyszerre eltűnt a vásári zsibongás. A pápaság történetének ez a tragikus, de éppen tragikumában oly nagy alakja, Mariano Rampolla del Tindaro tornyoso-

dott elem. A lángelméjű XIII. Leó pápa méltó államtitkárja, akit a Rerum Novarum pápájának halála után a katolikus egyház fejévé választott meg a bíborosok gyülekezete, de I. Ferenc József vétója — amely mögött mindenki a protestáns Berlinét, a nagyántánt vatikáni túlsúlyától tartó II. Vilmos rex-imperatorét gyanította — elütött attól a pápai tróntól, amely megillette volna. Nem ide tartozik most e kiváltságosan nagy szellem sorsának háttere (hova lettek azok az idők és hova lett annyi mindennel együtt II. Vilmos rex-imperator hatalma, hova I. Ferenc József monarchiája !), de nekem ott a Campo de' Fiorin eszembe jutott a huszonhat esztendővel ezelőtt, 1903-ban tartott konklávé tagjának, Matthieu bíborosnak írása Rampolláról. A pápai tiarától jogtalanul megfosztott bíboros sápadt arccal, de sudáregyenesen állt a Sixtus-kápolnában, mikor Ausztria vétójára megadta klasszikus feleletét :

«Élénken sajnálnom kell, hogy a pápaválasztás ügyében súlyos beavatkozás történt egy világi hatalom részéről az Egyház szabadsága és a bíborosi testület méltósága ellen. Teljes nyomatékkal tiltakozom ellene. Ami az én csekély személyemet illeti, kijelentem, hogy ennél megtisztelőbb és öröndetesebb dolog engem nem érhetett.»

«*Nihil honorabilius, nihil jucundius mihi contingere poterat*». Így fogadta a sziciliai örgrófok sarjadéka azt a vétót, amely őt a legmagasabb földi méltóságtól elütötte és visszavonult az imádság és a munka csöndjébe, ahonnan csak azért mozdult még ki, hogy Szent Cecilia trasteveri templomát — amelyben hamvai is nyugsznak — megszápíttesse, és hogy az einsiedelni kegyhelyen az elmélkedés és az imádság szüneteiben a havasi gyopárban, a cikázó pillangók, a fenséges hegyek látványában gyönyörködjék. Talán más lenne ma a világ arculata, ha az ő lángelméje Szent Péter székéből szétáradhatott volna rá . . . és talán az a hatalom sem omlott volna össze ilyen

szomorúan, amely az ő sasszárnyait megnyirbálta. Ki tudja? Igaz, hogy ilyesmiket visszafelé kérdezni talán fölösleges is, jogosulatlan is, mert a történelem nem a föltevések, hanem a tények síkja, és mert a Gondviselés nagy takácsmunkájának szövevényei nem ránk bízattak. Ki tudja, jogos-e az a tünődés, hogy miért hagyták Szent Ágostont odaát egy afrikai városkában, miért nem jutott neki hely és méltóság Rómában? Ki tudná, mely isteni szándék szerint való volt, hogy a mi magyar lélekóriásunknak, Prohászka Ottokárnak tündöklő homloka két évtizedig ott hajolt olvasmányai és írásai fölé a székes-fehérvári barokk püspökség egyik utcai szobájában, és nem valamely más palotának fényesebb termében?

A lelkigyakorlatos könyvben éppen ott találom a piros jelzőszalagot annál a kitételnél: *«Unum est necessarium...»* Egy a szükséges és mihaszna nyeri meg az ember a világot, ha lelke üdvösségének kárát vallja?» Szent Márk evangéliumának ennél a részénél, a világban való hivatás és méltóság kijelölésének a Gondviselésre való rábízását tárgyaló elmélkedésnél időzött Rampolla nagy lelke talán éppen azután, hogy a pápai tiarát meg is nyerte, el is vesztette. És a francia szöveg azt mondja: «Lehet, hogy e gondolatok fénye, megerősödve azzal, amely az égből érkezik, elég neked, hogy abba az életállapotba juss, amelybe a Gondviselés akarja, aki mindenkinek kiméri a magáét. *Az utak különbözők, de a paradicsom találkozóhelye ugyanaz mindenkinek.*»

Valami michelangelói tragikum borongott Rampolla fénylő homloka körül, mikor mint ember gondoltam az emberre ott, a Giordano Bruno szobra árnyékában, amelyet szintén azért állíttattak Róma szabadkőművesei negyven esztendővel ezelőtt, hogy ezzel is megalázzák, sértsék Rampolla pápáját, XIII. Leót. A megalázott Vatikán azóta fölmagasztaltatott, Mariano Rampolla del Tindaro pedig bizonyára elnyerte odafönn az égben XIII.

Leó és utódai, X. Pius és XV. Benedek pápa társaságában azt az egyet, amiről írva van, hogy minden trónoknál és méltóságoknál szükségesebb . . .

De azon a szerdai délutánon elborongva mentem haza mgr. Saint-Clair pirostáblás, aranyszegélyes lelkigyakorlatos könyvével a Campo de' Fiori lármás zsidvásárjáról.

A hétágú gyertyatartó alatt.

Ha Rómát járod, nem kerülheted el a Forum Romanumot. Ha pedig a császárok «szent» Fórumának maradványaihoz akarsz férközni, nem kerülheted el a vendég-számláló hivatalos kerék után Titus diadalívét. Nekem ugyan azt mondotta egyik magyar barátom, hogy mégis vannak, akik elkerülik, legalább is nem mennek át a palaszínű diadalív alatt. Mégpedig a világ minden tájának zsidai, akik ezerkilencszáz esztendő elmúltával is búsult haraggal gondolnak a jeruzsálemi templom elhamvasztására, a zsidóság öldöklésére és elhurcolására. Nem tudom, így van-e, de nem lepne meg olyanoktól, akik még most is a bélpoklosnak nevezett Názáreti útszéli keresztfájára céllövöldöző gyűlöletet örököltik novellába. Annyi azonban bizonyos, hogy akár a selyemfelhős, kéken ragyogó égbolt alatt, akár a Fórum kapuzárásának aranyvörös esti csöndjében sok elmélkednivaló akad itt, az Arco di Tito alatt arról az egykor bibliai népről, amelynek krisztusjövendölte sorsa kísért e régi-régi emlék rovátkos falain. Fölkísértének Jeremiás siralmi, amelyek ma is meg-rázó szépségei a katolikus nagyhétnek, elédkomorodik a Golgota napjának gigászi képe, amelyen évezredek sem fakítanak semmit. A jeruzsálemi templom kárpitjának kísérteti hasadásából, a megnyíló sírok riasztó látványa fölött döbben beléd a tébolyult tömeg rikácsoló átka önmagára és elkövetkező évszázadaira :

«Az ő vére mirajtunk és a mi fiainkon!»

Mindazok után, amiket magad is végigfigyeltél mint élő történelmet, el kell gondolkoznod azon, ami egykor forró, hangosan vitatott kérdés volt a római rosztrumokon is, majd a középkor évszázadain át, és az még ma is a vörös Moszkvától a horogkeresztes Berlinig, a jeruzsálemi Siratófaltól Genfig és Newyorkig, a Duna-Tisza mentén éppúgy, mint Arábia sátrai alatt, és végét nem látod innen a hétágú gyertyatartó alól.

Egymagában méléz a Fórum bejáratánál ez a köemlék, amelyen csak a belső domborművek maradtak meg a Vespasianus fia, Titus öccse, Domitianus császár által Krisztus után 81-ben állíttatott alkotásból. Volt ez már középkori Frangipani-erősségnek is beleépített része, és csak a múlt században restaurálták. Középső része megmaradt az eredeti márványból, de az sem egészen épen. A baloldali belső falon ott feketéli a hétágú gyertyatartó affölött a jelenet fölött, amint a győzelmes rómaiak Titus diadalmenetében maguk előtt hajtják a leigázott zsidókat az elrablott szent tárgyakkal. De a hátrakötött kezű, megalázottan lépdelő zsidók közül egynek sem látod az arcát, valamennyiét letörött. Van, aki nem az idők viszonyosságának tulajdonítja, de ki vitázzék ezen? A domborművön aztán Róma és a római nép nemtőjét látod magad fölött. A jobboldali falon pedig magát a diadalmas Titus császárt, akinek lovait Róma megszemélyesítője vezeti, a szerencse istenasszonya pedig babérral koszorúzza a császárt, akit egyébként a boltív közepén, az apoteózis domborművében sas ragad föl a halhatatlanságba.

Halhatatlanság? Éppen a Fórumon? Amaz idehurcolt jeruzsálemi rabszolgák valamelyik késő ivadéka — akár mint amerikai milliomos, akár mint orosz népbiztos érkezzen ide — talán nem is jogtalanul kérdezhetné a diadalív alatt:

— Hova lettek a «halhatatlan» császárok és hova az

ő világbirodalmuk? De mi itt vagyunk még, Rómában és szerte a földgömbön, és birodalmunk nagyobb Rómáénál, csak nem mi cégégyezzük . . .

De nem kérdezhetté-e vissza a márványapoteózis magasságából Titus arca : «Nem drága-e kissé ez a minden fényben és kényelemben ezerszer is véres gyötrelemmel, szégyen és megvetés árán szerzett «halhatatlanság», és nem sötétedik-e mögötte valamiféle átok, amely föl nem oldódik mindaddig, amíg Jehova népe vissza nem vonja azt a rettenetes jeruzsálemi kiáltást, hogy azontúl ne a bűnnek bélyege, hanem a megváltás olaja legyen rajta és fiain a Názáreti vére?» Megtörténhet azonban, hogy ennek a töredék emlékműnek az árnyékában az a kérdés vetődik föl a késő korok gyermeke előtt : «Ugyan volt-e mit diadalmaskodnia Rómának a diadalmas császárokkal, és valóban a szerencse istenasszonya vezette-e Titus lovait, amikor a földig dült Jeruzsálemből rabszíjra fűzötten hozta ide Rómába a zsidókat? Vajjon nem azoknak jelentett-e a minden európaira nézve olyan veszedelmes afrikai «razziázó», harácsoló lelkialkatuk miatt diadalt és jószerencsét, akik egyébként katonailag legyőzettek és fajilag szétszóródtak? Nem úgy áll-e a dolog, hogy ez az elhurcolt hétágú gyertyatartó itt fájhat ugyan a zsidók hithűségének, történelmi emlékezésének, de csak öröm és diadalérzet lehet ismert faji gögjüknek, sajátos életbölcseletüknek, féktelen hatalmi törekvéseiknek?»

*

Nem éppen oktan e kérdés, és talán ezen a helyen is gondolkozott róla a római költő és hivatalnok, ama Claudius Rutilius, Szent Krizosztomusz egyházatyja kortársa, aki azt írta nagy elkeseredve Róma zsidairól :

«Bár sohasem hódította volna meg őket sem Pompejus, sem Titus, mert így a rákfene csak elterjedt, és most a legyőzött nemzet sanyargatja legyőzőit».

Mert nem Vespasianus és nem utódja, Titus hozta Rómába a zsidóságot, nem ez a diadalmi jelenet az ő első bevándorlásuk ide. Már Cnejus Pompejus, tehát Julius Caesar és Crassus triumvirtsársa hozott ide rabszíjon nagyobb zsidó rajt. Egy-két évtizeddel e raj fölszabadulása után a zsidóság már «számottevő tényező» volt Rómában. A nagy Mommsen tanúsága szerint Róma helytartóinak már akkor meg kellett tanulniok, amit mai politikusok, írók és művészek előbb-utóbb mind megtanulnak, azt, hogy a népszerűség, az érvényesülés nagy mértékben függ egy bizonyos faj barátságától vagy ellenkezésétől. Már a Julius Caesar előtti időben megjegyzi egy római író, hogy a prokonzul nem igen kezdhet ki tartományában a zsidósággal, akármit műveljen is az, mert bizonyosra veheti, hogy hazatérte után a fölbujtott, megpénzelt csőcselék — tehát a mai «öntudatos proletárság» elődje — kifütyöli. De nemcsak a csőcseléktől kellett tartania annak, aki nem volt a zsidókkal barátságban. Minden Mommsennél erősebb tanunk rá az Evangélium. Nem ok nélkül fenyegették Pontius Pilátust a zsidó papifejedelmek és írástudók azzal, hogy «elveszti a császár barátságát», ha nem adja kezükre az igaznak talált Názáretit. Pilátusnak már előbb is éppen elég baja volt Rómában a turbulens zsidóság iránt tanusított szigora miatt ahhoz, hogy ne merje vállalni egy újabb «ad audiendum verbum» veszedelmét, és — mosta kezeit az Igaznak véréből.

Hogy mik voltak a zsidóság hatalmi eszközei Rómában? Amik valamikor Egyiptomban, ahol a rabszolgákkal és a keleti nőkkel való kereskedelem főemberei voltak, és ahol hamar megszerezték papi és világi méltóságokat egyaránt. Hamar «megtalálták számításaikat» Rómában is, amely Karthágó bukásával urává lett a Földközi-tenger kereskedelmi életének. A hatalommal tartottak, mint mindig és mindenütt, amikor és ahol érdekeik úgy kívánják. Rómában pedig akkor úgy kívánták. Rómában

a nép akkor éppúgy állandóan ellenszenvvel volt irántuk, mint később, a középkor századai során. De az antik Róma hatalmasainak éppúgy szükségük volt mindarra, amivel ez a fürge, élelmes, csontjavelejiég kalmárszellemű, külön törzsi erkölcsű és az arany, valamint az érzéki gyönyörűségek végzetes erejét ismerő nép szolgálhatott: pénzre, besúgásra, hírterjesztésre, népbolondításra, kém-szolgálatokra, kereskedelmi szállításokra, erős rabszolgákra, szép és tüzes rabszolganőkre, izgató szórakozásokra, vajákos manipulációkra.

Amerre a római sasok vonultak a légiókkal, arra vonultak Európában a zsidó kalmárok is. A római gyarmatokon, a Rajna mentén és Britanniában éppúgy ott tevékenykedtek, mint a Duna és a Tisza mentén, és ilyen értelemben nyugodtan elhihetjük, hogy Árpád hadait valóban megelőzték a későbbi magyar földön, csak nem — nyíllal, lóháton. Hogyne halmozódott volna össze annyi anyagi és lélektani erejük, hogy befolyásuk legyen a világ fővárosában? Már Julius Caesart csinos összegekkel pénzelték, és kamatokat bizonyára nemcsak pénzben kívántak és kaptak ezért. De siratták is Julius Caesárt meggyilkolása után a római zsidók: hét nap és hét éjtszaka siratták éppen itt a Fórumon. Maga a «diadalmas» Titus is «behódolt» nekik. Agrippa zsidó fejedelem leányába vagy unokahugába, Berenicébe úgy belebolondult, hogy — Suetonius tanúsítja — szívesen maga mellé emelte volna császári hitvesül, ha nem félt volna a nagy botránytól. Viszont Néró császár hirhedt második feleségének, a férfifaló Sabina Poppaeának egy zsidó színész — római nevén Aliturius — volt a rajongott barátja, aki egyben kegyence tudott lenni a fölszarvazott császárnak is. Több történetíró úgy tudja, hogy Néró éppen azért adta végül halálra Szent Pált, mert a népek apostola nem szűnt meg ostromozni a háromférjű Poppaea bűneit, aki viszont a zsidó színész miatt zsidó hitre tért. Mikor császári férje

megölette, utolsó perceiben azt kívánta, hogy zsidó rítus szerint temessék el, ami meg is történt. Poppaea és Aliturius viszonyának napjaiban erősödött meg Rómában a zsidók hatalma annyira, hogy Claudius Rutilius az imént idézett kijelentésre fakadt. Egyébként Augustus császár, aki alatt az Idők Teljessége elkövetkezett, már zsidónegyedet jelölt ki a Tiberis jobbpartján, és abban az időben a zsidóknak már zsinagógáik voltak Rómában, Nápolyban, Genovában. Mindig a tenger vagy valamelyik folyó partján, mintahogyan most is ott áll a Tiberis balpartján, a Garibaldi és az V. Sixtus hídjá között az ő büszkén emlegetett új zsinagógájuk, amely izléstelen aluminiumkupolájával méltán bosszantja Róma kényes rajongóinak műízlését. De egyelőre látni kénytelenek Rómának csaknem valamennyi jelentősebb helyéről ezt a szürke monstrumot, amely így diadalmaskodik a Fórum mélyén eldugott Arco di Tito fölött. Legfőlebb az lehet vigasztalásuk, hogy a szürkekupolás épületre egyenesen rákiáltanak a régi-régi katolikus templom homlokáról a megrázó ótestamentomi mondatok héber és latin betűi:

«Expandi manus meas tota die ad populum incredulum. Qui graditur in via non bona post cogitationes suas. *Populus qui ad iracundiam provocat me ante faciem meam semper*». (Isaiae, LXV.)

Vajjon nem diadalmaskodó feleletül épült-e a modern zsinagóga éppen szemben ezzel az évszázados figyelmeztetéssel?

Ha végigforgatod magad előtt a római zsidóság ókori és középkori történetét éppúgy, mint a multszázadbelt, meg kell állapítanod valamit. Azt, hogy a zsidóság a római uralom bukásáig éppúgy gyűlölködött az őskereszténységgel szemben, mintahogy soha nem hálálta meg a középkor folyamán az Egyháznak azt, hogy egész Európában itt volt aránylag a legjobb dolga, hogy az

Egyház általában jóval szelídebben bánt vele, mint a világi hatalom vagy a nép, és mint ahogy a XIX. században is a legrútabb hálátlansággal fizetett azért, hogy IX. Pius pápa megengedte a zsidók szabad letelepedését. A XII. században már a vérükből való vér, a színleg ki-keresztelkedett hirhedt Pierleone lesz ellenpápája a bujdosó II. Incének, ő lesz az úr az Angyalvárban és «a második kereszteshadjárat napjaiban Krisztus helytartója száműzött volt azok jóvoltából, akik Krisztust megfeszítették». A XIX. század végén pedig, a szabadkőművesség szabad garázdálkodása idején, amelynek csak Mussolini erős keze vetett véget, Róma zsidó polgármesterének, Ernesto Nathannak vezetésével minden lehető megtörtént a Vatikán provokálására. Giordano Bruno szobra a Campo de' Fiorin, Garibaldi «elcsavart» fejű szobra a Vatikán mellett, a Kolosszeumról eltávolított kereszt csak egynéhány a sok bizonyíték közül. Jól esik tudni, hogy azok a napok és esztendőik is elmúltak, mint ahogyan a Marcellus színháza és a Cenci-palota körül, valamint a Kapitólium alól elmúlnak most már az egykori gettó végső nyomai is a maguk hihetetlenül piszkos, nyüzsgő, ágáló, üzérkedő világával éppen Octavia oszlopcsarnoka körül, ahol Titus császár Krisztus után 70-ben a római szenátust fogadta a zsidókon vett diadala alkalmából, amelyről ez a diadalív is itt beszél. És mi lesz holnap? . . .

Zsidókérdés ma már nincs Olaszországban. Vajjon miért? Az a maroknyi zsidóság, amely ma az országot lakja, nem tart kezén az olasz földből ezerholdakat, nincs az ő egyeduralma alatt a kereskedelem sem. Viszont a sajtó, az irodalom, a művészet éppúgy, mint a társadalmi élet nem tud elmérgeződni azzal a szellemmel, amely a római birodalmat is csak szétbomlasztani segített, s amelynek uralma miatt ma némely európai főváros olyan kísértetiesen emlékeztet a fölbomló Rómára.

A zsidóság keleti áradata nem zúdul szakadatlan özönnel Olaszországra, zsidó tömegek ide nem kíváncsoznak. Az ittlakó zsidóság pedig vagy beleilleszkedik a dolgok rendjébe, a rendszer szellemébe, vagy odábbállhat mindazokkal együtt, akik ebben a megújhodott országban nem bírják ki, akár zsidók egyébként, akár nem. A római egyház ma szabadon végzi itt a maga isteni feladatait, és a faszizmus erős fegyelme, nemzeti öntudata, egészséges és dolgozó szelleme őrt áll mindenütt. Ez az Olaszország természetesen nem ismer, nem is ismerhet lázadó, a düh és kétségbeesés eszközeivel dolgozó antiszemitizmust. A hétágú gyertyatartó száz meg száz kisebb-nagyobb változatban ott kísért a szibvásár sárgaréz holmija közt a Campo de' Fiori mellékutcaiban, de uralkodni Krisztus keresztje uralkodik és az olasz lobogó, amelyre a liktori köteg és bárd van rávarrva.

*

Titus diadalíve alatt azonban elszáll gondolatod föl a Duna mellé, ahol újkori — ha nem is papi — Pierleonékat ismersz, és ahol az Árpádok óta még mindig «kérdés» az, ami itt már nem. Fölröpül gondolatod a végtelen orosz mezőkre, ahova az ötágú csillaggal homlokán tört be az Antikrisztus, végigszágulja Ázsiát, Amerikát, elszáll London, Párizs, Trianon és Genf felé. És visszatérve ide Rómába, évezredek hegyi levegőjében megtisztulván minden indulattól, igazságot osztva zsidók és nemzsidók felé, világosan áll előtted minden. A történelemnek ugyanis mementói vannak itt a Titus diadalíve alatt zsidók és nemzsidók számára egyaránt.

Ha van valahol zsidókérdés, még pedig komolyan, mélyen, kényszerűen, akkor az minden politikai, gazdasági és egyéb terület alatt erkölcsi kérdés is. A megoldás? Nemcsak a zsidóságon múlik, de rajta is. Van-e külön határozott és minden nemzeti társadalomra nézve idegen

és veszedelmes zsidó etika vagy nincs? Ha nincs, ha sohasem is volt, akkor hogyan értsük meg meg olyan szellemek egyértelműen lesújtó zsidóellenes nyilatkozatait, mint Clunyi Péter és Voltaire, sőt még keményebben a «forradalmár» Giordano Bruno, mint Luther Márton és Prohászka Ottokár, Kant Immánuel, Napoleon, Richard Wagner, és akkor hogyan lehetséges ma is «Judenfrage»? Ha pedig van olyan etika, akkor életképes társadalmak minden eszközzel védekezni fognak ellene: nem tűnnek maguk körül más levegőt, csak olyant, amelyben a keresztény erkölcs érvényesül. A zsidóság aztán vagy bele tud ebbe nyugodni és illeszkedni, vagy elvándorol. Ha viszont egy nemzet maga hódol meg a Mammon szellemének és föládja erkölcsi értékeit, akkor nem is fog követ vetni Izrael neki kíváncsú fiaira, vagy ha tenné is, nem lenne hozzá erkölcsi joga, fölénye, tehát nem lenne átütő ereje sem. De itt a Titus diadalíve alatt is láthatja a látó, hogy végső soron a világ számára is, a zsidóság számára is a kérdés így hangzik: *Krisztussal vagy ellene?* Ha a zsidók nem tudják Krisztust befogadni őszintén, teljes lelki készséggel, a lelki gettóból való önszabadítással, ha a hétágú gyertyatartó alól lélekben is át nem tudnak menni a karácsonyi gyertyák és az örökmécs alá; ha mindig ott tevékenykednek, ahol a Krisztus ellen való nyílt vagy titkos küzdelemmel a megkeresztelt népek legnemesebb hagyományai, sajátos világnézete, megtartó erői ellen is folyik a harc, akkor csak két eshetőség adódik nekik. Vagy a nemzsidó társadalmak önvédelmének minden következtése, vagy egy csontjaveleljéig mammonizált világban való elmerülés, fölözslés, az az «öngyilkos diadal», amelyet az a pillanat jelentene, mikor a nagy kerítőt, a világrontót a maga erkölcsi, a maga törvényei nevében és következtében törnék kerékbe, hogy aztán elkövetkezhessék Krisztus új világa, amelynek el kell következnie, ha úgy nem, hát így — — —.

Titus diadalívén a római sas lebeg. Az a sas egykor festett egekbe ragadta Titus birodalmát, ahonnan halálos örvénybe zuhant. A világ váltságának, az emberiség igazi apoteozisának más jelképe van. Nem a dübörgő légiók sasa, de nem is a Mammon aranyborjúja, hanem a Szentlélek galambja.

Találkozás egy árnnyal.

Egy árnnal volt találkozásom a Piazza Barberinin, holdfényes római éjszaka csöndességén, Bernini tritonkútjának kísérteties zenéje mellett. Ha az árny nevét kimondom, meg ne rettenjen senki, hanem sóhajtson magában keresztényi szeretettel egy imát, mert aki azt a nevet viselte, keményen hadakozott ugyan minden ellen, amit katolicizmusnak és Egyháznak vélt, de tévelygéseiben is nagy lélek volt, és tévelygése miatt rettenetes árat fizetett: a téboly éjszakájába zuhant luciferi lidércfényei után. Róla tehát vagy csak az szóljon, akit Isten kegyelme kiszabadított végzetes bűvölete alól, de aki egykor végig tudta kísérni őt «sziklaugró» értelmi alpinizmusában, vagy pedig aki soha nem fülelve is az ő pánsípjára, csakugyan nem a képmutatók, a kegyes szín alól gyűlölködők, a belülről megmérgeztettek álkereszténységét hurcolja magában, hanem azokat a Krisztusban erős, nemes és minden végső ítélezést Istenre hagyó lelkeket, akiknek ha egyikével-másikával jókor találkozott volna a rideg protestáns papilak lánglelkű gyermeke, talán nem azt hallgatta volna a téboly bélyegével homlokán itt a triton-kút fölött azokon az éjszakáin, hogy «miképpen szóla Zarathustra», az ő képzeletének vallásalapító Zarathustrája.

Nietzsche Frigyesnek hívták egykor azt, akinek árnyával a Piazza Barberinin találkozásom volt. Az Über-

mensch álmodója, Isten halotti búcsúztatója maga írja «Ecce homo»-jában :

«Aztán mélabús tavasz következett Rómában. Beletörődtem abba, hogy ott éljek, pedig ez nem volt könnyű dolog. Alapjában minden mérték fölött bántott az a Zarathustra költője számára legtisztességtelenebb helye a földnek, amelyet nem önként választottam. Igyekeztem szabadulni onnan. Aquilába kíváncsoztam, Róma ellenfogalmába, amelyet Róma iránt való ellenségeskedésből alapítottak, mint ahogyan én is egykor alapítani fogok egy községet, emlékezésül egy «comme il faut» istentagadóra és egyházgyűlölőre, egyik legközelebbi rokonomra, a nagy hohenstaufi császárra, II. Frigyesre. De sorsom nem tágitott. Ismét vissza kellett térnem. Végül megelégedtem a Piazza Barberinivel, miután belefáradtam abba, hogy antikrisztianus tájékra jussak. Attól tartok, egyszer csak azért, hogy kellemetlen illatok elől lehetőleg kitérjek, még a Quirinal palotájában is kérdezősködtem : nem volna-e egy csöndes szobájuk ilyen filozófus ember számára? Egy magas loggián, ahonnan ellátni Róma fölött, és ahol mélyen letről a Fontana csobogását hallani, költődött a legmagánosabb dal, amelyet valaha költöttek, a *Nachtlied*. Abban az időben mindig valami mondhatatlanul mélabús melódia környékezett, amelynek refrénjét ebben találtam meg : «Halhatatlanságtól haldokolva»...

Ne botránkozzék senki. Ez a hang már annak a hangja, akinek agyában az ész lángja megkezdte a kialvó gyertyaláng haláltáncát. Zarathustra költője Róma, és pedig a katolikus Róma személyes ellenségének tudta magát ezekben a napokban, és a pápaság egykor vajmi hatalmasabb, mert fegyveres ellenségének, Barbarossa Frigyes császárnak emlékezetére akart községet alapítani. Ne botránkozzék senki, hanem szánakozzék, mert ugyanaz a hang mondatja vele néhány oldallal tovább Zarathustra-könyvén való elragadtatásában :

«Az én «dionysosi» fogalmam a legnagyobb cselekedetté vált ebben a könyvben: hozzámérve minden más emberi cselekedet szegényes, viszonylagos. Hogy egy Goethe, egy Shakespeare egyetlen pillanatig sem tudna ebben az óriási szenvedélyben, ezen a magaslaton lélegzeni, — hogy Zarathustrához képest Dante csak egy hívó, nem pedig olyasvalaki, aki az igazságot maga alkotja, aki világkormányzó szellem, aki sors... mindez a legkevesebb, és fogalmat sem ad arról a távolságról, arról az azuros magányosságról, amely ebben a műben él»...

Mondjuk-e a Piazza Barberini kísértő árnyának, hogy Goethe, Shakespeare, Dante alakja nyugodtan, szemrebbenés nélkül néz el a Zarathustra kétségtelen költői szépségei fölött? hogy a Zarathustra-könyv ugyan ott hever olasz fordításban is a Campo de' Fiori heti könyvvásárjának asztalain, de a világ kormányzásában és főképp Olaszországében ugyancsak másoknak van részük? Mondjuk-e, hogy Isten nem halt meg, de az az olasz akaratember, aki nem a német professzor papír-Übermenschétől tanult cselekedni, hanem az élet vérforgetegében, a világháború lövészárkaiban, az elment az Egyház elé, mint amelynek lélekfegyelme és isteni pedagógiája nélkül nincs nagy, termékeny történelmi élet? Mondjuk-e meg neki, hogy ma is Róma az úr Aquilában, és nem Aquila Rómában?

Kiméljük a szót, mert hiszen kevés idővel e költői, vallásalapítói, világjavítói rajongás és önimádat után Strindberg, a svéd költő azt fogja jelenteni 1889 január 3-án kelt levelében Brandesnek, a dánzsídi professzornak, hogy Nietzsche egyik őhozzá intézett torinói levelét úgy írta alá: «Nietzsche Caesar», mit tegyen ő most ezzel a levéllel? Brandes pedig másnap azt feleli: Nietzsche utolsó levelét ő nem érti, szimbolikusan nem foghatja föl, viszont ellenkező esetben «ez az ember megtébolyodott.

Ez pedig valóban nagy szerencsétlenség lenne. Ilyen kitünő szellem, ilyen ritka, ilyen gazdag szellem nagy-zási mánia áldozata!» Közli aztán azt is, hogy Nietzsche legutóbb egy orosz hercegnőnek küldött első levelét ezzel az igen furcsa és éppen nem imponáló aláírással végezte: «Az Antikrisztus».

Nietzsche Caesar, Nietzsche Antikrisztus nem is szabadult ki többé a téboly éjtszakájából, amely 1889 januárjának első napjaiban rászakadt. És most senki komoly keresztény ne kiáltson olcsó triumfust, hanem értse meg a nagy leckét. Mert a Piazza Barberinin kísértő árny kiváltságos elme volt, és szebb sorsra méltó férfiú. Jobb napjaiban frott írásaiban hatalmas gondolatok villámlanak, agyát-lelkét nem alantas okokból emésztette, és nem lehet mély emberi megrendülés nélkül olvasni azt, amit itt a Bernini kútja fölött vetett papírra negyven egynéhány esztendővel ezelőtt:

«Éj van: most hangosabban beszélnek minden szökellő kutak. És az én lelkem is szökellő kút.

Éj van: most ébrednek csak a szeretők minden dalai. És az én lelkem is egy szeretőnek szava.

Valami oltatlan és olthatatlan van bennem, és szólni kíván. A szeretet vágya van bennem és a szeretet nyelvét beszéli.

Fény vagyok. Ó, bár csak éj volnék! De ez az én magánosságom, hogy fény övez körül.

Ah, bár sötét volnék és éjtszakás! Hogy szeretném a fény emléit szopni!

És még titeket is meg akarnálak áldani, ti apró csillagocskák és fénylő bogarak odafönn! — és boldog lennék fényajándékaitoktól.

De én a magam fényében élek, én visszaiszom magamba a lángokat, amelyek belőlem kitörnek.

Nem ismerem az elfogadónak boldogságát, és gyak-

ran arról álmodok, hogy még a lopás is üdvösebb lehet az elfogadásnál.

— — — — —
Ó, ti vakok, ti sötétek, ti éjtszakások, akik meleget teremtetek a fénylőből! Ó, csak ti isztok tejet és vígaszt a fénynek emlőiből» . . .

Ime a megrázó panasz, amelyről maga a költőfilozófus azt írja :

«Ez a halhatatlan panasz ammiatt, hogy Zarathustra a fény és hatalom túlbősége, a maga naptermészete miatt arra van kárhozthatva, hogy ne szeressen». És itt van az akaratlan gyónás arról, hogy miért kellett egy valóban csillagrendszerek fölé szárnyaló, élet, halál és örökkévalóság legvégső kérdéseit kutató léleknek örök éjtszakába tűnnie innen Róma égboltja alól. «A magam fényében élek, visszaiszom magamba a lángokat . . . Nem ismerem az elfogadásnak boldogságát . . . Arra vagyok kárhozthatva, hogy ne szeressek.»

Irtózatossá vallomások ezek, Dante poklából nem törhetnek föl döbbszerűbben : az Én luciferi hattyúdala ez, mielőtt lezuhanna a teljes sötétségbe. A gőgös és féktelen, a magát istenítő Éné, — és Lucifer is «hajnalcsillag» volt, a «fény fejedelme».

Valahol a legmélyén az ilyen lélek megfagyott. (Nem énekl-e Nietzsche is, hogy : «Ah, jég van körülöttem, a kezemet jeges valami égeti ! Ah, szomszomság van bennem, amely a ti szomszomságotok után epedez !») Valahol : a gőgjében, amely nem engedi, hogy önmagánál többet, nagyobbát valljon, hogy egy énfölötti hatalom keblére dőljön alázattal, hogy ott csillapítsa azt a szomszomságát, amely pedig maga is «a mások szomszomsága után eped». Cézár, Antikrisztus még csak nem is a legmagasabb névbitorlásai annak, aki egyszer már megmondta, hogy ha Isten volna a világegyetemben, akkor ő nem tudná el-

viselni azt, hogy ne ő legyen az az Isten, — ő, Friedrich Nietzsche. Ó, hát csoda-e, ha még olyan szép, csillogó és lelkes szárnyalások után is az ilyen léleknek Nachtliedet kell dalolnia a poklok peremén, nem Naphimnuszot egy világos kolostorudvar napfényében, mint amaz együgyű, de boldog barátnak Umbriában? Hiába az intellektusnak még olyan ragyogása, hiába a léleknek még olyan magas igyekezete, hiába minden az élő hit, az igaz alázat, az Isten előtt való meghódolás nélkül. Ilyen lelkek nem az emberiségen, de még tulajdon magukon sem tudnak segíteni és «azúros» magasságaik csak arra valók, hogy onnan a legmélyebbre zuhanjanak, oda, ahol nincs, csak halál.

Nem véletlen, hogy Goethe még protestáns létére is «Isten kegyelmét» érzi a költői ihletben, hogy Shakespeare le tudja tétetni Prosperóval a bűvös pálcát és meghajol Isten előtt, hogy Dante a hit és az alázat szárnyán az Infernóból a Paradisóba emelkedik, és Nietzsche, aki mindnyájuk fölé helyezte magát, éppen önmagasztalásának ormáról bukik az élőhalottak közé. Nem valami «együgyű Betschwester», hanem a protestáns német írónő, Ricarda Huch írta :

«Aki fejébe veszi, hogy ő egymagában képes mindenre, vagy a legtöbbre, a legfontosabbra, az önmagának tulajdonítja azt az erőt, amelyet a zseniális, az alkotó-erejű ember, akinek megadatott az erő, tehát ért is hozzá, Istennek nevez, és megkülönböztet önmagától, mert az az erő nem az ő önkényétől függ. Az ember gyöngeségének a jele, ha megszűnik Istent hinni. A vallásnak semmi esetre sem szándéka gőgössé tenni az embert. Ellenkezőleg : meg akarja szabadítani a gőgtől, erőinek túlfeszítésétől, mert a gőg elpusztítja. A gőg pusztította el Nietzschét, az elmebetegségnek egyáltalán a gőg a gyökere. A gyermekded, az öntudatlan ember, aki Istenben bízik, aki Istent hatni engedi önmagában, nem válhat elmebeteggé».

Nem «hitbuzgalmi» író az a Ferdinand Ebner, aki azt írja: «Isten előtt nemcsak hogy senki sem lánge, Őelőtte «neurotikus» vagy tébolyult sem lehet senki. Azzá csak akkor lesz az ember, ha szellemileg nem «az Úr előtt» él, hanem az ember előtt, nem találván meg a maga Énjéhez a Te-t, hanem mindig csak a maga énjét éli».

Egy árnnyal volt találkozásom a Piazza Barberinin, holdfényes római éjszaka csendességén, Bernini tritonkútjának kísérteties zenéje mellett. Amit elmondtam a találkozásból, nem olcsó diadalmaskodásból mondtam el földhöz ragadt lelkeknek, hanem a nagy lecke miatt az elgondolkozónak, és imádság miatt az imádságosagnak.

Imre királyfi a Grecóban.

1929 november.

Római bolyongásaim közepette is élém ragyog a lilimos Imre királyfi. Az otthon készülődő Szent Imre-év itt is sűrűen földézi alakját, hiszen a Szentszék jóvoltából lesz világraszóló a jubiláris esztendő. Nekem különösképpen szívemhez szólnak ezek a készülődések, hiszen tizegynéhány esztendő koromban egyik kedves olvasmányom volt — ha jól emlékszem — az Érdykódex, amelynek régimódi helyesírása és nyelvezete külön gyönyörűség volt számomra «dychoeseeges zyz zent emre kyal»-ról fehervári kisdiákkoromban. Tizenhét-esztendő koromban — sajátságos! — két nagy költői terv kísértett, nem egyszer látomásokra ragadva forrongó lelkemet magányos, különös sétéimben ott a pázmándi Kálváriahegy borzongós csöndjében, vagy a kakukfüves, régi falusi temető nyáresti békességében. Az egyik a világ végének, s minden földi dolgok óriási máglyahalálának szinte apokaliptikus képe volt, amely mindenképpen éne-

kekbe kívánczozott belőlem akkor és szinte halvánnyá, távolivá szegényítetté előttem az élő, de úgylis lánghalálra ítélt földi világot. A másik Imre királyfinak nemesen tiszta élete, Isten felé való lobogása volt. A veszprémi látomás agyamban az ősmagyar mithológia egész kórusának fölzendülése és összeomlása lett a Szűzanya megsugárzó alakja előtt, — és az ifjan halt Imre királyfi ravatalán zokogó öreg király és magyar udvara olyan sugallóan kirajzolódott eléem, hogy régen elkallódott regénytöredékeimben ezeket a jeleneteket papírra is vetettem akkor. Mindez aztán kifakult, kialudt belőlem később, a világegyetem máglyahalálából csak tizenhétszázéves korom kísérleteinek tűzhalála valósult meg, de az Árpádok korának virágos, illatos, minden tudákos tévedéstől, általánosítástól elütő magyar líraisága gyakran kísértett azóta is. Olykor megrendülve próbálom nyomozni, miért fog meg néha olyan látomásos erővel, mintha valamely onnan idetévedt lélek erőlködnék visszaemlékezni ezeresztendőös legsajátabb, de elfakult élményeire?

Mikor aztán egy sugárzó novemberi délelőttön a San Stefano in Rotondóban, abban a köralakú templomban ott a Celimontana mellett megláttam a XIII. Gergely pápa által épített oltárt és az V. Pál pápa korlátjának egyik ütött-kopott belső képét, akkor egyszerre eltűntek mellőlem Pomarancio mester vérfagyasztóan realizstikus festményei az átszurkált, a levágott kezű és lenyisszantott fejű mártírok szinte vértengerben úszó, hátborzongató hekatombáival. Mert az oltárról szóló, a bejáratnál szemben balszélső tartóoszlopon levő márványfeliratban azt olvastam : «Altare in medio templi consecratum est ad honorem Dei et in *memoriam* . . . *nec non Stephani Emerici ac Ladislai Regum Hungariae*». A XVI. század végéről való felirat szerint tehát ez az oltár a Szűzanya, Szent János evangelista, András, Fülöp és Jakab apostolok, Szent István első vértanu, Szent Lőrinc és

Pankráciusz vértanuk, Miklós és Márton hitvallók mellett «*Szent István, Szent Imre és Szent László magyar királyok*» tiszteletére is emeltetett. Hogyne dobbanna meg a Rómajáró magyar szíve erre a neki váratlan felfedezésre, amely ott a Jó László erdélyi püspök 1523-ból való sírköve fölött egyszerre visszaröpíti emlékezetét az első szent magyar király, a szépséges lovaglelkű szent királyfi és a csatabárdos kúnverő szent király évszázadaiba? Bár hiszen nem lehetett meg nem állanom szelíd mélabúval «Jo Lazo» halotti domborműve mellett sem, amelynek latin sírversét kibetűzván, ezt olvastam síri üzenetnek : «Vándor, akit e római urnában látsz, a hideg Ister (Duna) mellett született. Nem csodálkozol ezen, ha fölgondolod, hogy Róma mindenek hazája, az is volt mindig» . . .

De akad itt más is az emlékező magyar számára : a három magyar szentnek is dedikált oltáron kívül az V. Pál pápa építette korlát egyik belső képe Emese álmának kereszténnyé nemesített mását ábrázolja, Saroltát, Szent Isten édesanyját ágyon fekvő, amint álmában megjelenik neki Szent István vértanu, aki első volt Krisztus vértanui között. És Krisztus első vértanuja megjövendőli Saroltának az első magyar szent születését. A kép fölíratára szerint :

«*B. Stephanus sancti Stephani Hungarorum regis praedicatū ortum*». (Boldog István megjövendőli Szent István magyar király születését.)

Egyszerű, az idők során erősen megfakult, fölfogásában ősen kegyes kép, mint amilyen kegyes képzetnek elgondolása ez az anyai látomás, de éppen ezért annál megkapóbb. Ám vannak magán a korláton is egyéb magyar vonatkozások : stucco-domborművei között ott találjuk *Szent László, Szent István és Szent Imre domborművű alakjait*. Ime mennyi emlék az Árpád-ház három férfiszentjéről ebben a köralakú templomban, amely körül pedig a vértanuk idegdöbbentő képein túl is véres emlék-

kek kísértenek, hiszen e templom helyén a latin Róma Macellum Magnuma állt, a nagy vágóhíd. És minde véresborzalmas emlékek fölött a szent magyar királyfi lilioma illatozik, országalapító atyjának és a daliák daliájának alakja sugárzik a pálosok hajdan volt római templomában.

A külföldi kalauzkönyvek természetesen nem emlékeznek meg ezekről a nekünk olyan kedves, elgondolkoztató magyar vonatkozásokról, de hiszem, hogy aki e följegyzések olvasói közül valaha Rómába jut, el nem mulasztja meglátogatni a San Stefano in Rotondo-templomot a Coelius-hegyen és megmeríti lelkét az Árpád-ház három szentjének áldott emlékezetében, a X. és a XI. század magyar dicsőségének, lelki kivirágzásának frissítő levegőjében.

*

Még aznap találkozóm volt a San Giovanni in Lateranóban, a katolikus világ főtemplomában egy domborművel, amely ott van a koronaküldő II. Szilveszter pápa sírja fölött, a bazilika egyik jobboldali pillérjébe illesztve.

Minden Rómajáró magyart érdekelnie kell ennek a magyar alkotásnak, Damkó József jeles szobrászunk művének, de különösképpen a Szent Imre-év alkalmából. Ez a dombormű ugyanis azt a jelenetet ábrázolja, amikor a tiarás, szakállas II. Szilveszter pápa — Sarolta álmának teljesedéseül — jobbával átnyújtja a térdelő Asztriknak a szent koronát, baljában az apostoli kettős keresztet fogva. A pápa mögött három főpapja áll, Asztrik mögött egy barát a püspökbottal és három magyar úr. Megkapó alkotás, amelynek áhítatos hatásán nyilván nem fogok csökkenteni azzal, ha elmondok róla némely intimitásokat.

A pápa mögött álló papok közül abban a födetlen fejű, papirtekercset tartó alakban úgysis mindenki rá fog ismerni az emlékmű donátorára, aki boldogult Fraknoi

Vilmos püspököt, a történetbúvart és a magyar művészet áldozatos barátját valaha látta. A mellette álló asz-kéta arcú főpaphoz boldogult Satolli bíboros állt modellt, a harmadik alak Polycarpus atya, aki erdélyi származású ferences barát volt, definitor a pápai Curiánál. Asztrik püspök mögött Luzzani reimsi kanonok áll, annak a francia érseki városnak kanonokja, ahol II. Szilveszter pápa született. Közvetlen mögötte egy marcona magyar arc látszik, amelynek eredetije senki más, mint Komoróczy Iván urambátyám, Szatmár megye ma is élő nyugalmazott alispánja. Aki pedig nem is katolikus, hanem protestáns magyar. De szíves készséggel ült annak idején modellt Rómában, mondván a művésznek :

«Milyen büszkék lesznek valamikor a gyermekeim, ha megtudják, hogy édesapjuk a lateráni bazilikában van megörökítve a szent koronát hozó magyar urak között !»

Luzzani kanonok, mikor megtudta, hogy a művészek egy protestáns magyar úr is modellt ült az Asztrik-jelenethez, finom mosollyal azt mondotta :

«Egészen stílszerű a jelenethez, mert lám, ön is térít !»

Az a varkocsos, párduckacagányos, csizmás, görbekardos magyar úr Komoróczy mellett nem más, mint Szécsen Miklós gróf, a volt monarchia akkori vatikáni nagykövete. Kettőjük mögött Szoldatics Ferencnek, a Vatikán megboldogult magyar festőművészenek arca látszik. Ha pedig valaki nagyon meg van elégedve Asztrik püspöknek a pápára tekintő alakjával, akkor megmondom, hogy a fejnek végleges mozdulatát Serédi Jusztinián bencés tanár ajánlotta, aki akkoriban egy montecassinói bencés szobrásszal járt Damkó József római műtermében, és aki azóta Magyarország bíboros hercegprímása lett.

Az Asztrik-jelenetet ábrázoló dombormű fölött félkör van, amelyben Szent István és Szent László királyaink

hódolnak a glóriolás fején szent koronánkkal ékes, jobb-jában a királyi pálcát tartó Patrona Hungariae és a gyermek Jézus előtt, aki a kettős-keresztes országalmáját szorongatja kezében. Húsz esztendeje áll itt — 1909 óta — ez a sienai «giallo»-építménybe foglalt, karrarai márványból készült magyar emlékmű, és annak, hogy olyan fájó örömmel szemléltem, hogy itt is olyan részlete-sen foglalkoztam vele, meg van a maga oka. Nemcsak azért, mert nagy dolog Róma kincses templomaiban magyar művet látni, hanem azért is, mert ez a lateráni magyar emlék azóta akaratlanul is irredenta-szobor lett. A magyar dicsőség, a magyar katolicizmus fénylő évszázadainak emlékezetén túl a magyar jogot, a magyar igazságot és a magyar reményt hirdeti ott az Úr templomában, a pápai címer alatt a magyar címerrel és a magyar szent korona történetével. Amikor meghallottam, hogy egy felvidéki tót zarándokcsapat milyen áhítattal borult le ide a szentkoronás Patrona Hungariae alakja elé, milyen buzgón imádkozott ott, amikor megtudta, hogy mire emlékeztet ez a szobormű, akkor újra megerősödtem magyar hitemben, és újabb leckét kaptam a történelem nagy, igazi erőiről, amelyek nem bénulhattak meg örökre, még Trianon krisztustalan parancsára sem.

*

De hiszen azon a lateráni emlékművön nem látod Imre királyfi alakját. Nem. De látsz valamit abból a korból, amelynek levegőjében Pannoniának ez a liliomszála a magyar szálfák között felszökkent: látod az ő királyi atyját, aki a Patrona Hungariae tiszteletében nevelte és neveltette, aki az ő imázó éjtszakáinak boldog szemtanuja volt, aki bölcs intelmekkel oktatta őt, és aki mellől Imre ifjan az égbe szállott. Látod Asztrikot, akinek láttára ama másik agg főpapnak, Szent Gellértnek, Imre királyfi

nevelőjének kell eszedbe jutnia. Csoda-e, ha magyar fájdalommal és mégis magyar reményekkel lépkedtél ki a lateráni bazilika fenséges oszlopai alól, és a csodálatos magyar királyfi nemes alakja nem hagyott el további utadon még akkor sem, mikor néhányad magaddal betértél a Via Condottin az Antico Caffé Grecóba?

Valóban «antico» ez a kicsi, csöndes kávéház, amely az Úrnak 1767. esztendejében nyílt meg, ahova valamikor Goethe, Wagner, Liszt Ferenc, Gounod, a nagy költők, írók, festők, zeneszerzők be-betértek Európa minden tájáról, és amelyek ódon művészi képekkel borított falain ott őrzik emlékezetüket ma is, mikor már mindez inkább csak holt érdekesség, mikor már csak egy-két külföldi vándor tér be ide csöndes pietással azok iránt a nagyok iránt, akik valaha itt ültek, terveztek, pihentek. De vajjon adódhatott-e nemesebb levegő, ha már profán helyen esett művészi beszélgetés Imre királyfiról?

Abban a kis folyosóforma, üvegtetős zúgban ott Wagner, Gounod, Liszt Ferenc, Horace Vernet kerek reliefjei alatt, szemben a Goethe megsárgult kis mellszobrocskájával, négy magyar ember Imre királyfiról beszélgetett az illatos török kávé mellett. Vajjon profanáció-e? Nem. Mint ahogy nem profanáció a műhely még olyan rendetlen, agyagos, festékfoltos világa ott, ahol a Madonna méltó szobra vagy képe készül.

Itt is négy magyar azon elmélkedett, hogyan lehetne méltóan földézni Szent Imre kilencszázéves ködbetűnő alakját, amelyről alig-alig maradt néhány megfogható vonás szobrásznak, drámaírónak, történésznek, költőnek? Olyan vonás, amelyen az alkotó képzelet elindulhatna úgy, hogy ne szikkadjon bele hamisan támadt, de megrögzött mintákba, és úgy tisztelhesse meg a szent királyfi emlékét, hogy a művészet szebb, frissebb koszorújával ékesíthesse fehér homlokát belső hazugság, durva hamisítás nélkül. Mert a szobrász nem elégedhet meg

egészen egyénietlen alakkal, akire ráaggatja ruházat-történeti tudását az elengedhetetlen liliommotívummal. A drámaírónak, a regényírónak föl kell támasztania a szent királyfi korának lényegét, és az isteni kegyelem kiválasztottja mellett meg kell rajzolnia Szent István államférfiúi pályára nevelt, lovagi fiának alakját is a körülötte zajló-zengő korrrel, annak fényével és árnyaival, európai összefüggéseivel. A történésznek mindebből a történelmi vázat kell csak látnia, de természetesen azzal a majdnem művészi beleéléssel is, amely még komoly protestánsból sem engedné kiduhajkodni azt, amit egykor Eötvös Károly bántatlanul, sőt ünnepeken kanász-kodhatott el Balatoni utazásában; agyalágyult, beteg ifjoncnak intézvén el azt, akinek napsugaras lelkéhez az ő elhájasodott szellemisége föl nem emelkedhetett. A költő pedig — mi tagadás benne — borzadozva kellett gondoljon jószándékú, talán pattogóan szavalható ódák és tan-költevények várható seregléséről, mikor hiszen ösztönösen érezte, hogy — különösképpen a megfogható külső portrék és adatok hiányában — minden művészi megoldás szoborban, képben, drámában, regényben és versben egyaránt a Szent István korába való visszaézés hőfokán fog mulni.

Akkor ott a Greco hazajáró művészelegőjében rajzoltak körül egy elképzelt igric-éneknek ütemei és színei, és szülemlett meg bennem az «Imre királyfiról való történet» a friss szentistváni magyar katolikus világlátás mesei gyermekdedségével:

*Imre királyfi egykor elaluvék,
kék Balaton partján a fűben nyugovék.
Aranyvirágok közt, pávamaдавak közt
kék Balaton lánya így szólamodék.*

És a szépséges, édes megkísértés szelíd-határozott visszaverés után előttem állt a befejezőkép:

*Kék Balaton lánya sírva futamodék,
Imre királyfinak megnyílt a mennyég,
aranyföllegek közt, zengő angyalok közt
Szűzanya Jézussal meg is mutatkozik.*

Minderről pedig azért ejtek szót e följegyzések között, mert nagyon lelkembe hatott az a bensőségesen magyar és mégis római révedezés ott az Antico Cafféban — mert szeretnék minél több efféle «kávéházi beszélgetést» tudni Budapest tornyai alatt is — és mert bizonyítani akarom vele azt, hogy jóakarátú embereknek meg tud jelenni Imre királyfi a Greco villamfényes üvegtesteje alatt is.

Mussolini obeliszkje.

1929 november.

November huszonkettedike. Húvös reggel. Nyolcórátájban hosszú, éles füttyszó a Tiberis felől. Szokatlan jel, ugyan mit jelenthet? A Tiberis két partján emberek sereglenek, a hidakon is. A Ponte Sisto alól három föllobogózott vontatógőzös bukkantik elő az áradásából immár apadó folyón. A három vontatógőzös egy hosszú, széles tutajfélét, zatteronet vontat, amelyen óriási, fehér márványoszlop fekszik, Mussolini oszlopa. Az a bizonyos «Obelisco Mussolini», amelyről annyit írtak már az újságok. A karrarai márványipar ajándéka, amelyet egyetlen darabban vágtak ki tavaly, nyolcszázméternyi magasságban a tenger színe fölött. Most odavontatják a Campo della Farnesinára, túl a Monte Marión, Rómának csaknem legészakibb pontjára, ahol az új Forum készül, a «Foro Mussolini». Ott hirdesse az a hatalmas oszlop — egy darabból vágva, mint Mussolini jelleme — ennek a XX. század elején egyetlen küldetéses történelmi államférfiúnak emlékezetét.

Négyszáz tonna súlyú ez a márványoszlop, külön

tutajt konstruáltak alája a speziai ágyúgyárban. A tutaj harminc méter hosszú, tizenegy méter széles, és a márványoszloppal, az egyéb terhekkal együtt ötszáz tonnát kell vontatniok a buzgó gőzösöknek az alacsony római hidak alatt. De lám, a hatalmas oszlop lassan, zavartalanul sikklik a két part örvendező, harsányan evvivázó embersűrűje közepette, amelyben együtt lelkesednek iskolásgyermekek és vének, férfiak és asszonyok, munkások és katonatisztek.

Valamikor ez a tiberisi kép is — ha ugyan fába vagy rézbe metszik — olyan távoli emlék lesz, mint odafönn a San Pietro homlokzatának tetején az a metszet, amelyen az Úr az ő Péter apostolával nézi a felhők közül, hogyan álltíják föl a munkások százai Róma előkelőinek kényelmes szemeláttára Caligula obeliszkjét a Szent Péter-téren. De az Obelisco Mussolini állni fog, emlékezetéül annak, hogy Európa talán legnagyobb lelki anarkijának közepette akadt egy férfiú, aki ismét államrenddé tette a fegyelmet, az erkölcsi értékeket, a nemzeti nagyság munkálásában való egységét minden társadalmi osztálynak és minden egyénnek. Csoda-e, ha ennek az államférfiúnak kellett összebékítenie az olasz királyságot az Egyházzal, amely a maga világi vonatkozásaiban is, a maga embernevelői kisugárzásában is fölülmulthatatlan tényezője Európa rendjének, egyének és népek lelki fegyelmének, az anyag fölötti értékek uralmának? Lehetett-e ez másként abban a Rómában, amely immár mindenképpen lelki ellenpólusa lett Moszkvának? Róma e pillanatban ismét a keresztény Európának, Moszkva pedig Lucifernek főhadiszállása. Vajjon hányan látják már ma is tisztán, hogy a XX. század történetének egész tartalma — minden politikai, gazdasági és szellemi felület mélyén — Róma és Moszkva gondolatának mérkőzése?

Lassan-lassan sikklik a fehér márványoszlop fölfelé a

Tiberisen, amelyre egy épülő fasizta-palota homlokáról piros betűkkel ragyog két jelmondat. Az egyik:

«*Perpetuo fluens Tiberis refert romani nominis laudem*» — Az örökkön folyó Tiberis tükrözi a római név dicsőségét.

A másik:

«*Have Roma Mater, Have Domina Mundi*» — Üdvözlégy, Róma Anya, üdvözlégy, Világnak Úrnője.

A tulsó part felől pedig áttekint a San Pietro és a Vatikán. Vajjon mit fognak fölírni az elkövetkező évek a Duce fehér márványoszlopára?

*

Nem lehet a mai Európa történetében, még kevésbé a mai Róma benyomásairól szóló legvázlatosabb jegyzetekben sem elsiklani Benito Mussolini neve és alakja mellett. Mégannyira kerülhet Róma vándora minden olyasmit, amit politikának minősíthetnek ennek a szónak legszorosabb értelmében (és sajna, ma éppen ennek az értelmezésnek van nagy divatja), nem térhet ki az elől a férfiú elől, akinek kétségtelenül érdekes, kemény és szokatlan alakja akkor is ráveti árnyékát Róma évezredes köveire, mikor nem a rivalgó, újjongó tömegek tízezrei fölött harsogja sugalló erejű mondatait, hanem a Palazzo Venezia falai mögött dolgozik az új Olaszország és vele az új Európa sorsának szövőszékén. Nincs talán utca Rómában, amelyen eléd ne feketedjék valamelyik boltkirakat üvege alól feketeinges, fekete sapkás energikus arcma, nincs talán beszélgetés, amelynek sodrában föl ne vetődjék az ő neve, nincs ma ujság Itáliában, melynek hasábjain ott ne szerepelne mindennap a Duce valamely intézkedésével, valamelyik beszédével, valamelyik külföldi ujság támadásával vagy elismerő írásával kapcsolatban. Mert a fasizmust és annak legszemélyesebb kifejezőjét végig e földgömbön támadóan vagy

rajongva, de mindennap emlegetik. Ha egyebet nem tett volna ez az egykor kivert, éhenbolyongó, marxista ábrándokban tévelygő, a jóllakott társadalomra az éhfarkas fogát vicsorító ember, mint hogy a világ napirendjére vetette volna a maga nemrég még olyan félvállról vett, félig lemosolygott, természeti és művészeti szépségei mellett többé-kevésbé operetthatalomnak tekintett országát, mint egyre számottevőbb és Franciaországban is, a Balkánon is egyre aggodóbb respektussal szemlélt országot, már ezért megérdemelné, hogy az a karrarai márványoszlop ott a Farnesinán megörökítse emlékét.

De Benito Mussolini többet tett ennél, s ezt is igen jelentős dolgok kíséretében cselekedte. Nem az én feladatom itt megismételni akármilyen apró dióhéjban is az ő élete eddigi történetét, ismertetni 1922 október 28-a előtt és után véghezvitt cselekedeteit, hiszen mind ennek már egész kis irodalma van Csonkamagyarországon is. Itt csak arról számolhatok be, hogy mennyire meglátszik a társadalmi fölfordulás örvényének pereméről visszarántott olasz nemzeten az ő fáradhatatlan kezemunkája, mennyire valóban a fegyelem, a munka, a társadalmi osztályok felsőbbrendű nemzeti célok szolgálatában való együttműködése jellemzi az ő Olaszországát. Öntudatos katolikusoknak mindig elfogadhatatlan lesz az ő egyik legkedvesebb jelmondata: «Tutto per lo Stato, tutto nello Stato, niente fuori lo Stato» — minden az államért, minden az államban, semmi az államon kívül. De itt egyfelől latinok földjén vagyunk, ahol az államgondolat mindeneknél erősebben kifejlődött a nagy, virágzó korszakokban. Másfelől a XVIII. és XIX. század bontó, ernyesztő, széthullató liberális-radikális, szociáldemokratapacifista irányai után nyilván így kellett erős közösségbe és egységbe fogni és egységre nevelni a nemzetet. Csak így lehetett a nemzet szervezetébe ellenmérget oltani a végső veszedelemmel fenyegető belső anarkia ellen,

amelynek bolsevik végkifejlése — valljuk meg — földönfutóvá tehetné volna a pápaságot, és beláthatatlan következményeket zúdított volna Európára. A munkáskérdést csak így lehetett megoldani az osztályharc félretolásával, a tőkének és a munkának egy felsőbb egység harmóniájában való elhelyezésével, védelmével és megrendszabályozásával. És csak így lehetett megkezdeni azt a nagy nemzetnevelő munkát — hiszen Mussolini elsősorban nemzetnevelő, aki nem egyszer megmondotta, hogy nem akar nemzetének kifejeződése lenni annak időleges hibáiban, és ezért kellett neki a helyzet parancsából is, vállalt küldetésének belső szükségességéből is diktatúrát teremtenie a római diktátorok példájára — azt a nemzetnevelést, amelynek máris eredménye az osztályharc megszűnése, a városok túlszűfoaltságának és veszedelmes erkölcsi kisugárzásainak csökkenése, az anarchikus ösztönök és az önös, az anyagiasság gondolkodás leküzdése, és mindezzel egy áldozatos, bátor, testben-lélekben egészséges nemzedék kinevelése és kibontása. Mindehhez hozzá kell számítani a közéleti levegő megtisztulását, az üzletes és szabadkőműves politika pusztulását, a bürokrácia csökkenését, az egész olasz életnek fegyelmezettebb, dolgozóbb, magabizóbb, fejlődőbb ritmusát. Mert ami 1922 október óta itt történik, az nemcsak politikai, gazdasági és társadalmi megújulás, hanem lelki átalakítás is, pontosabban : egy más, konstruktív lelkiségnek megnyilatkozása politikai, gazdasági és társadalmi intézkedéseken át egy világos, következetes és szükséges koncepció alapján. És ha vannak is még kisebb-nagyobb ütközések, ha ennek a vérfrissülésnek sokszor nagy is még a forrongása, pezsdülése, annyi bizonyos, hogy ez az olasz közélet összehasonlíthatatlanul közelebb van az Egyház gondolataihoz és érdekeihez, mint az elmúlt évtizedek Aufklärista, szabadkőműves, demagóg és anarchisztikus rendszerei és hogy csak ebben az új

levegőben és csak ennek a férfiúnak a megújhasztó munkája nyomán vált lehetségessé a pápaságnak és az olasz királyságnak az a megbékélése, amelyre Krisztus egyházának további földadatai teljesítésében szüksége van, mint ahogyan szüksége van rá Olaszországnak is.

Mindezt így röptében elgondolva a Tiberis partján, ahonnan most már nem látni a Monolith Mussolini trikolóros vontatógőzöseit, valami mégis fölvetődik a vándor magyarnak elméjében Mussolini és Olaszország jövőendő sorsáról.

*

Mindenki, aki csak könyvekből ismeri is az olasz multat s méginkább a közelmultat, azt mondja, hogy valóban csodálatos az, amit Mussolini ezzel a nemzettel, ezzel a néppel véghezvitt. És nyomban az elismerés, a csodálat verőfénye mellett ott felhőzik az a kérdés:

«De hát maradandó lesz-e ennek az egy embernek a műve? Nem hullik-e szét mindez, ha egyszer a Ducén is beteljesedik a minden halandók sorsa?»

Valóban csodálatos is, ami ebben az országban történt. Mi magyarek ugyanis túlságosan magunkra specializáltuk a testvérharc fogalmát, és nem igen gondolunk arra, ami itt Itália földjén hosszú évszázadokon át lezajlott. Nem igen gondolunk arra, hogy Európának ezen a déli nyulványán, a Földközi-tengernek ezen a forró levegőjű félszigetén, ahova nyaratszaka a Szaharáról áramlik át vendégeskedni a tikkasztó, aszaló szirokkó, és ahol egyetlen éjtszaka városok, falvak sorát döntheti pusztulásba a Földnek néhány rándulása, tüzes és nyughatatlan fajok találkoznak össze már a történelmi idők kezdetén. Róma története nemcsak a fény és a nagyság története, hanem még inkább az öldöklő testvérharcoké, a szociális és hatalmi háttérű villongásoké: ha folyott valahol «vérkatarakta» gyakran és bőven, akkor Itália földjén. Vér és vér piroslik szüntelenül a köztársasági és a

császári Róma kövei alól, és ebben a drága csapadékban a legkevesebb az, ami ilyen meg olyan istenek babonás szolgálatában omlott, és nem számítjuk bele a barbárok ontotta római vérfolyamot.

De itt áll még egy-két tornya a középkor századainak is, amikor Róma a keresztény hitéletnek szépséges kivirágzása és a tudománynak, irodalomnak sarjadozása, sőt dantei diadalmi mellett úgyszólván egyéb sem volt, mint néhány kényúrnak szakadatlan és vajmi véres öldöklése, akár csak végig az egész olasz félszigeten. Ki nem tud a császárbarát ghibellinek és a pápabarát guelfek szüntelen hadakozásairól, s egy-egy feudális családnak sokszor irtó ellenségeskedésével a másik ellen? És hogy ez nem valamiféle «szociológiai jelenség» volt, mint azt némely tudóskodók gondolhatnák, annak elég bizonyosága az, hogy ugyanakkor Rómának egy-egy kerülete (rione) folyton hadilábon volt a másikkal, és a rionek népe véres háborúságokat folytatott egymással tisztán a vére szavára, a vér szomjúságából, amely nemcsak a császári Róma cirkuszaiban kívánta a gladiátorok, a vadállatok és a keresztény hívők véreomlását, hanem bikaviadaloikat kívánt és rendeztetett még a XVIII. században is. Hol lappangott a vendetta, a vérbosszú gondolata a legtovább Nyugateurópában, ha nem itt?

Ilyen testvérgyilkos hajlamok, ilyen folytonos belső ellentétek után csoda-e, ha akkor, mikor már hivatalosan megvolt az Italia Unita — az egységes Olaszország, azt mondta valaki: «Az egység már megvolna, most már csak Olaszország kellene hozzá»? És ma Olaszország, mely nemrégén még úgy váltogatta hangulatait és kormányait, mint egy szeszélyes hölgy udvarlóit, egyetlen férfiú diktatúrája alatt él, dolgozik, lelkesedik: nem csodálatos jelenség-e ez? De ha föltesszük is, hogy ebben az egységesítésben Mussolininek egy nagy előmunkása volt — igaz, hogy az is vérrel dolgozott — éspedig a

világháború, amelyet Marinetti, a futurista vezér mint a világ higiénéjét kívánt és jósolt, de amelyet Mussolini talán több igazsággal nevez az olasz nemzet nagy pedagógiájának, nem kísérthet-e föl bennünk mégis az a gondolat: vajjon nem lesznek-e végül mégis erősebbek a vér ösztönei, a történelmi hajlamok? Különösen azon a földön, ahol a lelkek is vulkanikusabbak, mint másutt, és ahol még egy jellemvonást ismert évszázadokon át a történelem: az állhatatlanságot, amely megint csak a déli temperamentummal és a belső ellentétekkel jár, s amely gyakran maga dőfte a gyilkot a tegnap istenített bálványba?

Kérdések ezek, amelyeket nem célzatosság vettet föl velünk, a trianoni béke revizióján dolgozó Mussolini iránt külön is hálás magyarokban. De a felelet a történelemnél van, mi most csak a másik kérdésre felelhetünk, bár ez visszaüt az előbbiekre is.

Vajjon csakugyan egészen Mussolini személyes műve, egyéni alkotása-e a fasiszta Olaszország? Aligha. Mert hiába akad nem egy, de száz Mussolini is ott, ahol belső törvényszerűség következtében nem tud tömegeket — és pedig életre-halálra elszánt tömegeket — szerezni és szervezni maga mögé. Miféle Marcia su Roma lett volna az hét évvel ezelőtt, ha Benito Mussolini csak maroknyi néhányadmagával indulhatott volna el Róma kapui felé? Kisebbségnek kisebbség volt az ő serege is az akkori Itáliában, de bár sohasem csak a létszámon múlik a történelmi fordulat, hanem testi-lelki elszántságon, küldetés-érzeten, bizonyos tömegelő nélkül mégsem sikerül az ilyesmi, és bizonyos lelki előfeltételek nélkül, amelyek egy nemzet nagy többségében — sokszor királytól parasztig és viszont — adódnak akár tudatosan, akár nem. Akik annyira szeretnek Zeitgeistről, korszellemről beszélni, gondoljanak arra, hogy Olaszországnak önmaga számára a világháború után talán az volt a Zeitgeistje,

amit aztán leghatározottabban Mussolini fejezett ki és valósított intézményessé. Ha pedig így volt és így van, akkor nem mulhat el Mussolini halandó személyével az, ami nem volt *csak* az ő műve, hanem többé-kevésbé egész nemzetéé, amelyről aligha mondotta véletlenül Adeodate Ressi, a nagy Silvio Pellico spielbergi fogolytársa :

«Nem látjátok, hogy Olaszországnak a dicsőség nemzeti szükséglete?»

És a Duce többek közt ezt a hírt is megütötte nemzete szívében éppen akkor, mikor a világháború szörnyű esztendei után a legdicstelenebb mélység felé sodródott hazája. Ha van is sok minden ebben a fasiszta Olaszországban, ami nekünk óhatatlanul «színpadias», ne feledjük, hogy olasz földön vagyunk, és hogy itt sok minden nemcsak nemzeti jellegzetesség, hanem pedagógiai kellék is. Hét év mindenestre megmutatta, hogy Mussolini nem afféle történelmi szerencsefi, amilyen például a középkornak az a költőien szájalmas néptribunja, Cola di Rienzi volt, aki két páratlanul szerencsés helyzettel sem tudván élni, mint bukott csepűragó veszett el a Kapitólium előtt, és szétmarcangolt holttestét éjtszaka nem is olaszok, hanem zsidók hajították a Tiberisbe. Mussolini egész embernek és küldetett férfiúnak bizonyult.

A Duce, hallom, ma is tizenöt órát dolgozik naponta, és ez az ő munkája nem henye irodai munka. A fasiszta Olaszország az ő nevéhez fog fűződni, akármit hozzon is a jövő, és ez kétségtelenül «szép multság, férfimunka» volt egy élni, virulni akaró nemzet asszisztenciájával. Akár évszázadok fogják koszorúzni azt az ő márványoszlopát a Foro Mussolinin, akár megdönti valaha a sors forgandósága, a mának magyar katolikus vándora csak tisztelettel tudta köszönteni a lassan el-sikló márványoszlopot a Tiberis mellől azon a hűvös novemberi reggelen.

Őszi változatok a Tiberis körül.

— november végén.

Ősz van Rómában, hiába adódik még egy-egy nap, amikor legalábbis déltájban lekívánczik a kalap a fejről és a felöltő a testről. Ősz van itt az Örök Városban, és pedig az idén éppen olyan ősz, amely esőben és hűvösségben szokatlanul bőséges. Nem akar ez nagy zokszó lenni, mert hiszen így is sokkal szebb és sokkal kegyesebb itt a november, mint, teszem, odahaza, a Duna két partján, ahol — újonnan érkezők mondják, levelek ujságoják — csúf, ködös-lucskos, télkabátot és erős fűtést követelő idők járnak.

Volt ugyan november elején itt is egy olyan esős hét, hogy az ember szinte azt se tudta néha, mitévő legyen itt, ahova végre is nem szobafogságra jött, és ha mégis kiment templomot, múzeumot látogatni, könnyen bőrig ázott. De egy-egy olyan nap, amilyen a mai is — amely már egyfolytában a harmadik — minden sárgapiros levélhullás, minden esti ködereszkedés mellett is valószínűleg tavaszi játék a mi északibb vidékekhez szokott szervezetünknek.

Igaz, hogy a platánok gyakran háromméternyi levelei itt is leperregnek és a Gianicolón szekérszámra sepergetnek egybe belőlük, hogy aztán fanyarszagú őszi máglyákat gyujtogassanak. A hazagondoltató akácok elsárgult levelei itt is szomorúak. De a pompás pineák jellegzetes lombkoronái sötétzölden rajzolódnak bele a szelídkék égboltozatba, a narancsfákon sárgazöld narancsok sokasága ékeskedik, a Fórum Románium Veszta-templomának maradványai között égő piros rózsák merengenek föl a Palatinus bús ciprusai felé, a csodálatos nyugalma Celimontana római szobrokkal szegett, gótikusan összerülő sétányait halvány vadrózsák szegélyezik. Oda-

fönn a Gianicolón a vastag pálmatorzszekre rakódott földből margaréták sárgulnak-fehérlenek a levegőben, a pálmák körül virágok tarkállanak, madarak is köszöntenek. Napszállatkor pedig felséges színjátékban van részed az égboltozattól. (Kár, kár ugyan, hogy a különben mindenképpen rokonszenves fascismo formaruhás kerékpárosai pontosan öt órakor «Si chiude!» kiáltással kitiltanak e két paradicsom mindegyikéből, pedig hat óráig egészen bátran engedhetnék rajongani a rajongókat, merengeni a merengőket, nem esnék hiba a világegyetemben.) S akit kegyes végzete éppen alkonyatkor röpttét Ostia felé azon a tágas úton, amelyen csak gépkocsival szabad közlekedni, és amelyhez fogható kevés akad Nyugateurópában, az a lila, vörös és zöldes színeknek valóságos csodái után a tengerpart homokján hallgathatja a hullámtörés ágyúzását, s az égő felhőkkel körülsövényezett hatalmas elementum lassú elsötétedésében szédülhet bele mindabba, amit emberi lélek meggyaníthat az örökkévalóságból.

Ősz van, bizony, és az időjárás nem véletlenül volt és marad mindig fontos, igen fontos beszéd tárgy. Főképpen az idegenben járó utasembernek. Mifölöttünk bizony október vége óta csak ajándékképpen mutatkozik meg «Itália kék ege». Október 26-án már heves szélviharral fogadta Róma az ő rajongóit, és hogy másnap mégis ragyogókék égbolton röpködtek a Marcia su Roma évfordulójának ünnepét díszítő és vigyázó repülőrajok, azt itt mindenki, összebeszélés nélkül, a Duce szerencséjével magyarázza. A mindenszentek napjával pedig beköszöntött az elmaradhatatlanul hosszú esőzés. Elmaradhatatlan, ezt nemcsak én mondom utólag, nemcsak a Magyar Akadémia igen értelmes, időjósításban tekintélyes ifjú inasa, a fekete-fejű Giovanni mondta meg előre, hanem megállapította egyik tudós tanulmányában a jeles Secchi páter is, kijelentvén, hogy a «burrasca dei morti» (a halottak vihara)

«tévedhetetlenül megérkezik november első napjaiban, gyakran napokig tart, és néha egyéb viharokkal is összefüggésben van».

Róma népének száján szállóige, hogy a mindenszentek napja meghozza az esőt. Így tudják emberemlékezet óta. Így lett az idén is. De Róma legnagyobb esője — egy hónap óta — nem november elsején vagy másodikán volt, hanem harmadikára virradó éjtszaka, amikor példátlan mennydörgés és villámlás közepette zuhogott az eső maximuma (ötvenöt millimétert mértek a műszerek), hogy aztán éjjel egy óra után elfehéredjenek Róma utcái egy szokatlan jelenségtől, a jókora jégmogyorók tömegétől. Reggelre persze semmi sem maradt a jégből, a világháborús győzelem évfordulóját ismét ragyogó napsütésben ünnepelhették a zászlós, muzsikás fasiszták. A Duce pedig a vérbeli szónok és ujságíró ötletességével tette meg ezt az ő második meteorológiai «szerencsését» ünnepi beszédének nyitányául a hadirokkantak előtt:

«Dopo una notte temporalesca... Viharos éjtszaka után, amely alatt a távolgördülő tompa dörgés az akciókat bevezető nehéztüzérségi előkészítésre emlékeztetett, ez a tündöklő reggel a legjobb auspicium a ti összejöveletek számára»...

Aztán megint következtek esős napok, amelyekben itt mindig az a külön baj, hogy az időjárás fordulatait negyedórákra sem lehet előre kiszámítani, eltalálni. Eső és napsütés a lehető legszeszélyesebben váltakozik, kergeti egymást, és a római utcákon látni a legtöbb esernyős embert napsütésben. Mert bizonyos, hogy legalább egyszer vagy kétszer szükség lesz arra az esernyőre. Legbiztosabb a dolguk a hatalmas, kétkerekű talyigák kocsisainak, akik mindig magukkal hordják az ülésre szerelt jókora tarka-barka sátrat. Az egyfogatúak kocsisai sem feledkeznek meg a széles, színes esernyőről. A tájé-

kozatlan magyar utast persze temérdek bosszúság éri, de meg könnyen meg is hülhet ebben a folytonos és kiszámíthatatlan időváltozásban. Igaz, hogy a legtöbbet jókor kiokosítják: húzzon az inge alá jó meleg kötött ujjast. (Az olasz úgy hívja: maglia.) Az aztán az izzadságot beszívja, a váratlan hideg ellen pedig melegít. Ajánlom okulásul az ősszel ideérkező magyaroknak.

Most már harmadik napja szép, napos az idő, bár reggel és este hűvös. Esőt nem szenvedtünk. Helyette azonban részesültünk egy szokatlanabb látványban: láttuk novemberben megáradni a Teveret, a rómaiak Tiberisét. És bár ez a látvány itt nem járt senki számára veszedelemmel, riadtan láttuk, de másfelől érdeklődéssel, már csak a Tevere tekintélye érdekében is.

Mikor egy októberi reggelen a Róma felé közelítő triestei vonat ablakából először láttam meg a Teverét, nem hittem el, hogy ez a «folyó»: olyan vézna, szegényes, szűkmellű és sárgás folyócskának láttam. Mikor aztán mégis el kellett hinnem, hiszen kísért hűségesen egészen Rómáig, s aztán mindennapos látványom is lett a Magyar Akadémia ablakából, elszontyolodtam:

— Hát ez az a Tiberis?

Bizony legalábbis Dunát vártam volna, és a római világbirodalom fővárosából sárgult bele ez a sekély, keskeny víz.

Csak esténként tudtam megbékülni vele, amikor az árnyékok, a csillagos ég és az Angyalvár meg a San Pietro kupolája megszépítették, álomfolyóvá öltöztették a plátánok kettős sora alatt, ahol alig akad sétáló, az is többet áll, mint megy, és halkan duruzsolva beszélget egy másik rómaival, de az a másik rendszerint nem férfikalapot visel.

Később hallottam, hogy tud ám ez a Tevere néha a mi Tiszánk módjára is viselkedni, láttam régi nagy áradásai-

nak évszázados jeleit ódon falakon és most láttam fenyegetően emelkedni a hidak felé. Csokoládészínűen rohant, kavargott, és a bájos kis Isola Tiberinát, ezt a latin világból maradt hajóvázalakú római szigetekskét komoran fenyegette. Hozta az Appenninek hőtömegeit, amelyeket vízzé olvasztott a hirtelen támadt szirokkó, és amelyek veszedelmessé duzzasztották az októberi és novemberi esőzéstől amúgy is emelkedő Tiberist. Nagyobb veszedelmet itt nem okozott, de félni lehetett súlyos bajoktól, azonban Rómától délre elég szomorú munkát végeztek sötétszínű hullámai. Az olasz újságokból látom, hogy az idén szabályellenes volt az ő áradása. ezeröttszázharminc óta, tehát négyszáz esztendeje ritkán cselekedett ilyesmit novemberben. Csaknem mindig decemberben, januárban és februárban áradt. Most ő is túltette magát a régi szabályokon. Amúgy fasisztamódra.

Azt írta egyik nagy francia író — gondolom, maga Balzac — hogy a Tiberis partján félórát merengeni több bölcseséget jelent, mint máshol éveket tölteni. És valóban, van mit merengeni ennek a keskeny, sokszor egészen sekély víznek a szélén, amely körül egykor egy világbirodalom sorsa zajlott, majd a középkor és a renaissance sötét és fényes évszázadai rohantak. Idővel éppen az kapja meg a gondolkodót, hogy ez a keskeny, éppen nem mutatós folyócska és a hét halom, amelyek mindegyikére olyan furcsán állik rá a mi kárpáti fogalmaink szerint a hegy elnevezés, világtörténelmet jelentett Britanniától az Eufrátesig és az Alpeseektől a Szaharáig egy kemény, fegyelmezett, nagyratörő nép jóvoltából, aztán a Názáreti világművének lett középpontja a földgömbön, kiválasztatván a földnek városai közül, mint ahogyan kiválasztatott az a galileai falucska is, melyről egykor el nem tudták gondolni a nagytudományú, gőgös írástudók, hogy ugyan mi jó jöhet onnan? A történelem Nagy Rendezője gyakran egészen

más színpadot szemel ki magának, mint amilyet akár egy Goethe, akár egy más földi színigazgató elgondolna, s ha van bizonyosság arra, hogy nem a környezet, nem a földrajzi alakulás a legfőbb tényező, hanem az ember, a nemzet, amely abban megtelepszik és amely azt a maga vágyaihoz, terveihez, képességeihez alakítja s még inkább az emberfölötti Hatalom, amelynek eszközei vagyunk : ez a folyócska és a hét halom ilyen bizonyosság.

Egyre inkább az az érzésem, hogy Rómát soha nem lehet egészen «megírni», annyi azonban bizonyos : a világ egyik legérdekesebb könyvét írná meg az, aki csak azokat a ragyogó, borús, vérengző és derűs képeket pergetné el előttünk, amelyet az ókorban, a középkorban és a későbbi évszázadokban itt a Tiberis vizén és a Tiberis római és modern hídjai fölött elrohantak. Hiszen idénáz a Palatinus, az Aventinus, a Janiculum, a Hadrián császár sír- emlékéből lett erődítmény és börtön Angyalvár, és az imént ott méléztam a Medve-fogadó, a hajdan hatalmas Orsiniak nevére és viselt dolgaira emlékeztető Albergo dell'Orso keskeny ablakain, keskeny lépcsőin és alacsony szobáin, amelyek egykor Dantét látták papirja fölé hajolni éji mécsesénél, látták Montaignet elmélkedni a világ hiúságáról, látták Rabelaist, a nagy gúnyolódót, és látták Goethet, a klasszikus világ rajongóját. Mennyi nagyságnak, mennyi vérontásnak, mennyi fosztogatásnak és orgyilkosságnak, mennyi sugárzó ünnepnek és végzetes napnak emléke kísért Róma történetének csak kontár ismerői előtt is a Tiberis nevének hallattára. Milyen áradása a gondolatoknak és érzéseknek önti el az agyat és a szívet a Tiberis láttára akár sekély, akár áradó napjaiban !

*

Hála Istennek, a Tiberis most már javában apad és az Isola Tiberina sötétszürke kőpartjairól is szépen visszatakarodik. Jómagam pedig nézegetvén nyitott abla-

komból a Tevere partján hullongó platánleveleket, a parti lámpások fénypallóit az elfekető vizen, messziről a Gianicolóról szakadatlan változással villan felém zöld, fehér és piros fénye annak a világítótoronynak, amelyet az argentinai olaszok állítottak oda hűségjelül és emlékeztül Rómának, a «Madre della Latinità»-nak — a Latin-ság Anyjának. És ebben a szelíd novembervégi estében arra gondolok : itt akkor sem lenne ősz vagy tél, ha most szelek nyargalásznának vagy hó szakadna is. Ez a nép most a maga új tavaszát éli az időjárás minden változatai mögött. Nem szóvirág az, amit a Duce a világháború olasz rokkantjai előtt a minap mondott : «Noi siamo un popolo che sale». (Olyan nép vagyunk, amely emelkedik.) Valamiképpen, ösztönösen érzi ezt itt a legkisebb, a leg-egyszerűbb olasz is, ha még úgy nem is fenéig tejfel az élete, ez benne van a levegőben az Abbruzzóktól le az «olasz csizma» sarkáig, kőviskókban éppúgy, mint főúri palazzókban. És az ilyen levegőben vajmi más az élet még küzdelmek közepette is, mint ha valahol öntudatlanul is annak az érzésnek az árnyéka borong a lelkeken, hogy «olyan nép vagyunk, amely süllyed» . . .

Haza, a Duna két partjára téved gondolatom, és ez ugyanilyen keserűséggel fájna most nekem akkor is, ha egyébként úgy tudnám, hogy a budai Naphegy most borult virágba. Mikor magyar gondolatok boronganak bennem, néha megdermed előttem ez az egész pálmafás, narancsfás, vadrózsás római ősz. Olyankor nagyon jó, hogy a tulsó partról, a Vatikán felől idesejlik a maga nagy nyugalmaival, hitével és oktatásaival a San Pietro fehér kupolája.

Traján macskái.

Ennek a fejezetnek a címével — megvallom — sok bajom volt. Először úgy írtam: «Állatok a Fórumon». Teljes joggal írtam, mert «födte» a mondanivalóimat, de aztán át kellett húznom, mert elvi ellensége vagyok ugyan a mai parlamentárizmusnak, de mégsem akartam, hogy némely olvasóim nyomban politikusokra gondoljanak, — persze csakis a Fórum szó miatt. Azt írtam a helyébe: «Macskák a Fórumon». De akkor viszont arra eszméltem, hogy ismét más olvasóim meg feminizmust gyaníthatnak ebből a címből. Viszont azok a macskák, amelyekről főképpen szót akarok ejteni, igazán nem Traján császár macskái, csak azok között az oszlopok között tanyáznak, amelyek a Fórum Trajánumból maradtak meg, s amelyekre a dákok fölött győzedelmeskedő császár tiszteletére állított hatalmas (csaknem 30 méter magas) diadaloszlopról V. Sixtus pápa óta nem Traján szobra tekint alá, hanem a kulcsokat tartó Szent Péteré. Állatokról — és főképpen macskákról — ugyan nemcsak a Fórum Trajánummal, hanem a Kapitóliummal (olasz neve: Campidoglio) és a nagy Fórum Romániummal kapcsolatban is meg kellene emlékeznem. Mert a Kapitóliumon ama nőtényifarkas emlékezetére, amely a hagyomány szerint Romuluszt és Rémuszt szoptatta (Krisztus előtt V. századból való markáns jón-etruszk szobra egyik kincse a kapitóliumi múzeumnak), továbbá a hajdan győzelmes «római sas» tiszteletére egy vaskalitkában néhány élő farkas raboskodik, egy másik vaskalitkában pedig élő sas gubbaszkodik. Mint azt különben minden valamire való kalauzkönyv regisztrálja is. A Fórum Románumon pedig igen barátságos ifjabb és vénebb macskákkal találkozik a merengő utas.

Minden tiszteletem a római hagyományoké, de mond-

hatom : szomorú látvány ez a néhány farkas meg az árva sas onnan a Kapitólium lépcsőiről, a Cola di Rienzo megkapó zöld szobra mellől, ahol rómaiak és külföldiek napnap után seregestül bámulják az ősi Rómának ezeket az élő jelképeit. A farkasok (mikor én ott jártam, négyen voltak) szüntelenül föl-alá járkálnak a szűk gabbiában. Kifelé szimatolnak a szabadság kéklő, napfényes, de számukra reménytelen, elérhetetlen horizontjába, aztán megint folytatják ideges és idegesítő rabsétájukat ott a Dioszkúrok emberfölötti két szobrának árnyékában. A vénülő, szürkülő sas pedig mozdulatlanul üldögél órákhosszat egy vastag faágon, és nem tudni, Júliusz Cézár diadalmas sasainak galliai röptéről álmodik-e, vagy Északitália hegyeiről, ahonnan idekényszerült történelmi jelképnek, halálosan unatkozó múzeumőrnek? Petőfi Rab oroszlánjának, Arany Rab golyájának minden haragja és bánata fölkísért a magyar emberben erre a látványra.

De aztán megvillan egy időszerűbb párhuzam is : Rómában van most egy száműzött király, Aman-Ullah, az afgánok elűzött királya, akinek nevével olyan könnyörtelen szójátékot üzött a csúfondáros Budapest. Pedig szegény Aman-Ullah tragikus lény. Itt él ő kényszerű számkivetettségben a római égbolt alatt, a Duce Rómájában, vezeklésül azért, mert ő is Mussolinije szeretett volna lenni makacsul, keletien maradi népének. Itt él családosul. Gyakran lehet látni Róma múzeumaiban, képtáráiban. Megszerethette az olasz fővárost nagyon, s mert csak sorsa miatt lehet szánakozóan a «szegény» jelzővel illetni, anyagiakkal bőven el lévén látva számkivetettségében is, éppen ottjártam idején belépett Róma háziurainak rendjébe. Odaát a Tiberisen túl, a Via Orazió — magyarul : Horáciusz-utcájában — megvásárolta egy angol úr kényelmes kétemeletes villáját, s ugyanakkor alkudozott egy másik villára is, amelyet a házanépének

szánt. A rab farkasok és a rab sas láttára elgondoltam szegény bukott királyt Horáciusz utcájában, ahol háza terraszáról talán majd feléje fehéredik a római költő havasa, a mindig fehérfejű Soracte, és az ázsiai exfejedelem a szökőkút csobogásánál elmélázhat Horáciusznak azon a híres versén, amely boldognak mondja azt, aki távol élhet a közügyektől . . . Vajjon fog-e rajta a költő vigasztalása, Horáciuszé, aki végre is költőnek született, és nem ült évekig királyi trónon, mielőtt azt a «beatus ille»-t elénekelte volna? Megvigasztalódhat-e éppen Rómában, ahol szomorú párhuzamokra adódik alkalma, valahányszor arra gondol : milyen szép is az, mikor egy történelmi férfiú a nemzetével és az a nemzet a maga megértett történelmi férfiával együtt szárnyal a jövő magasságai felé, amelyek magasabban vannak, mint akár a Soracte orma, akár Afganisztánnak mostanában vérrel borított hegytetői? Lehet : azért telepedett meg éppen Rómában, hogy legalább a szabad olasz sas röptét szemlélhesse sóvár gyönyörűséggel Horáciusz utcájának villájából, amely minden kényelme mellett nyilván annyi lesz neki, mint a fekete vaskalitka ennek a másik rabnak itt a Kapitólium alatt.

Ami a Kapitóliumot illeti, ha már van alatta farkas is, sas is, a szemlélő joggal fölvetné a kérdést, hogy vajjon hát hol maradt a lúd, emlékeztetni azokra a bizonyos ludakra, amelyek egykor megmentették a római szenátorok Kapitóliumát? A kérdés kérdés marad, lúd itt nincs (csak odafönn a Palazzo dei Conservatoriban díszleg két bronzlúd, és a kapitóliumi múzeum egyik termében gyözködik egy bájos görög gyermek egy hápogó lúddal a Krisztus előtti IV. század óta, amikor Lysippos iskolájának valamelyik művésze megmintázta), ellenben a két vaskalitka előtt levő smaragdzöld fűvön kényelmesen sétálgat egy bájos kis szürke macska. Ő persze nem jelképez semmit Róma történetéből. Viszont élő bizony-

sága annak, hogy Rómában lépten-nyomon macskával találkozik az ember. Rómának olyan jellegzetes állatai és kedvencei a macskák, mint például a velencei Szent-Márk-térnek a galambok.

Nincs az a főúri palota, amelynek pálmás, római-szobros udvara előtt, ha megállasz, ott ne sütkérezzék a kapuban, vagy ott ne sétáljon a pálmák alatt egy vagy több macska. Nincs az a szűk sikátor, ahol nem látsz macskákat barátkozni, vagy barátságosan ellenségeskedni. Elmegy a Fórum Romanumra: a világhódító császárok templomainak és fenséges diadalíveinek romjai közt macskák méláznak minden földi dicsőség mulandó voltán, sőt van, amelyik úgy hozzád szegődik, mint egy vérbeli cicerone, azaz hogy mégsem egészen úgy, mert ki látott olyan vérbeli idegenvezetőt, aki nem tartja a márkát obulusokért? De találkozol sétálgató vagy szunyókáló macskákkal a Panteon körül is. Ha meg a Fórum Trajánumon akarod megbámulni Traján csigavonalas oszlopát, amelyben belül száznyolcvanöt lépcső vezet fölfelé, és amely alatt Traján császár holtteste nyugszik, akkor egyszerre csak meglepetve veszed észre, hogy a fehér, a fekete, a szürke, a tarka, a cirmos macskák egész légioja ül vagy játszik az ezernyolcszázegynéhány esztendő romok között.

A napokban aztán Jajczay Jánossal, derék ferencvárosi barátommal járván Rómát, láttam, hogy a Foro Trajano macskáit éppen úgy etetik jólelkű római nénikék, bácsik, gyermekek, mint a velencei Szent Márk-téren vagy otthon Budapesten a Ferenciek-terén a szelid galambocskákat. Dobálják nekik falatonkint a papirostálból a «polmone» (tüdő) darabokat meg a májat, lépet, tőgyet. És a macskák társadalma egészen emberi módon marakszik érte Traján császár dáciai hadidicsőségének oszlopa alatt. (Hogy ma-holnap sehol se lehet megmenekülni politikai látványoktól!) Mikor az én jóbará-

tom maga is nekilelkesült a macskaetetésnek, megolvastam ötvenhat szebbnél-szebb és — talán mondanom sem kell — húsosnál-húsosebb macskát. Pedig nem is valamennyi rohant oda tülekedni. Akadtak elég szép számmal nyugodt, mozdulatlan filozófusok is, akiknek — azaz hogy : amelyeknek — könnyű volt a napfényben bölcsekedniök, mert a gyomrukról már kellően gondoskodtak a római macskakedvelők. (Hogy a jóllakottak mindig nyugodt-bölcsebbek az izgága éheseknél!) De hogy még jobban meghatódjanak soraimtól mindazok, akiket illet, elmondom azt is, hogy néhány évvel ezelőtt hivatalos római körökben elkezdtek pengetni : meg kellene már egyszer tisztítani a Foro Trajanót a macskák hadától, mire Róma népe egyenesen felzúdult a macskák védelmében, és Mussolini teljes megértéssel a népnek adott igazat. Mert «apró ajándékok erősítik a barátságot», és nyilván a népszerűséget is.

Egyébként pedig nem csoda, hogy ez így történt. A macskát dédelgeti, a macskának valósággal kultuszát űzi az olasz nép. Nekem az az érzésem, hogy ez is afrikai, pontosabban egyiptomi örökség, mint ahogyan nagyon sok arcon fölfedezni itt Délen az afrikai vonást. (Ezért tévesztenek össze némelyek annyi olaszt a zsidóval.) Már pedig Egyiptomban egykor hihetetlenül tisztelt és védett «szent állat» volt a macska. Igaz, hogy később Görögországban is, Rómában, de Nyugateurópában is sokáig fűződtek hozzá külön-külön babonák. Ezeknek végső kihangzása a boroshordón ülő feketemacska Budán. Hanem azt már az én magyar katholicitásommal mégsem tudom megérteni, hogy macskával itt nemcsak palotákban és nyomorutcákban találkozik az ember, hanem még a templomban is. Az még nagyon kedves látvány volt, amikor a csodálatos Szent Pudenziana-templomból — ahol Szent Péter misézőasztalát is őrzik — kijöttünk, s az udvaron a fehérhajú, görnyedt, de eleven-

szemű sekrestyésnéől elköszöntünk, a templom egyik nyílásában ott láttunk szundikálni a napfényben egy fiatal szürke macskát. De már az megbotránkoztatott, mikor a Palazzo Veneziában levő szépséges Szent Márk-bazilika egyik székén ott láttam kényelmesen aludni egy másik szürke macskát, egészen a főoltár előtt, és a sekrestyés láthatóan lábujjhegyen járt körülötte, hogy fel ne ébressze. Isis templomában megértem a «szent kék macska» tiszteletét, de itt nem értettem ennek a profán állatnak a kiváltságait. Velemjáró barátom aztán azzal duplázott rá a dologra, hogy bizony látni itt mise alatt is macskát a templomban — ha másét nem, sekrestyésné asszonyomét — és öcirmossága nem egyszer fölugrik valamelyik oltárra is, mégsem verik ki a szentegyházból. Ugyancsak hallottam azt is, hogy Róma macskái a nagy dédelgetésért azzal hálálkodnak, hogy ők meg az egerek vagy patkányok felé továbbítják az állatvédelmet, nem lévén kedvük tele hassal egerészni. Már most nem szeretném, ha az ebből kínálkozó tanulságot szociális igazságtalanságokra használnák föl némelyek, de az is bizonyos, hogy a magyar ember a csizmát az asztalon, a macskát a templomban nem szívelné. Hiszen megvan az állatoknak is a maguk helye ama Jászoly körül, és nagyon szép és üdvös dolog, hogy január tizenhetedikén — Remete Szent Antal apát napján — ma is megáldják Róma háziállatait a nagy remete emlékezetére. De egyébként megelégedhetnének Róma macskái azzal is, hogy a jó nénik dús ajándékai után egy halott cézár sírja fölött nyujtózhatnak sziesztára valóban római kényelemmel. Reméljük, hogy e szerény kívánságunkért nem fognak megróni minket érzelmes szívű állatvédőink még rózsásra festett macskakörmökkel sem.

Az Utitársak Kertjében.

Ilyen elnevezésű helyet semmiféle kalauzkönyvben nem talál a Róma-járó idegen. A Villa Celimontanát azonban mindenesetre meg fogja találni a hajdani Mons Coeliuson, ha a San Giovanni e San Paulo hangulatos harangtornya alól fölsétál a Navicellához, X. Leó pápa rozstrumos márványhajócskájához. Nekem az a vélekedésem, hogy a Celimontanára mindenki ellátogat, akiben csak valamelyes költői érzék is lakozik, különösen akkor, ha már egyszer járt ott. Ha valaki a három legszebb római «sétáló palota» után kérdezősködnék nálam, azt felelném neki: kora délelőtt járja meg a Monte Pincio nyugodalmat, színes útjait ott a Piazza del Popolo fölött, a napzállat idejét töltse a Gianicolón, délben pedig merengjen az albanói hegyek felé a Celimontana széleskoronájú pineákkal, eukaliptuszokkal, cédrusokkal, narancsfákkal, kőtölgyekkel árnyas csöndességéből. Mert nemcsak a helynek a szépsége fontos önmagában, hanem minden szép helynek a maga ideje is, amelyben az a szépség a legteljesebben megnyilatkozik. Nekem legalább mindig a déli órákban mutatkozott meg igazában a Celimontana tágas parkja.

Olyan áhitatos csönd száll a vándor lelkére, amint a rácsos vaskapun belép és balkéz felől mindjárt arra az ösvényre fordul, amelynek végén az egyiptomi obeliszk áll. Ezt a csúcsos oszlopot Isis és Serapis hódolatára faragták amaz istennők tiszteletének rég elhanyaglott napjaiban. Nagy, színes és forró — délien forró — idők lelke kísért itt a hajdani Villa Mattei kertjében, amely most Róma városáé, és ahol egykor Goethe is szívesen mulatott. Gazdag aratásuk volt itt valamikor a régészeknek, tele is van a park felső része kísértetiesen megrohanó szobortöredékekkel, síremlékekkel, egykor

szentül tisztelt kő-jelképekkel. Az obeliszk mellől nyomban a park felső részének szögletére ér az ember, és a déli napsütésben valami mondhatatlanul szelid hangulat kapja el, amint a Comodus ruhátlan fekete szobrának árnyékából letekint a kert zöldrepkényes sarkán a felhőtlen sugárzó világra.

Alatta rikító virágok pompáznak, aranyoszöld falevelek sűrűjében narancsok sárgulnak, amott egy vörhenyes harangtorony szerzetesi békességre hívogat, az ősi Róma föltárt emlékei feketéllenek, és a dústenyészetű, kiáltóan délolasz tájkép végén ott kéhell a Monte Cavo, amely mögül a tölgyerdők rengetegéből valaha az erdők Dianájának kultusza elindult a Tiberis felé. Onnan Nemiből, ahol most Caligula császár egykor virágos, orgiás hajóit emelik ki a «Diana tükré»-nek elnevezett ősi tó mélyéről, s amerre a költő szerint Aeneas az aranyágot — a vallásosan tisztelt fagyöngyöt — szakította egyik örökzöld kötölgyről. Az élet, a termékenység, a megújulás, a szerelem fénylő-babonás mitológiája árad onnan több, mint kétezer esztendő messzeségéből ide, ahol immár csak a könyvmoly tudós agyában csendíti meg az ibolya kéksége Attis őrzőgő, öncsonkító kultuszának emlékezetét, a skárlát kökörccsin Adonis vérehullását, a piros rózsza pedig a sebesült kedveseért rohanó Afrodite lábának vérecsordulását a sebzőtövisű fehér rózsára. Föltorlódik itt e madárdalos, lepketáncos novemberi aranykáprázatban mindaz a részeg életvágy, mágikus természetimádás, költői szépséggel és emberi sóvárgással elegy borzalom és tévelygés, amely egykor forró vihar módjára végigtombolt a Földközi-tenger szigetein és partvidékein, és amelynek még hazajárása is mint lelki szirokkó forrósodnék meg benned, ha édes mérgétől meg engednéd bódítani magadat. De *akkor* is — emlékezzünk — amaz őrzőgő lélekóceán is megcsöndesedett, megtisztult az Istenember szelid szavára, és föl-

ragyogott fölötte vizek és lelkek Tengericsillaga, a Stella Maris, akinek tiszteletére itt a Villa Celimontana mellett áll a Santa Maria in Domnica ősrégi temploma. De hogyan rebbennének föl itt pogány szerelmi énekek és mithoszok, mikor nem messze innen volt az a liget, amelynek árnyán a Kaménáknak szentelt forrás mellett a szépséges nimfa, Egeria látogatta Numa királyt, és mikor napfény, illat és madárdal annak a világnak kövei közt fog körül ma is, amely a maga életérzését napfényből, illatból, madárdalból szötte bele mithoszba és énekbe? És mégis: halott világ visszfénye itt mindez, mert azóta valami nagy dolog történt a földgömbön, — lám: a fekete férfiszobor előtt a padon nyugodtan, elvonatkozva, békességes arccal olvasgat két apáca a boldog napfényben, istenes gondolatokba merülve a fényfürdette pogány kötest alatt, amelynek művészi vonalharmoníája nekik olyan szegény, olyan semmi a lélek Istenből sugárzó harmóniája mellett.

*

Nézem ezt a fénylő képet és aligha lehet csodálatos az, hogy éppen itt és most jutnak eszembe kérdések, amelyek ha valahol: a művészet alkotásaival teleszórt, meleg és fényes Rómában százszorosan adódnak minden őszinte emberi lélek elé.

Tegnap a kapitóliumi Vénuszt szemléltem meg külön fürkájében ott a kapitóliumi múzeumban. A több mint kétezeréves fehér márványistennő művészen elrendezett haját még a kurta női hajnak mai divatja idején is megbámulhatják a finomságok iránt érzékeny hölgyek. A pompásan redőzött fürdőlepel a karcsú fürdőkorsóval együtt beszédes bizonyossága a görögök testkultuszának, amely Krisztus előtt két-három évszázaddal virágzott. A szobor ugyanis abból az időből való, tehát újabb keletű Praxiteles knidiai Vénuszánál, melyet a vatikáni múzeum őriz. Arca, kézmozdulata, egész alakja oly nemes,

hogy amint a múzeumi szolga lassan körülforgatja a kerek talapzaton, a művészet sugárzik előtted, kiemelve minden hétköznapiaságból, minden olyan vonatkozásból, amely nem a művészetre, nem az emelkedettségre tartoznék. Igen, ezt a ruhátlan női szobor tiszteletet gerjeszt, lelkileg fölemel, — és kétezer esztendőn át megérted, hogy aki ez remekelte, áhítattal volt a művészet és az iránt, akiben a görögség azt az erőt isteníttette, amely az emberi gyönyörűséget és termékenységet nekünk, embereknek vonzó, szép, elragadó formákon át műveli. A nő, mint a szépség és a termékenység testetöltött rejtelmes principiuma: ez a kapitóliumi Vénusz. A Genesis bűnbeesett és száműzött Évájához képest inkább a bűnbeesés előtt való, a paradicsomi Évának mondanám. A nőnek úgy, ahogyan Isten teremő keze alól kikerült. Nem felhőzik rajta büntudat, de nem is csap ki belőle emésztő tűz, bujtogató kacérság, ártó és kárhozatos szándék. Neki hiába magyarázná a görögség nagy rajongója és sokban még nagyobb tévedője, Nietzsche tanár úr, hogy a szerelem «a nemek halálos gyűlölsége». Pedig ha megmozdulna, ha kilépne a művészi lét szép haláldermedtségéből, akkor maga is bizonyára teremne férfivonzalmat, elragadtatást és nyilván gyermeket. De a paradicsomi élet ártatlanságával, természetességével, a maga rendeltetésével, amely neki úgy adatott, viszont ismét másképpen adatott a maguké csillagoknak, tengereknek és búzakalászkodóknak. Nem lenne azonban őrző menád, nem lenne test és vér tébolyának terméketlen öldöklő angyala, legkevésbé pedig «tudatos modern nő», mondjuk csak meg: feminista. A «szép szerelem» szobra ez, az istenteremtette formáknak és érzékeknek tiszta hordozója. És ha a régi írók valamennyien a női szépség legméltóbb dicsőítésének nevezik Praxiteles híres knidiai Afroditéjét, amelynek a kapitóliumi Vénusz csak egyik legtehetségesebb késői változata, akkor ebből csak

az világosodik ki, hogy a «pogány» görögség legjobb szel-
lemeinek tisztább, magasabb fogalmai voltak nőről,
testről, szépségről és sok egyébről, mint a XX. század
betegeinek, idegrokkantjainak. Ehhez a szépséghez,
amely természetesen nem a végső, nem a legmagasabb,
csak ketten nem tudnak fölemelkedni: az egyik az, aki
úgy beteg belül, hogy riadtan eltakarná előle a szemét,
a másik az, aki úgy beteg, hogy csalódva látná parázna-
ság nélkül való fehérségét...

Onnan, a Kapitólium magasságából aztán lekerültem
tegnap a városba, és déltájban Szent Ágoston templo-
mába nyitottam be a Piazza Navona mögött. Amint az
alacsony ajtócskát betettem, egyszerre fényáradat öm-
lött elem ájtatosan térdeplő asszonyok, férfiak fölött.
Valósággal régi orosz ikonok lámpasűrűje között ott
láttam magam előtt az egyik legszebb Madonna-szobrot,
amelyet addig látnom adatott: Sansovino Madonnáját.
A Madonna sárgásbarna ruhában ül ott, aranykoronás
fején hátrahajtott velum, ruhája nyakig, csuklógig és
lábfejjig borítja. Mellén égő aranszív, csipőjén aranyöv,
jobbában imakönyv, amelyet mutatóujja tart nyitva;
az imakönyvből aranyrózsa emelkedik ki aranszálon.
Csuklóján arany karkötő. Mindezek természetesen ké-
sőbbi, kegyes rekvizitumok Sansovino művén. A Ma-
donna balján a sötétebb, szinte vörhenyes testű, ugyan-
csak aranykoronás, álló Bambinót tartja.

De ezeket a részleteket csak kikényszerített figye-
lemből látom és tudom. Mert a szemet és a lelket folyton
egyvalami parancsolja maga felé: a Madonna arca. Ha
nézhetném tisztán a műtörténész szemével, akkor a leg-
nemesebb görög női arcok egyikét kellene megállapíta-
nom hullámos haja alatt sugárzó nemes profilján. De van
azon az arcon másvalami, amit kereszténység — és pedig
római kereszténység — nélkül el nem lehet gondolni:
szemén és kissé nyílt ajkán, egész arcán és magatartásán

az Úr szolgálóleányának fensége, alázata, tisztasága és boldogsága ragyog. Nézed százszor és elgyönyörködsz százszor ezen a jóságos, boldogságos, némán Magnificatot éneklő arcon, amely hol magába, hol azok felé sugárzik angyali tisztán és biztatóan, akik ott térdelnek előtte. A Boldogasszony ez, de nem a Magna Dea, hanem az Istenanya, aki természetfölötti szférákra is figyel, de a földi anyaságnak is boldogsága, diadalmas megteljesedése. Boldog és mégsem önös, mert sugárzik mindenki felé, aki odaomlik elébe a maga földi bánatával, esedezésével, reménykedésével. Csodálatos ennek a Madonnának az arca, a Madonna del Parto, a jó szülés Madonnájának arca ott a fényáradatban, lábát csókoló nők és férfiak fölött, a száz meg száz ezüsten csillogó szívalakú ex-voto mellett, amelyek mind egy-egy meghallgatott imádság, beteljesült kívánság bizonyítékai. Ime a pogány szépség után a keresztény szépség.

Vajjon nem fog-e valaki megbotrálni azon, hogy itt a Celimontana illatos csöndjében egymás mellé helyezem őket, mintahogyan tegnap időben egymás után adódtak nekem? Lehet. De a knidiai Vénuszt éppúgy nem tiltotta ki a Vatikán a maga múzeumából, mint ahogyan hűségesen őrzi az ókori művészetnek egyéb remekeit is. S amikor az a fehér Vénusz és a barnaruhás Madonna ötlük elém itt a fekete pogány férfi láttára, aki mellett olyan nyugodtan és lelkileg ezermérőföldre elmélkednek a Madonna leányai, minden művészi kérdésen túl arra a problémára is kell gondolnom, amely erősen napirenden volt mindig, napirenden van ma is, a «szabad», a «diadalmas» érzékiség napjaiban. Az az én tegnapi kettős élményem a maival együtt arra oktat, hogy a kérdést nem lehet sem a X. század komor, végítéletet váró napjainak testtagadó túlzásaival, sem a mai «pán-szekszuális» elmélet és gyakorlat igaztalan és veszedelmes hóbortjaival megoldani.

Megértem történelmileg és lélektanilag ama sötét-arcú, középkori mennydörgőket, de bennük — ismétlem : bennük — nélkülözöm azt a katholicitást, amely a testet is Isten ajándékaéppen, sőt Isten templomaképpen megigenli, az emberi léleknek a testen átsugárzó szépségét, Isten teremő művének az emberi — tehát férfi és női — test formáin és életén át is kiverődő csodálatos nagyságát, a kétneműség égi származását és rendeltetését elismeri. Nem látok a házasságot megszentelő katholicizmussal egyező lelkiséget abban a beteg túlzásban, amely a nőt magát, a nemiséget magát — per se — a gonosz principiumának akarta egykor elhíttetni, amely a testet mint olyat anatómia alá vetette volna és nemcsak önmaga akarta megtagadni, hanem teljes megtagadását akarta követelni mindenektől. Mindez jórészt ugyan a múlté, de nem árt hangsúlyozni igazságtalanságát akkor, mikor a Mereskovszkijok még mindig «a test elismerését» pörlik a kereszténységen.

Nem hinném ugyanis, hogy az élet Istenének tervében az emberiség kiirtásának gondolata foglaltatnék akár a Venus Vulgivaga piros, de gyilkos rózsái, akár a szöges öv egyetemes uralmának jegyében. Nem volna helyes és nem volna katolikus elhomályosítani a hivatás kérdésének azt a fogalmazását, amelyben az Úr Jézus a szüzesség és a házasság problémáját megvilágította. Aligha tévednek azok, akik némely «purifikátorok» folytonos mennydörgését a nemi kérdések körül egyszerűen a fölháborodás álarca alá lopott megszállottságnak, a kérdéstől való szabadulni nemtudásnak, a kérdés jogtalan túlbecsülésének gyanítják. A testiségnek roppant, túlfűtött értékelése kell a folytonos velefoglalkozáshoz, a kérdés okkal-oknélkül való fölkereséséhez a nyílt freudizmusban éppúgy, mint abban, amely kegyes és megbotránkozott orca mögé rejtekezik. A mellett nem kell részletesebben kitérni arra, hogy a szüzességnek a lélek

szűzisége nélkül való formai megőrzése egyáltalán nem erkölcsi érték, hiszen a «demi-vierge» — uti vita moderna docet! — szomorú egy foemina és belülről mindenesetre romlottabb, mint a vérnek akárhány szédültje vagy boldogtalanja. Valahol ott van az igazság, ahol a regényíró Stendhal úgy találta meg: «dans l'amour vrai c'est l'âme qui enveloppe le corps» — az igazi szerelemben a lélek beborítja a testet, a mocsár pedig nem szerelem, és a mocsár meg lehet idekűnn a világban éppúgy, akárcsak odabenn a cellában, mint belső hazugság, mint a kifelé kegyes lélek belső mérgezettsége, mint ama Jézusemlegette «festett koporsó». Mindezt nem árt manapság elgondolnunk a Celimontanán sem, az alább következők miatt.

Véglet és igaztalan véglet a testnek önmagában infernálisá nyilvánításával szemben az érzékiségnek az az istenítése is, amelynek divatja ma ismét — hangsúlyozzuk csak: ismét! — tombol. Amilyen vakság volna a sátán uszályának tekinteni minden mennyasszonyi fátylat, olyan vakság volna — ha lehetne — leütni a Madonna aranykoronáját, és a legprofánabb mélységbe rántván a földi szerelmet, tagadni az égi szerelemnek még a lehetőségét is. Hivatás és átélés dolga a tiszta, szép, nemes, termékeny «földi szerelem» éppúgy, mint a mennyei szférákba lendülő, a testet nem megtagadó, hanem át-
telkesítő «Amore sacro». Tizián híres festményének mindkét alakja előtt tisztelettel áll meg az egészlelkű szemlélő, és amiképpen nem szimatol képmutatást vagy lelki betegséget a «szent szerelem» állig öltözött női alakjában, nem kiált kárhozatot a «földi szerelem» tökéletes formáira. Nem tudom, hogyan fogja megoldani ez a mai kor egyebek között a maga nemi kérdéseit, amelyek közepette már az amerikai «pajtásházasság» és az oroszországi «szabad-szerelem» tévelyéig eljutott. De bizonyos, hogy ezt a kérdést értetlenül, avatatlanul még csak megközelíteni sem szabad. Amilyen tévedés volt valamikor a «poklok ka-

puját» látni és hirdetni minden nőben, olyan szomorú tévedés most már tudóskodó könyveket írni arról, hogy «a vallás» csak a szekszualitás egyik vetülete, kifejeződése, hogy ebben a vallásban a férfiúi, amabban a női szekszus tisztelete, ebben az atya, amabban az anya «komplexusa» fejeződik ki és a szüzesség, az önmegtartóztatás hazugság, képtelenség, téboly, betegség, az élet ellen való vétek, amiképpen «a» házasság viszont testi-lelki rabság, belső hazugság, megbukott ósdi divat. Nem. Sansovina Madonnája nem kergette el azt a leányzót, aki tegnap talán azért imádkozott hozzá ott a Sant'Agostinóban, hogy «az a bizonyos» legyen az ő férje és ő annak a felesége. Viszont a Celimontana magyar vándora tisztelettel köszöntötte ma azokat az apácákat, akik Comodus szobrának árnyékában imádkoztak, és fölkelvén, nyugodtan néztek a fekete köpogányra, minden megbotránkozás nélkül. Az egész ember, a homo catholicus gyönyörködik a kapitóliumi Vénuszban, örül a szerelmi líra szépséges virágainak, kalapot emel a lélek hősnői előtt és imádkozni borul a Madonna elé.

*

Öröm itt járni, a magas pineák lehullott tobozokkal tarka árnyékában, a vaskos törzsökű pálmák alatt, a csúcsívesen összehajló vékony fák hűvös lugasában, amelynek végén kis szökőkút vize ugrándozik, és a halványpiros rózsák sors a mellett. De a vándort visszaigézi valami abba a másik nagyobb lugasba, amelynek összehajló fái alatt — az obeliszk közelében — csonka szobrok álldogálnak. És amint egyik padról szemlélődik, a finom gyeptől egy zöldesfekete törött síremlék jelentkezik elébe. Egyik vége hiányzik, de a domborműve csaknem épen megvan még, és ez a dombormű nagyon megkapja a szívet. Egy antik házaspár síremléke az a kő. A férj jobbkezeivel hitvese jobbját szorítja, hitvese pedig

balkezevel gyöngéden fogja a férfi vállát. A férj a szíve fölött tartja balkezét. A hitvesnek a jobbkarja elveszett, de így annál erősebben érvényesül kecses jobbkeze, amelyet a férfié szorít. Ki lehetett vajjon ez a hátrafelé hullámozó, középen szétválasztott hajkoronájú, nemes homloka alól egyenesen szembenéző hölgy? Alatta csak négy betűt lehet kibetűzni: . . . *A S P E* . . . A többi letörött a kőtábla szélével. A férfi alatt a betűkből csak ennyit olvashatni: *M. PRECILIUS* . . . *M. F* . . . *HIS-PANUS*. — A többi menthetetlenül szétkopott. Ha tudós lennék, bántana. A költőt nem keseríti ez.

Talán még jobb is így. Minek többet tudni, mikor mindent tudok, ami fontos? Sok száz esztendővel ezelőtt élt egy hűséges római házaspár, és ez a házaspár azt fogadta olajfák, narancsfák illatában, Lúna ezüsthéjénél, hogy egymásnak utitársai lesznek jóban, rosszban mindhalálig. És utitársak még itt is, a halál után is, el nem engedik egymás kezét évszázadok minden viharában és derűjében. Nézik az elballagó embereket, nézik a nappalt és az éjszakát, hallgatják a Názáreti Szűz harangját és a római égen kóválygó repülőgépek zaját. Körülöttük elomlottak tündöklő korszakok, elzúgtak vérzivatarok . . . ők rendületlenül utitársak, és el nem engedik egymás kezét, amíg kegyetlen emberi csákány szét nem zúzza, vak villám össze nem roncsolja.

Nem tudom: kinek mit mond ez a zöldesfekete, zúzottszélű kő, amelynek női alakja egyébként jóval finomabb, mint Cato és Portia hasonlóképpen kezetszorító páros mellszobrán a Kapitólium múzeumában Cato felesége? Nem tudom: mai szerelmesek ha erre andalognak az ősi és mindig friss bódulattal, szól-e hozzájuk ez a régi, régi házaspár, és mai házastársak után maradhatnának-e ilyen síremlékek igaz okkal? Még azt sem tudom, nem mosolyog-e rajtam, akinek szeme ezeken a sorokon átfut? De én valamiképpen a hitvesi hűség szép, nemes

szobrának tiszteltem ezt a csorba, könyvben föl nem jegyzett, a világnak ki nem hiresített antikvitást az első látásra is, azután is. Mert én attól kezdve úgy indultam el délben is, alkonyatfelé is a Celimontanára, hogy most elmegyek az Utitársak Kertjébe. És akkor hatott meg legmélyebben ez a két hűséges utitárs, mikor egy novemberi aranyoslila alkonyaton ott tipegett el előtte egy öreg, görnyedhátú házaspár, összefogózkodva, régiesen, és szóltanul, sokáig ránéztek az Utitársakra, az Utitársak pedig órájuk.

Utítársak.

*Örök Rómában hűs lugasnak mélyén
egy házaspár antik sírlapja áll.
Ki faragta, mely század melyik évén,
kiket örökít, csontjuk hová mállt:*

*nem tudja senki. Rangos Róma-járók
nem látogatják kalauzkönyv nyomán,
hisz költőül nem kapta a nagy Márót,
csak én becéztem rózsák alkonyán*

*a Celimontana narancsos csöndjén.
A hitves jobbja a férj jobbkezét
szorítja, míg balkeze édesgyöngén
fogja a férfi jobbválla hegyét.*

*Igy méléznak, ég tudja, hány száz éve.
Nappény ha árad, fergeteg ha dúl,
jobbjuk nyugodtan egymáséba téve,
és útítársak válhatatlanul.*

*Örök Rómában hűs lugasnak mélyén
szóltan beszéltem velük, ők velem.
S olyankor árva esti lámpám fényén
mindig íródott egy-egy levelem.*

Gondolatok a Monte Pinción.

— november.

Állsz a Piazza del Popolo fölött és nem tudod : a tér hatalmas ovális öblében gyönyörködj-e tovább, amint eléd tárul amaz óriási obeliszk körül, amely egykor III. Ramzesz fáraó idején Heliopolisban állt a Napisten templomában, és amelyet az actiumi tengeri győzelem, tehát ama szépséges Kleopátra és a szerelmes Antonius hajóhadának pusztulása után a diadalmas Octavianus Augustus hozatott át a Circus Maximus számára, — vagy Rómának azt a felséges panorámáját szemléljed-e, amely eléd bontakozik innen a Monte Pincióról a San Pietro kupolájával és a vatikáni kertekkel a látóhatáron?

Amíg onnan a Piazza del Popolóról ide felsétáltál, ismét kísérteties pillanataid voltak a ragyogó zöld fák között, s a gigászi és apró antik szobrok és szobormaradványok mellett ismét az rémlett föl benned : vajjon hogyan hatna rád mindez, ha semmiféle adat útba nem igazítana felőlük, ha semmiféle történelmi évszám és név nem befolyásolna hangulataidban? S mégis milyen reménytelenül szép gyönyörűség, izgalom az emberben az, hogy nevek és számok vaksi rácsain át próbál belekandikálni elmúlt évszázadok életébe, levegőjébe, hangulataiba, milyen édesfájdalmas erőlködéssel igyekeznék fölidézni a fölidézhetetlent. Mert hiszen nem lehet 1929. vándora semmiféle mágikus módon kortársa mondjuk a cézárok Rómájának, és végső eredményben hiú marad minden halottámasztó igyekezet és egyéni marad minden hangulat itt a Monte Pincio nyugodalmas, illatos sétányain, amelyek most is délelőtti sétahelyei fényesfekete gépkocsikon vagy kényes lovak fogatán körülkocsikázó gazdag uraknak, hölgyeknek, mint ahogyan az előkelő Róma «földi paradicsoma» volt ez a negyed kétezer évvel

ezelőtt is, ama nagysándori magaslatokról kertjeinek úri magányába zuhant bukott hadvezér, Lucullus idején, vagy négyszáz éve is, a Mediciék fényes napjaiban.

Valóban: 1929 novemberi napja süt ezen a délelőttön, mögötted az olasz történelem, irodalom és művészet nagyságainak mellszobrai méléznak, és a babérkoszorús Dante-fejre az élet szakadatlan frissességével mosolyog rá az a két göndörfejű olasz bambino, akik éppúgy nem tudják, hogy a pokoljáró, mennyekbe törő középkori titán arcmása mered rájuk babérkoszorúsán, mint az a két szürke szamaracska, az a két asinello, amely az ő kordjukat húzza vidáman, engedelmesen egynéhány centesimóért, amit az a szakállas olasz bácsi fog hazavinni a maga szegény, de nyilván épp ilyen göndörfürtű bambinóinak. Valóban: mit neked az az emlékezés, hogy egykor itt, a Pincio akkori kertjei között vetette végét életének Claudius rideg parancsára a világ egyik legromlottabb asszonya, Messalina? Minek méléznod azon, hogy valamikor itt a közelben állott a Julius Caesar fehér márványsírja, Augustus hatalmas bronzszobra, a nagy császáré, akinek mauzoleumában Goethe idején még bikaviadalokat rendeztek Róma népének gaudiumára, ma pedig muzsikások nangversenyeznek benne? Minek elgondolkoznod azon, hogy innen vették ki egykor hamvvedrűkből a szörnyeteg Néró hamvait ezeresztendei pihenésük után és szórták szélnek, hamvvedrűből pedig sót mértek a Kapitólium piacán, és hogy itt elmélkedett egykor viharosfényes életének alkonyán az egykori keleti hódító, Mithridates bukott legyőzője, a gazdag, inyenc és bölcselkedő Lucullus, akinek pompás kertjei, a Horti Luculliani, itt virultak valamikor és akiről ugyan ki emlegeti ma, hogy ő hozta keleti hadjáratából Európa földjére az első cseresznyefát? Minek törnöd a fejedet azon, hogy merre szárnyalt csillagvilágokat járó elméje Galileónak, a XVII. század Keplerrel lélektestvér

tudósának — aki ugyan soha nem dobbantott lábával az inkvizíció előtt, soha az «Eppur si muove!» utólag költött dacos kijelentését meg nem tette — mikor kénytelen internáltja volt a toscanai követ, Guicciardini úri palotájának itt a Pinción? Mit boronganál a bukott Lucullus sorsa mellett akár ama másik hadvezérén, Belizariusén, aki a szép, kegyes és kegyetlen bizánci császárnő, Theodora világhódító kegyence volt, akár ama korzikai Napoleonén, akinek ugyancsak itt lebeg az emléke?

Mindez hol van már innen, ezektől a mi repülőgépes, felhőkarcolós, géptitános napjainktól, amelyek válságai-ban, ki tudja, milyen új történelem vajdik ismét új emberek számára? S hol van mindez csak ettől a szelid napfényes délelőttől is, amelyben néhány lépésnyire innen a gyermekek serege újjongással kíséri a bábszínház óriási eseményeit. «Teatro Cardoni» — ez a felírás büszkélkedik az öklömnnyi festett ládikó, a bábszínház homlokán, és a «világot jelentő deszkák» miniatűr utánzatán úgy veri most a csinytevő rosszcsontot a megtorlás bunkója, mint valahol a budapesti Népligetben a «Vitéz László bábszínháza» pódiumán Vitéz László a fehérlepedős nagy ellenséget, a Halált. Mit kísértenek itt Lucullusok, Messalinák, Caesarok, Mediciek, Michelangelók, Borgiák, rönesszansz és rokokó urak, dámák, hiszen mit tudni: nem Teatro Cardini volt-e az a színpad is, amelyen ők ágáltak s amelynek függönyén éppúgy megjelent a nagy, egyetlen szó, amely itt a bábok színpada előtt is a befejezést jelenti a gyermekeknek, hiába fájdtja meg az ő folyton új és új képekre, izgalmakra szomjas szívecskéjüket a könyörtelen egyetlen, de nagy szó:

«*Fine*».

S mégis, mintha ez volna éppen a keserédes fűszere az ilyen sétának idefönn a Pinción, és minden magános sétának itt az Örökvárosban, ahol évezredekben kell gon-

dolgoznod, ahol történelmet sugároz minden kódarab és minden utcator, és éppen az a nagy leckéje a szakadatlan létnek, hogy Dante szigorú arca előtt szamaracskák ügetnek és évezredek nagysága ott reszket a bábszínház körül, amely felé messziről odafehérlék a San Pietro évszázados kupolája.

*

Odaát a vatikáni múzeum kísérteties egyiptomi, görög és órómai szoborművei közepette is megrohan egy szor az a kérdés, hogy ugyan hogyan hatna mindez olyan lélekre, amelynek semmi adatbeli kapcsolata nem volna ezekkel az évezredek alkotásokkal, ezekkel a rejtelmes, riasztó alakokkal és merengő arcokkal? Gyakran átviszem ezt a kérdést mindarra, ami Rómában fényes vagy hátborzongató mult, s nem egyszer viaskodom azzal a kérdéssel, vajjon nem volna-e jobb a nélkül a közvetett emlékezés nélkül, amelyet történelemnek nevezünk? Vajjon nem veszteség-e erőben, frissességben, eredetiségben mindaz, amit mint multbeli adatot hurcolunk magunkkal s ami beleszövődik itt minden hangulatunkba, minden gondolatunkba? A mellett nem reménytelen és önáltató játék-e mindez, mikor hiszen annyi mindent nem tudunk arról a multról, — mikor hiszen, ha mégannyi mozaikdarabját egybeillesztjük is: a lelkét, a lelki levegőjét úgysem tudjuk teljességgel visszaidézni, magunkban élni, — és végül, ha mindez sikerül is valamelyest: mire való más korokba, más emberalakokba, más világok eseményeibe, idegen drámákba beleöltöznünk, bele-rejtőzködnünk, behasonulnunk, szinte magunk elől buvócskát játszanunk? Mi ez az inger, ez a törekvés bennünk, amelyen annyiszor rajtakapjuk magunkat, amelynek kielégülése mégis csak gyönyörűség, s amelynek végén legtöbbször frissebben, elevenebben eszmélünk vissza a mába és nem érezzük csökkenni, sőt megerősödve érezzük mai valóságunkat?

Csakúgy találomra gondolom egynémely magyarázatát.

Mély emberi adottság lehet ez, amely megnyilvánul a maga módján a legegyszerűbb lélekben is. Van valami őskíváncsiság az emberben minden iránt, ami nem ő, — a szomszédja házatól a csillagködökig, a kutyája megfejthetetlen szomorú tekintetétől a Himalája örökrejtelmes hóvilágáig. Nyilván ez van minden emberi tudomány mögött. Van aztán valami őstörökvés az emberben: behelyezkedni mindabba, ami nem ő a maga megszabott életesodrában, van valami színészi, alakoskodó tehetség, amely annál elevenebb, minél többféle ének, többféle életformának csiráit hordozza valaki így vagy úgy kikérgesedett «történelmi» alakja mélyén. Van mindennekfölött akaratlanul is, ősen mély és szakadatlan érdeklődése a Más-Ember, a Nem-Én iránt, s ez nemcsak előre irányul az időben, hanem visszafelé is, bár időben előre felé folyik le ez is, mint minden az emberi lélekben. Lehet, hogy ennek az érdeklődésnek, ennek az álomszerű ismerkedésnek, ennek a visszaérzésnek erejét és ütemét életani törvényszerűségek mozgatják és van ennek valamely rejtelmes rendeltetése is faji és egyéni vonatkozásban egyaránt s ez nyilatkozik meg az ősök kultuszának mégolyan elhalaványult alakjában is. Van aztán ebben az érdeklődésben bizonyára abból a gyermekkori vágyból is, hogy néha elrejtőzzék, elvonatkozzék, magánosságba húzódjék az ember, egymaga legyen a világnak valamely foltján akárhol, tisztára a magánosság kedvéért, hogy maga gazdálkodjék így vagy úgy a teremtésben. Aztán nyilván van ebben magunkfajta embernél abból is, hogy a más nagyon szűknek, szemetbántónak, érdesnek, agyonhatároltnak érezvén, elosonunk tágabb, színesebb, elevenebb világokba, ahol a magunk kedvére gazdálkodhatunk, ahol embereket, eseményeket, világokat építhetünk kedvünkre. Nyilván nem egészen oktanul

mondja don Ferrante, hogy a históriát «nevezhetjük nemes hadviselésnek az idő ellen». Ha mindezt összegezném, azt mondhatnám : a képzelet kalandozásai ezek a történelmi adatok vékony pókhálófonalain, éppen azért nem is szabad végül az oknyomozó történelem szigorával megítélnünk őket, mint ahogyan nem is a történelemtudomány gazdagítása a céljuk, a rendeltetésük, hanem lélekgazdagodás, lélekfoglalkoztatás, mondhatnám : lélekatlétika.

Igaz, hogy van ennek egy nagy tanulsága, amely azonban a mélyén meghuzódó előfeltétel is. Az emberi lét alaptényei, alaperői, alapjelentőségei nem változnak az idők, a korhangulatok, a ruházati és egyéb külsőségek változásával. Akármerre mégy térben, de akárhová hatolsz is visszafelé az időben, megtalálod ezeket az alaptényeket, alaperőket, alapjelentőségeket a változatok még oly csillogó és szövevényes sokasága mögött. Ezért mozogsz végső sorson ismerősen, benső rokonsággal még olyan távoli elmúlt korokban, és tudsz tanulságot, eligazítást szerezni belőle a magad napjai számára, mint ahogyan a gyermek akaratlanul is tanul magának viselkedést, eligazodást azoktól, akik körülötte mozognak, de akik jóval előbb kezdték az életet, mint ő, és akik egészen más atmoszférában élik azokat a napokat, amelyek naptárilag egyébként azonosak az övével. Van abban — de csak módjával — valami, amit a régiek úgy fejeztek ki : *Historia magistra vitae*, de csak az életretermett embereknek az, akik tehát nem a mindenmindegyet, az ügysemerdemeset, a buddhista félreülést olvassák ki éppen az életnek a leckéjéből, akik nem tévesztik meg meg magukat más idők más szellemének azonos külsejű megnyilatkozásaival, akik tehát nem mérget szüretelnek a mult virágaiból méz helyett, és nem adják oda semmiféle kornak semmiféle nagyságáért vagy lesujtó tanulságáért az élet örök kezdési jogát, örök örömtermő képes-

ségét, lendítő lehetőségeit. Mert amilyen bolondja a nap-tárnak az, aki mindent lenéz, ami a történelem gondolatilag egyenesre erőszakolt vonalán ömögötte fekszik, olyan esztelen az is, aki mindent megtagad, ami szemben közeledik vele, s mégolyan Cézárok, Lucullusok, Mediciék, Michelangelók márványkövét véli ráhengeríteni rohanó vizére, amely örök, mert forrása minden sírköveknek és világlomlásnak közepette is az élet istene.

*

Sétálgatsz a Pinción. Megérted azt a vénhedt Lucullust, aki sok csalódása után itt elmélkedett egykor a régi Róma egyik legválságosabb korszakában a világ hiúságáról bíborfényű római alkonyatokon, vagy talán éppen ilyen szelid novemberi délelőttökön. Mélázol mindazon, ami itt, a Monte Pinción valamikor előrvénylett az élet kavargásaival, és mindez nem tör össze. Mindez mögötted van és úgy nézel ebből a véres-fájdalmas háttérből a nyüzsgő Piazza del Popolóra és a Vatikán ideragyogó kertjeire, mintha egy nagy mozgókép élvezetéből jöttél volna idekönyökölni a terrazza mellvédjére. Tudod, hogy e földgolyón járnak Dantek is, de körülöttük még többen apróbb-nagyobb szamaracskák, és tudod, hogy egyszer mindenki életének Teatro Cardoniján összezsapódik a föggöny, és megjelenik rajta egyetlen szó: «Vége». És mindez nem sujt le, bár az imént talán némán zokogtál is belül, és hiába kísért mögötted a sötétbánatú Leopardi arcma, a kétségbeesés költőjeé, nem átkozódsz, hanem frissen, derűsen készülsz továbbmenni narancsfák, ciprusok és kötölgyek közt le a zengő, eleven Rómába.

Miért ?

Mert minden sírkövek és világlomások után odaértél ismét a forráshoz, amely örök. Mi ez a forrás ? Szent Ágoston sem tudta, Goethe sem tudta másképp nevezni, mint : Gratia Dei, — Isten kegyelme. Az az ajándék, amely

rádszállhat a Pincio illatos sétányain éppúgy, mint a Santi Quattro Coronati dominikánájainak feledhetetlen szépséges, csöndes kolostorudvarán ott a Celimontana közelében, vagy akár egy száguldó expresssvonat forró, olajos mozdonyán. Az Isten-élmény, amely föléberagadja szellemet minden koroknak és világoknak, az élet szakadatlan áradatába sodor bele minden mauzoleum és bábszínház mellől, a hitnek fényességével vezet évezredek hamvain és új évezredek elé énekeltet veled Tedeumot a Monte Pincio napfényes, illatos magaslatán.

Eviva il Papa!

«Rómában járni és a pápát nem látni», — valóban szomorú dolog volna. Hallottam én itt már egy-két, nem éppen vallásos urat, aki mindent elkövetett, hogy láthassa a pápát és áldásában részesüljön, mert «mit szólna otthon jó öreg édesanyám, ha kiderülne, hogy nem láttam a pápát, nem kaptam pápai áldást, és nem vittem haza megáldott olvasót vagy feszületet?» (Ó, azok a jó öreg édesanyák, akik a megáldott olvasót vagy feszületet titkon arra szemelik ki, hogy kezükön, vagy a kezükben legyen ott a koporsó sötétjében a föld alatt, és akiknek még a «fölvilágosult» urak is sietnek fölényeskedő, megbocsátó mosollyal ugyan, de mégis szót fogadni, — milyen más lenne a világ, ha az ő bölcs, tiszta lelkük szerint igazodnék !)

Nekem ugyan az idén már a bíborosok felejthetetlen rekviemjén megadatott látnom XI. Piust és részesülnöm áldásában, de azután még egyszer — egészen közről — szemléltem őt: december 1-én, amikor mint Róma püspöke misézett a San Pietróban. A pápa püspöki temploma ugyan a San Giovanni in Laterano, a katolikus egyház minden templomainak anyja és feje (Sacrosancta Late-

ranensis Ecclesia Omnium Urbis et Orbis Ecclesiarum Mater et Caput), az egyetlen főbazilika, amely egyben római, metropolitai, prímási, patriárkai és pápai székes-egyház is, lévén a pápa római püspök, a római egyházi tartomány érsekmetsropolitája, Olaszország prímása, nyugati patriárka és az Egyház egyetemes pásztora. Ezt a misét XI. Pius a római parókiák számára mondotta arany-misé jubileuma alkalmából belépőjegyet is csak a római plébániahivatalok útján lehetett kapni. El lehet képzelni, mekkora ostromnak voltak kitéve napokon át a derék római plébániák, hiszen a San Pietro, ez az óriási templom, amelybe ötvenezer ember fér, zsúfolásig megtelt a pápa miséjére, pedig csak a rózsaszínű belépőjegy boldog lobogtatói juthattak be. A derűs decembervasárnapi reggelen csakúgy özönlöttek a hívők a Tiberis hídjain át : zászlós csoportok éppúgy, mint egyesek és kilenc óra körül már alig lehetett testi veszedelem nélkül benyomakodni a főajtón. Jobboldalt egy darabon piros drapéria fedte a falakat : a drapéria mögül fog érkezni a pápa hordozószékén. A főhajó közepén a svájci testőrök álltak sorfalat, ugyanúgy a Bernini csigavonalú barokkoszlopain emelkedő baldachin, a főoltár körül is. A bazilika négy helyén egy-egy orvosi ambulancia áll készen, mert bizonyos, hogy ebben a máris növekedő tolongásban néhány gyöngébb szervezetű hívőnek orvosi segítségre lesz szüksége.

Valóban : a kitűzött idő előtt félórával már torlódik a tömeg, és mi hálálkodhatunk avatott vezetőknek, Mikolczy István piarista professzor úrnak, hogy még ott tudtunk elhelyezkedni a Confessio közvetlen közelében, egészen a svájci gárda mögött. És ismét csak örülhet az ember annak az egyébként sokszor kellemetlen ténynek, hogy termete «alto, come un pioppo», magyarul : jegenye. Mert így végigláthat a férfiak, nők, papok, barátok, apácák, iskolásfiúk és iskolásleányok, katonatisztek,

máltai lovagok, fodrosgallérú «spada e cappa»-lovagok változatos és sűrű tömegén, amelyhez még hozzá kell számítani azokat, akik odafönn az erkélyeken és a kupola galériáin szoronganak. Az utóbbiak onnan fönről egyszerűen hangyabolynak látják ezt az ezernyi embert, ami üdvös bölcselkedésre adhat alkalmat nekik. Talán nem kell külön hangsúlyoznunk, hogy a San Pietro szobor- és képremekei körül nemcsak embertömegek, hanem hanghullámok is kavarnak. Nem azért vagyunk egy forróvérű, temperamentumos déli nép fővárosában, hogy afféle megilletődött csöndet kívánjunk, aminővel egy falusi magyar templomban a bértáló püspököt várnák a magyar hívek. Az imádságoskönyvükbe mélyedő barátokon, apácákon kívül nincs itt talán senki, aki meg tudná állni társalgás nélkül ezt a félórát, amely ugyan egész órává is nőhet, mint ahogyan a hátam mögött mondják : «Si ritarda sempre». Hiába minden : a mi magyar természetünknek szemre is, fülre is óhatatlanul valami théâtre paré jellege van most ennek az óriási csillogó templomnak, amelyben szakadatlanul profán nyüzsgés zajlik és bizonybizonynagyon sokaknak csak egy a fontos : Vedere il Papa ! — Látni a pápát !

*

Látni a pápát ! Ez volt az én fájó, mert reménytelen álmom is harminc esztendővel ezelőtt, és most a szelid X. Pius pápa fehérmárvány alakja az ő jóságos szemeivel látni fogja azt a pápát, aki elsőnek vette fel utána a Pius nevet. Pius — szelid, és annyit már tudok, hogy ez a név nemcsak a megboldogult Giuseppe Sartóra illet rá, hanem ráillik Achille Rattira, a milánói híres Ambrosiana tudós, csöndes könyvtárigazgatójára is. Igaz, hogy amikor főbenjáró egyházi kérdésekről volt szó, tudott a «szelid» X. Pius is szembeszállni a vétőjogot gyakorló osztrák császárral és tudott szigorú lenni a modernista tanok vallói iránt. Achille Ratti pedig nemcsak a léleknek volt

művelője, hanem a testnek is. Olaszország egyik legbátrabb és legszorgalmasabb hegymászóját is tiszteli benne, és XI. Pius régebbi vatikáni sétái során nem egyszer nézte sóvárogva Róma repülőgépeit, amelyek magasan fölébe tudnak kerülni pilótáikkal az Alpoknak is. A mellett ennek a «szelid» XI. Piusnak a nevéhez fűződik a pápaság egyik legnagyobb diplomáciai mester-műve, amely erélyt és simaságot egyaránt követelt : a Kvirinál és a Vatikán megbékülése, a független pápai állam megteremtése.

Amíg a pápaváró tömeg itt zúg, dong körülöttem, XI. Pius szellemi arcképe kezd kialakulni agyamban. Két adat igen jellemzően világít rá Szent Péter mai utódjára. Nemrégiben egy napon két római társaságot is fogadott : délelőtt kétszáz fasiszta banktisztviselőt, délután ezeröttszáz elektrotechnikust. Amazoknak minden dogmatizálás helyett egyszerűen azt kezdte magyarázni, hogy nemcsak a bankvilág alapszik üzleten, nyereségen. A lélek üdvössége is igen fontos ügylet. Egyik régebbi alpesi útján azt mondta neki északolasz vezetője :

«Nem mulatságból dolgozom, hanem keresetből.»

És ez igen bölcs és igen keresztény elv — magyarázta Szent Péter utódja. — Nem szórakozni vagyunk a világon, hanem nyerekedni : megnyerni a létfenntartás eszközein túl a lelkünk üdvösségét.

Az Edison-villamosművek embereinek pedig hasonló egyszerűséggel a villamosságon át kommentálta a Szentháromság olyan hihetetlennek vélt tanát. Ime a villamosság is egy, de megnyilatkozása hármasság : fény, hő, erő. Akik tehát a villamossággal foglalkoznak, azok éppen ennek a szép, erős és titokzatos jelenségnek a révén tudhatják, hogy az isteni titok — bármennyire meghaladja is az emberi értelmet, mint az egységében hármasság és hármasságában egy villamosság — nem áll szemben az emberi értelem fényével, nincs ellentétben vele. Éppen

a mi emberi tapasztalatainknak alávetett tények és jelenségek mutatnak a végső isteni lényeg nagysága, mélysége és titokzatossága felé.

Ki mondja, hogy ez «reakció», hogy ez nem «modern» beszéd? A XX. század első negyedének pápája a XX. század bankembereinek és elektrotechnikusainak a leg-sajátabb fogalmaikkal magyarázza azt, ami sohasem volt és lesz «túlhaladott», mert örök. Amit elődei más-képen mondtak el ugyanazzal az értelemmel más évszázadok másfoglalkozású, más fogalmakkal megivakodott, de ugyanazt az örök igazságot szomszédos embereinek.

Gondolataimból harsonaszó riaszt föl: a főajtó fölött levő kórusról ezüstharsonák jelzik, hogy a San Pietro piros drapériája előtt megjelent hordozószékén XI. Pius pápa.

*

Még nem hangzott el a hármasharsonajel, már a Cappella del Sacramento felől tapsok viharzanak, a tapsok hulláma végigfut az óriási tömegen: olyan tapsorkán riad a San Pietróban, amelyet még nem hallottunk, nem is álmodtunk, legkevésebbé az Úr templomában. A tapsorkán hullámain zsebkendőik százai lengenek női kezekből, és a tapsok hangját túlkiáltják a férfi és női hangok tízezrei:

— Evviva il Papa! Evviva il Papa-Re!

Valami riasztó, fejbőrödön hangyázó és mégis megkapó, szinte elfullasztó a hangoknak ez a szakadatlan orkánja, amely fölött ott mosolyog hordozószékén, mint egy krisztusi navicellán, hajócskán egy szemüveges, szelíd papi férfiú és mosolygó arccal fejét hajtogatva osztogatja az áldást jobbra-balra. És a hangok orkánja nem szűnik, inkább fokozódik. Ez már hangok tombolása, de a megriadt magyar érzi, hogy nem lehet, nem szabad az ő mértékével mérni, az ő szokásaival ítélni: ez itt Róma lelkéből zúg, harsog. Ezekben a hangokban harmadfélezer

esztendő vére, idege, hagyománya, színe zúdul a gigászi márványfalaknak, ez onnan indul a panem et circenses esztendeiből, de fölnemesedett Krisztus helytartójának szeretetével, tiszteletével és a pápaságra való római büszkeséggel. Itt így tör ki a lélek, itt így lelkesednek és ünnepelnek, a római ég alatt így dobálja láváját a néplélek vulkánja. És a hangok vihara, a lelkek lávafolyama fölött lassan síklik a szelid, áldásosztó Pontifex Maximus alakja, hogy végül leszálljon Péter apostol hamvai fölött és fehér gyertyák fényénél elkezdje a szentmise-áldozatát.

Mikor a mise véget ért és a San Pietro embertömege az énekkarral fölváltva énekeli a Tedeumot, a pápa alakja ismét a magasban tűnik föl, áldást osztva a tapsok, az evvivák orkánja fölött. Az ezüstharsonák ismét megszólalnak. Pio Undecimo a Capella del Sacramento előtt, amelyben a Bramante Tempiettójának mintájára remekelt hatalmas aranycibórium pompázik, térdreborul hordozószekéből, aztán a tömeg újjongásának végső tombolásában lassan eltűnik a piros drapéria mögött. És amíg ez a tombolás el nem ül, az északibb világból ideszakadt szemlélővel könnyen megtörténhet, hogy karonragadja egy lázasszemű, nagyszakállú orosz, aki egykor a nagy inkvizitort állította szembe a néma Názáretivel az inkvizíció madridi börtönében, és azt suttogja a fülébe :

«Ez hát a kálváriajáró, szegény és üldözött Krisztus helytartója, ez a diadalkiáltással és tömjénnel körültriumfált férfiú ? Ez volna a kopott, együgyű és hajszott halászapostol utódja, ez a fényesruhájú főméltóság ? Kinek van hát igaza ebben a föl-fölriadó évszázados pörben : «Szegénység Úrnő» jegyesének, az assisi Ferencnek-e vagy a csillogó bazilika főpapjának, a bársonyon hordozott Pontifex Maximusnak ? Mondd meg hát : a közönséges Anyaszentegyház-e ez, az ecclesia catholica, avagy

csak Róma, az örök Róma, bíborban és aranykeresztrel az Öt Seb és a Golgota helyén? És méltó keret-e a goltotai áldozat emlékének mindez a harsogó önkívület, dísz, ragyogás, ez a «grand opéra» itt márványfalak, faragott képek és ceremóniák káprázatos külsőségeivel? Vajjon nem fegyverletétele-e mindez az Úr Krisztusnak a világ hiúságai és a sátán cifrázkodásai előtt, nem tündöklő profanáció e mindez a Názáreti, az ács fia nevében?»

Ha megrohannának ezek a kérdések, legalább is emlékeztetőül régi, valamikor véresen lángolt harcokra: az alatt a félóra alatt, amíg a San Pietro közepéről a zöld bronzajtóhoz érsz a tömegbe préselődve, el is oszolnak. Mert nincs írva sehol, hogy az Ige testtéválása és az Úr Jézus kereszttáldozata fölfüggesztette vagy megsemmisítette volna az emberi természetet, hogy Krisztus a test megszentelése helyett a test eltiprására jött volna, hogy a virágvasárnapi pálmák és szőnyegek, az örömjújongó Jeruzsálem Jézusát nem szabad az emberi léleknek márványban, aranyban, ezüstben, színek és hangok zengésében is dicsérnie. Nincs megírva sehol, hogy éppen az élet színeivel és példázataival megtöltött újtestamentum — az életrágalmazó, a cselekvéstiltó és érzéktagadó buddhizmusnak, a hindu életgyávaságnak ez a teljes ellentéte — akarná kiparancsolni a földi világból és éppen Istennek földi dicsőségéből az élet változatait, árnyalatait, Isten dicsőítésének nemzeti és egyéni sajátosságokban való megjelentkezéseit, amiképpen az egy igaz hit nem vetkőzteti ki prémjeikből északsarki testvéreinket és nem festi fehérre a kafferföldiek testébőrét, és nem esik csúfság az igazságon, ha a néger gyermek felé előbb színes üveggolyóval próbáljuk megcsillantani, és ha másképpen állítjuk az Údvöztőt a magunk gyermekei elé is, mint a meglett embere kelé. És vajjon nem gyűlölködés, nem akarva-nemakarva Isten dicsőségének kisebbitése, szegényítése van-e abban a képromboló dühben, amely

tilalmazni szeretné, hogy a földi siralomvölgyben vándorló ember a művészet és a szertartás minden csillogását, szépségét is tömjénné gyujtsa Isten előtt és letehesse a Teremtő elé a maga ékességeit, köszöntőit is éppúgy, mint ahogyan leteszi könnyeit és bűneit? Minden fény és pompa méltó helyén van ott, ahol nem önmaga a célja, hanem egyesegyedül Istennek dicsősége, amelyhez képest hiszen füst és árnyék minden földi ragyogás.

Irva van ellenben, hogy bálványul tisztelni nem szabad sem faragott képet, sem mégolyan tiarás, aranyosbíbóros egyházi férfiút, de márványon és egyházi méltóságon át egyaránt kell dicsérni és dicsőíteni Istent. És itt mindez az újjongás és pompa a Magasságbelinek és az Atya egyszülött Fiának szól, mikor azt a Krisztus helytartóját övezi is, aki egyébként esendő, gyarló ember a többi esendőkkal és gyarlókkal, és Isten szolgálójának vallja magát minden bíborában és méltóságában. S nincsenek-e az életnek hatalmi és diplomáciai törvényszerűségei? Ezeknek megértése és gyakran kényszerű szolgálata nélkül a barbár emberiség arculatán nem tudta volna kigyúrni még az Egyház sem azt, amit kigyúrt és egyedül ő gyúrt ki kétezer esztendő alatt. Ki merné vállalni, ha a San Pietro és mindaz, amit a katolikus művészet teremtett a dómok kőrózsáitól Michelangelo Pietájáig és Palestrina zenéjéig, meg sem születetett volna? Hiszen mindez az emberi léleknek feltörő imádsága is, amely milliónyi más lélekbe gyujtotta és gyujtja bele a maga imádságos hangulatát. És nem úgy van-e, hogy kellenek vértanuk is, kellenek diplomaták is, — kellenek a San Francescók és kell a pápai Curia is, nem ennek felismerésében van-e a római egyháznak fölényes titka, világjavító ereje és krisztusi küldetésének szükségszerű, eredményes teljesítése? Nem éppen ez a látszó paradoxon-e a gyökere minden nagy ténynek és főképpen a krisztianizmusnak, ha nem akar egyszerűen

hideg ideológia, döllyfös elszigeteltség, elhulló szekta maradni, hanem a lehető legteljesebb étletté akar valósulni? Hiszen éppen ezzel : mindennek befogadásával és átnemesítésével «catholica» ez az ecclesia, — és hát mit építettek Krisztusnak e földgömbön ama képrombolók, ama puritánok ? S nem kerültek-e ők ugyancsak krisztus-talan hatalmak szíjára, nem kísért-e Dosztojevszkij mögött a cár-főpap bizantinus árnyéka és Luther mögött a germán fejedelmeké, míg a római pápa mögött egyedül Krisztus Király arca sugárzik mennyei fénnel, isteni hatalommal?

Árad a decemberi napfény Szent Péter terén a szétoszló embertömegeken, és a szökőkutak gyémántosan szétporló vízsugaraiban eloszlanak Bizánc és Vittemberga árnnyai, de ott remegnek az ezüstharsonák és az emberezek ujjongásának hanghullámai : «Evviva il Papa!»

Ostiai hangulatok.

— november 29.

Harmadszor voltam az új Ostia tengerpartján, és ezen a meleg, egészen nyáriás novembervégi délelőttön éppúgy nem tudtam betelni a tengerrel, a Mare Tyrrhenummal, mint a két másik alkalommal. Pedig először esti sötétségben jártam odakünn. Éppen áradt a Tiberis, minek következtében a színek csodálatos esti játékában gyönyörködhettem a remek autóúttól jobbra levő árterületen. Az égbolt maga is olyan arany, zöld, lila tónusokat játszott, hogy szinte áhítatosan feledkeztem bele. A csodálatos égnél még csodálatosabb volt tükröződése a vadvizek szeszélyes, szaggatott felületein, mintha valami nilusi vidék fantasztikuma vetődött volna eléem néhány kilométernyire Róma falaitól. Mindez a homályos-színes, Afrika-idéző alkonyat nagyon illett hangulataimhoz, hi-

szen éppen a középkori Ostiából komorodott bele II. Gyula pápának az Angyalvárra emlékeztető tornya és odébb kísértett a césárok Ostiája, amelynek kikötőjébe még a császári Rómának hozták dús hajók az ismert világ kincseit és terményeit. Ostia emlékezetét nem lehet föl-
idézni egy feketevérű afrikainak, a tagastei pún ifjúnak, Szent Ágostonnak az emlékezete nélkül. Itt, erre valahol szállt partra édesanyjával, a «könnyek asszonya»-val Ágoston, mikor Afrikából áthajózott Rómába, hogy a mai Villa Celimontana közelében, a Via Capo d' Africa (akkor : Vicus Capitis Africae) és a Via dei Simmachi negyedében töltött hónapok után elinduljon Milanóba, találkozni azzal a Szent Ambrussal, aki majd a Tedeum hálálkodó hangjaival vezeti be Krisztus egyházába. Itt, erre valahol szállott hajóra egy összetört szívű nő, akinek neve ismeretlen, de aki Augustinusnak sokáig szerelme volt, aki Adeodatust szülte az ifjú pogány rétornak, és akinek távoli árnyát nem lehet emberi meghatottság nélkül idézni, mikor a kegyelem ellen még mindig rugoldozó, érzékiségébe még mindig visszahanyatló, még házassági terveket szövő Ágoston vallomását olvassuk :

«Azonközben bűneim tovább sokasodtak, és mikor ágyasomat eltávolították mellőlem, mint házasságom akadályát, akkor szívem, amely ragaszkodott őhozzá, gyötrődött, megsebesedett és vérzett. Ő pedig visszatért Afrikába, megfogadván előttem, Uram, hogy más férfiút nem fog ismerni, és velemhagyta fiát. De ő én boldogtalan, aki még egy nő példáját sem tudtam követni : türelmetlenségemben, mert választottam csak két év múlva lehetett volna enyém, én pedig nem annyira a házasságnak lévén kedvelője, mint inkább a kéjnek rabszolgája, másikat szereztem, de nem hitvesül — —».

Itt, erre valahol volt az a ház, amelyhez a megtért Ágoston hatalmas konfessziójának két feledhetetlen részlete fűződik : édesanyjával való beszélgetése a mennyei

igazságokról, és édesanyjának halála. Kit ne ragadna meg ma is mindaz, ami Krisztus után 387-ben, tehát több mint ezerötszáz esztendeje játszódott le az ősi Ostia Tiberinában? És ki ne szeretne némán, áhítattal elmélkedni azok között a falak között, amelyek közül a világ egyik legnemesebb, legszentebb női alakja, a szerető, szenvedő és győzedelmes anyaszívnek ez a heroinája, Szent Monnika, elindult utolsó földi útjára, amely aztán ott végződött a római Szent Ágoston-templomban? Ki ne keresné hívó katolikus azt a házat, amelyben a csodálatos édesanya utolszor társalkodott nagy fiával, és ahonnan akkor Afrikába készültek, de Isten más utakat szabott elébük?

«Közeledvén a nap, melyen (Monnika) eltávozendó volt az életből — írja vallomásaiban Szent Ágoston — amely napot Te nagyon jól tudtál, de mi nem, a Te titkos rendelésedből úgy történt, hogy ketten magunkban voltunk, az ablakban könyökölve. Az ablak annak a háznak a kertjére nézett, amely akkor szállásunk volt Ostiában, ahol is elhúzódva az emberek sokaságától, a hosszú út fáradalmait pihentük, készülve az elutazásra. És beszélgettünk egymással, magunk között, igen bensőségesen és elfeledvén mindama dolgokat, amelyek mögöttünk vannak, és azokról szólván, amelyek előttünk vannak, kérdezgettük az Igazság színe előtt, hogy milyen is vagy Te, és milyen is lehet a szentek örökkévaló élete, amelyet szem nem látott, fül nem hallott, emberi elme el nem gondolt — — —.»

De hasztalan keresnéd az ősi Ostia kiásott márványlépcsői, némán meredező szobafalai között, hogy hol csukta le Ágoston kiszenvedett édesanyja szeméit, és énekelte el Euodiuszal a szent halott fejénél a százkettedik zsoltárt. Sokáig mutogattak az ostiai székesegyházban egy kápolnát, amelyben a kegyes szájhagyomány szerint Monnika halottas szobája lett volna, de a keresztény régészet maga cáfolt rá a hagyományra.

A mai Ostia, Rómának ez a legújabb negyede, amelyet Mussolini mostanában fejleszt nagyarányú tengeri fürdővé, ime itt van előttem esti homályban. Megállok a tengerpart fekete, finom homokján, és nézem, hallgatom a Mare Tyrrhenumot. Ez a látvány nem káprázatos, mint mikor hat esztendővel ezelőtt először láttam meg az Adriát, amely Zrínyi Miklós «szirénás» tengeréből Gabriele d'Annunzio «keserű tenger»-évé lett (ma is az még a kielégítetlen olasz aspirációk miatt!), sem az az édesen ezüstös ragyogás, amellyel mostanában ugyanaz az Adria elémtáruult a Miksa mexikói császár és a sebzettszívű Erzsébet királyasszony emlékével szomorú miramarei kastély alatt. A tengert most alig látni: jobbkéz felől komor, vörhenyes felhők óriási mezeje alatt sötétedik, balkéz felől pedig a homály egészen eltakarja már a tengert is, az eget is. De így is látni lassú hánykódását a hatalmas elementumnak, és hallani tompa, ütemes dörrenéseit a parton.

«Isten tűzérségének kanonádja ez, apokaliptikus zene» — mondom alázattal útitársamnak a deszkamóló végén, és belemerülök a nagy természeti élményeknek abba az áhítatos elfogódottságába, amelyről szóval számot adni legtöbbször nem is lehet. Csak nézi, nézi az ember, a törpe ember a véghetetlen messzeséget, hallgatja a «mély vizek» dörgését. Amint balfelől az égbolt sötétségébe belecsillan egy kis tüzfény, olyan, mintha mesebeli elátkozott erdő feketeségében gyúlna a vasorrú bába viskójának ablaka, és megérted, hogy micsoda mesékre, a képzeletnek milyen ezerszínű játékára csábíthat a tenger káprázó délben is, csillagfényes vagy koromsötét éjtszakában is. Valósággal beleszédülsz régi-régi görög és római idők vízi isteneinek, szépséges najádjainak, rémületes víziszörnyeinek és kecses éneklő delfinjeinek megelevenült világába. Csoda-e, hogy valahol errefelé álmódózott a régi Ostia tengerpartján csaknem kétezr

esztendővel ezelőtt Vergilius, itt születtek meg lelkében a halhatatlan verssorok a latinság atyjának, Aeneasnak és hősi seregének partraszállásáról, a latinság egész mitológiájáról? Végigfut gondolatod az egész Tyrrheni-tenger partvidékén; ősi, régen elmerült evezős hajók, kalandraszálló vitorlások, gonosz kalózhajók, harcban álló régi hadiflották képei rémlenek eléd; ama genovai Kolumbusz Kristóf arcát látod a remény és kétség küzdelmében; a modern hajóóriások mai technikájáig egész történelem pereg le előtted; távoli óceánokra gondolsz és arra, hogy mit jelent az embervilágban három hatalmas természeti jelenség: hegy, erdő, tenger. És aztán egy másik szédület fog el.

A véghetetlen élet roppant arányainak, Isten világalkotó és világkormányzó erejének, az emberfölötti rejtelmeknek az a szédülete, amelyből csak dadogó szavak törhetnek az öntudat felületére, mint ahogyan a tűzokádó hegy lávadarabokat dobál föl mutatóba a maga nagy belső vonaglósaiból és tűzéből. És imádkozol, menthetetlenül imádkozol, ha nem is minősített és megszabott imaszavakkal. Imádkoznál akkor is, ha szűk szobádban, gőgös éned rabcellájában néha talán tagadni próbálnád is Istent, — mintha lehetne tagadni — — —

*

Másodszor egy novemberi délutánon szöktem ki Ostia Marinába a múzeumok, a könyvtárak szépséges, de halott világából. A Fermata Ostiense ott van Szent Pál apostol feledhetetlen bazilikája, a San Paolo fuori le Mura közelében, pontosabban: a Porta Paolina mellett, és a tiszta, kényelmes motorosvonal (nem hiába németek készítették «jóvátétel»-be) szinte kiröpített Ostiába harminc perc alatt. Akkor éppen naplementére érkeztem a szemetgyönyörködtetően szép, rendes új városkába, amelyet Mussolini vasakarata teremtet, és ahol a jövő nyártól

kezdvé hivatalosan is ezer olasz gyermek fog nyarankint megivakodni a nap és a tenger gyönyörűségével. Végig-sétáltam a zárt fürdőkamrák szinte véghetetlen sorával, csábító ristorantekkal és pálmafás sétánnyal szegélyezett parton, aztán kimentem a móló végére és belefeledkeztem az aranyoskék vízi végtelenségbe, amelynek peremén gőzhajók úsztak lomhán. Hirtelen berregés ver föl merengésemből: egy hidroplán húz el alacsonyan a fejem fölött, mint egy óriási szitakötő, és száll-száll Fiumicino felé. Mit szólnának vajjon az ősi idők latinjai, ha meglátnák az új Ikarust, aki immár aránylag büntetlenül szárnyalhat a nap felé: nem kockáztat többet, mint amennyit ők kockáztattak akkor, mikor hajóra szálltak kalandos utakra annak a jelszónak a jegyében, hogy «élni nem kell, de hajózni kell»?

Amint az aranyoskék tenger hánykódását, színeváltozásait figyelem, egy vörhenyes nagy felhő alól káprázatos aranyával lefelé ereszkedik a tenger peremére a Nap. A vörhenyes felhő és a sugárzó kék víz között jóideig olyan, mint egy izzósárga, csempe korsó hasa. Mint egy ragyogó ókori lelet, most az egyszer a Teremtő kiállításán. Aztán egészen elhagyja a felhőt és percekig olyan, mint egy csodálatos aranykupola véghetetlen messzeségben, álomszerű finomsággal, mintha zenéje lenne az arany-színnek, nem is anyaga, nem fizikája. Az aranykupola süllyed, süllyed lassan lefelé, mint egy aranyból való süllyeszthető modern erőd, — az ember szinte marasztalná is, sürgetné is. Végül beleolvad a tengerbe. A mindennapos nagy tragédia (Teremtőm: hányadszor?) befejeztetett. Csak eolhárfaikon lehetne kiremegetetni mindazt, ami a mérhetetlen vizen és a szemlélő önfeledt lelkén muzsikál.

Lassan-lassan elszürkül a világ, de a nap helyén még mindig vörhenyes völgy látszik, fölötte kékszürke álom-erdők és álomhegyek: azt sem tudod, valóság-e vagy csak

felhőalakulás mind? Baloldalt aztán roppant, halálosan nyugodt kékség — ha ugyan az — jobbról vörhenyes felhődarabok, arannyal elegy vörhenyes színek, és szederjesen remegő végtelenség. És közben szakadatlanul tart a hullámok ágyúdörgése a parton. És mindebben a színjátékban némán, szinte ünnepi komolyan köt ki egy deresedő hajú olasz halász kötelekkel, kagylókkal rakott vitorlás csónakján, — és már régen fogott meg ennyire a hazatérés mélabúja, borúsan szép emberi költészete, mint ahogyan most, ebben az én tengerparti merengésemben. Mintha minden emberi kalandraszállásnak, nagyotmerésnek, életmunkának velejáró árnyéka borongna ezen a magános kis jeleneten. Mintha az öregséget, a szép, derűs és mégis mélabús öregséget, az egyéni élet könnyörtelen mulását és mégis mindig friss, bátor nekifeszülését a szenvedés és a halál minden örvényei fölött, az élet fájóan szép és hősie kötelességteljesítését fellengző vagy egyszerű sorsban csak így lehetne példázni. Mikor a hajós utolszor tér haza : nem szemfedővel takartan, nem dolgvégezetlenül érkezik, partra is száll, és nyugodalmas estéje lesz a mécsese, a boroskorsaja, talán meghitt övéi mellett. De a tenger tenger marad, és holnap... holnap ő már nem száll ki végtelen hátára. Az őszemebogarán már nem tükröződnek meg csábos színeikkel a nap és a tenger szakadatlan csodái.

Angeluszkor, hazaindulóban, ismét a csillagokra merengő Monnika és Ágoston jutott eszembe, és Monnika hazaérkezése Ostia Tiberinából. A cézárok kikötőjéből a mennyei kikötőbe, ahol a Tengerenjárók Csillaga sugárzott feléje és ahol megfelelt Valaki az ő ostiai kíváncsiságára. Az a hazaérkezés énekelt a harangok szavában, amelynek nincs emberi mélabúja, csak mérhetetlen öröme — — —.

*

Harmadszor pedig ma reggel szöktem ki ide. Ülök a nyári melegben az egyik ristorante előtt kiskabátban,

és fürdetem arcomat a napban, falom szemeimmal a kéken ragyogó tengert. Az egyik fürdő-stabilimento fölött fehérén ragyognak ruhátlan szobrok, tőlem jobbra vagy kétszáz göndörhajú, édes olasz fiúcska-leányka szalad bugyogóra vetkőzöttén a jó apáca nénik szavára imádkozni és — tízórazni. Ezek a friss, gyermeki hangok, ezek a bájos gyermekek itt a tenger partján, éppen Ostia Marinában kétezeréves képeket idéznek emlékezetembe. Ott fakul az a két festmény a vatikáni múzeumban, Aldobrandini kardinális úgynevezett «menyekzős szobájá»-ban, a Peleus és Tetis esküvőjét ábrázoló régi-régi freskók termében. A minap merengtem el rajtuk.

A felső, színehagyott festményen négy latin fiúcska köpenyében, topánkában, égő fáklyával hódol Diana szobrocskája előtt. Mögöttük öt másik köpenykés, topánkás fiúcska; kettőnek a kezében keresztgerendácskás bot női fejfel díszítve és lelógó szőlőfürtökkel aggatva. Háromnál gyümölcsökkel rakott kosár, és a két utolsó mintha énekelne. Az alsó képen kilenc gyermek ujjasban és köpenyében, de mezítláb, az öt szélső közül egyik zászlócskát tart, amelyen három női fejecske van. Kettőnek koszorús és fátylas a haja, pálca a kezükben. Az ötödik tányért nyujt egyikük felé. Odább balra négy fiúcska tanakodik. Az egész jelenet a tengerparton történik. A tengeren vitorlás hajó, a parton pedig egy kétkerekű kocsí, amelynek rúdját nagy buzgalommal húzza két nadrágos, mezítlábás fiúcska. Nyilván ezen a kocsin fogják bevontatni Ostiába a hajón érkezett gyermekkirályt és királynét. Tudós emberek legalábbis a mi pünkösdi gyermekkirályaink és királynéink őseit gyanítják az alsó kép koszorús, fátylas alakocskáiban, és a két képben Diana egykor másjelentésű kultuszának gyermekjátékká, gyermekünneppé való szelidülését. A színefakult két festményre a múlt század közepén bukkantak rá a Vatikán régészei az ostiai ásatások közepette.

Lám, kétezer évvel ezelőtt is tipegtek gyermekek a Mare Tyrrhenum partján, ha nem is ezen a fekete porzónak való homokon, ha nem is éppen itt, ahol most a Duce kedvenceit gondozzák Krisztus jegyesei. És ők is énekelgettek, nekik is voltak gyermekjátékaik és gyermekversikéik, és bizonyára az a napfényes öröm szólalt meg azokban is, amelyet még nem is olyan nagyon régen magyar parasztyerek is énekelgettek pünkösdkor, és amely most ebben a novemberi napsütésben ezeket a mai olasz bambinókat és bambinákat előnti. Sok-sok minden elváltozik a föld arculatán azzal az arculattal együtt, de lám : az élet szakadatlan megújulása, a gyermek és a gyermeki szívecske ártatlan öröme földalol kétezer év köhalmaza, iszaptengere, tengerváltozása alól is, — itt ujjong a mai Ostia modern falai alatt is a nap és a tenger csókjának, de immár nem az erdők Dianája, hanem a Madonna oltalma alatt.

*

Igen : az örök gyermek földalol itt még a negyven esztendő óta dobogó, dolgozó szívben is, de lehet-e csodálni? Valósággal harsogóan tüzel a nap, és az ember szinte nem tudja megérteni, miért nem engedik fejest ugrani a tengerbe, amelyről nehéz így látásra elhinnie, hogy nem hajlandó fölmelegedni a «kellő hófok»-ra. Szemrevaló fiatal camerierám azt csevegi, hogy ő már látott itt embereket fürödni novemberben, mégis nagyon hideg a tenger. Nem szép tőle ez a szívtelen hidegség ebben az aranyoskék ragyogásában.

De ha már a dörgő hullámokban nem lehet megfürödni, lélekfürdőnek pompás ez a novembervégi sütkérezés. Mindenekelőtt természetesen hazaír az ember, az otthonvalóknak, hadd teljenek el ők is napfénnel és tengeri levegővel odahaza a ködös, csatakos Nap-hegyen. A levél azonban, akármilyen hosszú, nem elég ilyenkor az írójának sem. Himnuszok kíváncsoznak ki a szívéből,

és több mint bizonyos, hogy a nappal és a tengerrel való társalkodásnak verses következményei lesznek előbb-utóbb, ha ugyan még ma nem.

Vers, vers... Uram-Teremtőm, de hát mik a leg-tökéletesebb versek is ahhoz a csodálatos költeményhez képest, amelyet minden Danték Dantéja, a legédesebb Vergilius szerez szegény szerencsés emberkének az örök-élet ritmusára? Mit tud itt az ember? Megint csak imádkozni, imádkozni, valami dadogó szívbéli Tedeumot énekelni, és magasan minden nyomorúság, gyász és hitvány-ság fölött újra megáldani az Élet ajándékát. Isten kegyelme egy ilyen délelőtt itt a tenger tornácában, ahol olyan szívesen lenne az ember kapus — ostiarius — akár holta napjáig.

Imádkozni? ... Nem igaz, hogy a tenger csak akkor tanít meg imádkozni, amikor viharzik, amikor vésszel-halállal fenyeget. Nem lehet igaz járatban, akin csak olyankor fog az ő leckéje, és nyilván le is fogja tagadni vagy el fogja feledni a vész után, hogy mekkora viasz-gyertyát is ígért ő a Tengerenjárók Csillagának. Nézd meg a tengert aranyló délben, és ha nem tudsz imádkozni, ha nem kényszerülsz újjongva imádkozni, ha nem kell ferences éneket énekelned a magad módján, akkor nem érdemelted meg sem a napot, sem a tengert, sem az egész életedet.

Olyankor elmond aztán a napfényes világ másvalamit is : azt, hogy igaztalan beszéd megtagadni vagy elhomályosítani az öröm alkotóértékét. A lélek teljessége, egész-volta — mondjuk csak jómagyarán : egész-sége — mégis-csak az öröm. Örvendező az erőből duzzadó, ép lélek, ha talán ispotály szalmáján sorvadoz is a test, és nincs igazi alkotás a lélek teljessége nélkül. A szenvedés, a jól szenvedett szenvedés üdvösen jó arra, hogy egészen befelé fordulj, mélyebb magadra eszmélj hiú, léha, hamis felületek alatt, de kiáradni, közölni, adni, ajándékozni

csak az örvendező tud. Az erős, a teljes lélek még a szenvedésből is énekhangokat csal ki, de maga a szenvedés, maga a fogyatkozás, maga a lelki apály nem alkot, és nem jól és nem termékenyen szenved az, akinek szenvedése mélyén ott nem lüktet valahogyan az élet megigenlése, a lét öröme és megáldása. Az örvendező lélek van egészen közel Istenhez (lehet-e Isten közelében nem örvendezni), és ilyen örvendező lélek az anima christiana még földi világ szerint való gyászában is : kell-e magyaráznunk itt, ahol a napfényes levegőben a haldokló Szent Monnika lelkének rózsaillata kísért? Van gonosz, rút szenvedés is, van pokoli, sátáni, elkárhozott szenvedés : az olyanoké, amilyen a Gesù-templomban Loyola Ignác oltára szélén a szépfürtű, de elzuhant, kígyóval körütekert bukott angyal. De az ilyennek még a látszó öröme is csak a pokol kénkövére dobált virág, — kiáltó rejtegetése egy olt-hatatlan sebnek. Az ilyen lélek nem alkot, nem tud goethei lenni, még kevésbé dantei, — csak az ilyen lélek képes istentagadásra, mert az ilyen léleknek nem énekel igazában a nap sem itt, a tenger tornácában. Az ilyen nem tudja azt a víg tudományt, azt a gaya sciencziát, amelyet Nietzsche legföljebb nem látott meg az assisii Szent barátcsuhája alatt, pedig a derűs lélek mind afféle civilfranciskánus, aki örülni tud, mert Istene van : «Deus meus et omnia».

Alkotás? . . . De hiszen én most megszöktem Rómának márványban, porfirban, alabástromban, malakitban, karneolban, aranyban, mozaikban, festékben és betűben való nagy alkotásai mellől a nap és a tenger kedvéért. Nem érzem véteknek. Nem kisebbítem én ezzel őket. De mit üljek mindig a művészet mégolyan aranyhímes szoknyáján, mikor húsz-harminc percnnyire tőle itt van a tenger és az égbolt? Ez a véghetetlen aranykék székesegyház itt, alatta ez az évezredes ringó-mozgó catacumba, amelyben évezredek temetkeznek, ez a színek

végzetlensége, ez a drágakövek példátlan csillogása, a teremő Isten minden Capella Sistinánál tökéletesebb himnusza, — ez is kell, kell még ahhoz is, hogy holnap megint frissebben nyilatkozzanak meg előtted Róma kövei. Nem árt néha pártot ütni kövek és szobák ellen, és legalábbis megszökni minden Baedeker elől akkor, mikor megragyg a novembervégi nap, az ajándékba kapott nyárutó. Elég fogyatkozott marad, csonka és suta marad mindenki, akinek gondolatait nem fürdetik vérhullámok. Előbb-utóbb megavasodik minden, ami nem az élet lelkével itatódott meg, és torz marad minden szülemény, amelynél nem Isten napja bábáskodott valamiképpen. A magyar nyár nagy ünnepnapjai kísértének föl bennem, — az a másik, az a szőke, piros, kék tenger ott az Alföldön és túl a Dunán : a kalász, a pipacs, a búzavirág tengere, — mi minden szülemlik annak gondolataiból az édes, a jóságos kenyér mellett, és lehet-e valaki akár a «szilaj» Petőfi lelkével is életátkozó, istentagadó?

Jó itt lenni, Uram, és jó különösképpen az északibb vidék ideboldogult fiának. Van áldott napfürdője a testnek is, de van a léleknek is, és ha emez nincs is éppen naptárhoz és hőmérőhöz kötve, jó az néha így is. És ha már kell a régiség, hát akkor az is, amelyik valamennyi márványnál és bronznál régibb, de Isten kegyelméből mindennap ismét új. Valahogyan a legszebb emberi alkotások is olyan kivetett, megmerevült színes kagylói nagy lélekhullámozásoknak, mint amott az olasz anyóka pénzen kapható tengeri kagylói, — kell minél többször maga a tengerhullámozás is, kell az örök ritmusokban való önfeléd megmerülés. Mint ahogyan a tenger hangulatai után gazdagabb, emelkedettebb lélekkel látogat be az ember az új Ostia új templomába, a Regina Pacis-bazilikába, amely a Vatikán legöregebb kardinálisának, egyben Ostia püspökének, az immár kilencvenhárom esztendő Vincenzo Vanutellinek és Benito Mussolininek jóvoltából

emelkedik a tenger fölött. Az agg kardinális nevére régi képek rajzanak föl az utas agyában, hiszen ez a csaknem százesztendős főpap, aki nemrég olyan elmerülve imádkozott a Sixtus-kápolnában, a bíborosok rekviemjén, még XVI. Gergely pápasága idején született; 1883-ban részt vett a meggyilkolt II. Sándor cár utódjának, a legszerencsétlenebb II. Miklós cár elődjének koronázásán; most szolgálja a negyedik pápát, és megérte Európának két olyan fejezetét, aminő a vörös Oroszország és a feketeingés Olaszország. Vajjon megéri-e még egyszer «a bíborosok rekviemjét?» Az Úr titka. Azé, akinek ez az új temploma az évezredes latin emlékek levegőjében néz a tenger felé, és harangszavával hirdeti Urát-Istenét évezredeknek, cézároknak, cároknak, bíborosoknak és kol-dusoknak, örömnök és gyötrelemnek, és minden csodálatos rejtelmeknek, amelyeknek az Irás szerint «számuk nincs», és amelyeknek minden lángolásukban és óriási hánykódásukban is csak alázatos példázatai minden földi óceánok — — —.

Imádság Ostiában.

*Uram,
a Tenger harsonázza Nevedet,
s a Nap visszazengő felelet.
A kéklő Tenger, az áradó Nap
meleggé csókol, meleggé, jóvá
engem, emberi árnyat,
ki itt kísért, mint árva csónak
a mérhetetlen vizek peremén.
És lelkem vásznán patlog ünnepi szél.
Ó eleven vászon, ó hősi-törpe Én,
ki rettegve szédül s ujjongva rajong,
mert rajta a Tenger Veled beszél.*

*Uram, nevezhetetlen,
idők és terek Ura, örökkön titkos,
Ostia fövenyén vándorod kiált,
túlszállva Napot és sirályt,
és teste húrjain borzadoz, futkos
évezredek léte. Uram,
iszonyú itt állni Ostia fövenyén.
Mert ki vagyok Neked, mi vagyok én?
S mi az Ember, ha fölkomorul rája
az ezerévek gigász ködsziklája,
ha megdördül füle hártáján
a vizek kórusa, és agyábadöbben
a Kezdet, a Vég,
a Vihar, a Csillag,
a Fény, az Átok,
a Csók, a Koporsó,
az Élet, a Halál,
s előtte : Végtelen,
mögötte : Végtelen,
alatta : Végtelen,
fölötte : Végtelen?*

Ó, hova legyek,
vakja magamnak, dárius-szegény,
Ostia forró, süket fövenyén?
Uram, iszonyú itt. És mégis oly jó
Nap és Tenger és föveny. S forró
csodájuk amint testembe árad,
nincs rém és gond, és tizezer század
előttem, mögöttem: könnyű felleg,
és ujjongva, áldva énekellek,
mintha paradicsomod fái között
ébredtem volna, kit még nem üldözött
se Kín, se Gyász, se Önvád,
s csak imént lett volna, hogy mondád;
«Legyen!»
és lőn minden, nekem, Embernek,
ki fényesszemű, istenlelkű gyermek,
kihez a Végtelen tündérrarccal hajol,
s ki Hozzád boldogdadan földalol.
Uram, Te tudod.
Iszonyú lenni. És lenni édes,
mikor a lélek Veleđ beszédes.
Te tudod. A Te kegyelmed
— ingyen, titkosan —
ez óra, mely elmegy,
mint lepergett királyok, szolgálak,
szentek, szűzek s tivornyák ideje.
Te tudod, Uram, világok dolgát,
és vándorod békén Elédbe hódol
Ostia forró fövenyén,
s köszöni Néked, mint dárius-szegény:
a napot, a tengert,
a vihart, a csillagot.
a fényt, az átkot,
a csókot, a koporsót,
a kezdetet, a véget,
az életet, a halált, a végtelent,
ki egyedül vagy a Szent, a Szent, a Szent.

Az Örök Út.

— december.

Milyen jó egymagadban és mégsem egyedül, tudva és mégsem kiszámítottan, nem ragadva semmiféle divathoz, szokáshoz járni-ballagni az őszutói meleg napfényben nagy multak fölött, és beléfeledkezni a szemnek adódó életbe is egészen távol a fehérülő havas hegyekig, onnan a Caecilia Metella magas, kerek kőmauzoleuma mellől. Csak úgy szinte véletlenül — és belül annál kevésbbé véletlenül — fölkanyarodni a szelid reggeli napsütésben a «sárga Tiberis» mellől a hosszú-hosszú Via delle Sette Chiesen, a Hét Templomnak útján, stációzni a Domitilla katakombájánál, megtekinteni Szent Sebestyén templomát az agyonnyilazott római ifjú Bernini-remekelte síremlékével, elmélázni Kalliksztus pápa katakombáin, szemlélődni Caecilia Metella mauzoleuma tövében, járni-andalogni a Via Appián. Nagy szemlélődés esik onnan az «ökörféjcs» kerek sírtorony alól ki a Campagnára, és ki a történelem évszázadaira, amelyek itt hagyták nyomaikat, mint az idő óceánjának minden balatoninál jóval hatalmasabb, megkapóbb kecskeköveit. És elmélyesztő séta ballagni a Via Appia Antica kövein, a római légiók egykor büszke útján, Appius Claudius Caecus cenzori gondoskodásának remekművén, amelynek vonalát akkor vágták, első köveit akkor rakták, amikor Róma a szamnitumiakkal volt háborúszagban.

«Regina Viarum» — az Utak Királynője, ezt a büszke jelzőt adták neki, a hatalmas útnak, amely a Porta Capenától, át a legősibb Ariccián és Lannuviumon, Velletrin, a pontinumi mezőkön, Terracinán túl elvezetett egészen Capuáig, majd később Brundisiumig, a mai Brindisiig. Milyen büszkéek is lehettek ők erre az utak útjára, amelyet körülszigtek pompás síremlékekkel, lévén áhított dolog

az előkelő római férfiaknak és nőknek ott feküdniök, hogy lássák emlékezetüket az elvonulók ezrei mindörökkön. Mindörökkön, igen, — mert Róma az örökkévalóságnak építette a maga monumentumait és ezt a Via Appiát is, mint ahogyan önmagát is a világnak tekintette. De aztán végigrohanták ama barbár hordák, és véres prédikációt tartottak a Via Appiának is — nagyobb, mint a halottak oktávján ott a könyörgés és a halál templomában az én barnaszakállas kapucinusbarátom — minden földi «örökkévalóság» reménytelen, esendő voltárról. És a farsangos római világba beledörgött nagybőjti prédikációra rádupláztak újabb pusztításaikkal a közép-kor gőgös hűbérurainak szakadatlan harcai. Vajjon, ha megkopogtatnók a megmaradt néhány síremléket itt, a Caecilia Metelláét, a római nagybankár, Crassus, hitvesét éppúgy, mint Senecának, a római filozófusnak sírkömaradványát. Vajjon, ha beszélni kezdenénk nekik arról, hogy 1929 magyar vándora nemcsak hosszabb, szélesebb utakról tud, mint amilyen valaha ez a Regina Viarum volt, de véresebb, gyilkosabb háborúról is, mint amilyet Rómának vagy a könyörtelen barbároknak minden hadvezérei és hadai valaha is álmodtak . . . azonban közben, még ama nagy Augustus idejében jött Valaki, aki ezen az évezredes római úton csak mint látomás lebegett fényességbe öltözött, de aki minden földi utaknál örökebb utat mutatott minden koroknak, a Golgota hegyén keresztül minden teremtet világokon átkígyózót. Vajjon, ha megmondanók nekik, hogy azon a mérnök-nem-rajzolta, ásó-nem-szaggatta úton menekült meg a barbárokdúlta Róma is, és maradt e földgömbnek örök-városa, de nem az ő Rómájuk katonáinak és mérnökeinek jóvoltából, hanem azokéból a megvetett, botrányos és nevetséges vakbuzgókéból, akiknek vére elfolyott bizonyos Jézus Krisztusért a bűnös Róma kövein, összeforrasztani Krisztus Egyházának évezredes épületét, és

akiknek vérefogyott testeit kegyes hívek százával hordtak ide a katakombákba, a vértanuk földalatti Rómájába.

XX. század vándora, erről az útról, erről a vérhullató seregről, amely itt fekszik a katakombákban ma is, mikor a római nagyurak, nagydámák síremlékei már elomlottak, beszélhetnél a mai pogányság gőgöseinek, süketeknek és vakjainak is. Akik élnek ugyan, de süketebbek minden antik hamvvedernél.

Vértanuság? Katakombák?

Már hallod is az okosfanyar szájbiggyesztő kijelentést, amelyet a vértanuk sírjait valamelyes «fölvilágosult» elme elintézi: fanatizmus, hóbort, vagy éppenséggel lelki masochizmus, az önsanyargatás kéje, az életakarat megrokkbanása, sőt bizonyára valamelyes freudi komplexus. Hogyne.

Arról természetesen nem illik, nem szabad tudni — és bizony, bizony nagyon sokan nem is tudnak, s ez ugyancsak meg is látszik a világnak mai arculatán — hogy ez nem sötét fanatizmus, ez semmiképpen sem az élettől és annak értékeitől való elfordulás, hanem éppen az emberi létnek fenséges himnusza. Ezek a vértanuk, gyöngé szüzek és serdülő ifjak éppúgy, mint kemény katonák itt a hal, a bárány és a galamb jegyével megjelölt kötetetőjükben nem a világtól való futást, nem az élet megvetését, hanem éppen az élet fölmagasztalását hirdetik a legünnepesebb emelvényről: a halálos áldozat oltáráról. Nem azt kiáltják pesszimista világmegvetéssel, hogy az élet értelmetlen, megvetendő és elvetendő jószág, futni való teher. Nem énekelik a vak Homérosz keserű szájával, hogy e földön a legfőbb jó meg sem születni. Hiszen, ha ezt tennék, akkor nem volnának keresztények, akkor ők az élet Istenét káromolnák, akkor ők az öngyilkosság prédikátorai lennének, mint ama görög bölcsész, aki rábeszélte honfitársait a halálra. Nem, — ők azt mondják, hogy az élet nagy kincs, nagy ajándék,

amelynél csak egy van nagyobb, a lélek üdvössége. Ha egyszer választani kell — és őket e választásra cézárak hatalma kényszerítette — a földi élet és a halhatatlan lélek üdvössége között, akkor még ezt a szép, még ezt a kíváncsú életet is föl kell áldozni, oda kell áldozni Istennek Istenért. De éppen ezzel az áldozattal tesznek bizonyosságot az élet értékéről, mert ugyan miféle áldozat volna az, miféle megbecsülése a Jegyesnek, ha csak silány jószágot áldoznának föl érte, Neki? Azok a gyöngé szüzek itt a földalatti halálvárosban is, odafönn a pálmafás, karcsúoszlopos kolostorudvarok árnyékában is nem fanyar, kiégett, életbecsmérlő lélekből áldoztak és áldoznak ifjúságot, örömet, hiszen nem pelyvát, kenderkócot fognak áldozni jegyesüknek, hanem ért, sokért, becsültet. Ki az ugyanis, aki nem aranygyűrűt ad szerelmesének, hanem agyagból valót? Az áldozatban van legszebb, legnemesebb fölmagasztalása és himnusza az életnek, amelyet, ha egyszer az ilyen kényes-igényes lelkek nem viselhetnek a maga erkölcsi teljességében, szabadságában, átnemesedésében, akkor fölálldozzák, megválnak tőle, de meggyalázni nem engedik, megmocskoltan nem hordozzák.

Hallhattunk ugyan olyasmit is, hogy akadtak az őskeresztények között vakbuzgó szélsőségesek, akik mindenáron a vértanúság pálmájára törtek, mert egyes-egyedül abban látták az igazi keresztények végső földi célját, s ebben egyfelől az életnek beteges megvetése nyilatkozott meg, másfelől a világ közelgő pusztulásának föltétlenül hitt bizonyossága, semmi más. Lehet, hiszen nem egyformák az emberi idegzetek, vérmérsékletek, nem mindenki hivatott, még kevesebb a választott, de Krisztus vértanuinak igazi seregét nem ez vitte gyakran szenátori méltóságból, úri jómódból a hóhér bárdja alá és a vadállatok elé, hanem az, amit Szent Cyprianus, a római jogtudósból lett afrikai püspök és vértanu így fejez ki Louis Bertand regényében («Sanguis Martyris»):

«Nem szabad sietnetek a halálba, ellenben bátor lépésekkel kell elébe mennetek, ha kikerülnötök lehetlenné válik. A keresztények célja nem a halál, hanem az élet, az örök élet ! Ezt a halandó életet csak akkor szabad eldobnotok magatoktól, ha meggátol benneteket annak a másíknak elnyerésében !»

Vajjon hát ez az erkölcsi fegyelem, ez a nagy lelki erő — mert ugyan áldozhatja-e hús és vér életét gyöngé lélek, és lehet-e áldozat az, amelyből ez a tudat és erő hiányzik? — ez jelentene lelki bénaságot, alsóbbrendűséget, szegényes fogyatkozást? Mi köze ennek a fenséges áldozatnak akár az öngyilkos gyávaságához, akár az ideg-betegnek, a hibbant elmájúnek halálugrásához?

Ha pedig ez itt valóban mind sötét századok vakbuzgósa, akkor — az Ég szerelmére — szerezzetek drága pénzen, számolatlan aranyon minél több ilyen sötétséget, fanatizmust ebbe a XX. századba, mielőtt még csúfos halálra adnák az eunuchlelkek ! Gondolom, hogy ezekhez a gondolatokhoz nem mindenki ért, — meg is adja az árát a hősiesség nélkül való lelkiségnek ez a mai Európa, és vele a Kárpátok medencéje is. De lám : a föl-felé törekvő Itália fiai valami olyasfélét énekelnek a hazáról, amit ezek a halottak az égi hazáról, és az a csodanagy «fölvilágosultság» a maga gyámoltalan nyúlgerincével legalább a tiszteletet megadhatná annak a rejtelemnek, amelyhez fölemelkedni képtelen. Hiszen nehéz is itt megértést kívánni olyan nemzedéktől, amelynek mindensége-istensége a bárgyúszemű, esztelenül tiptródó aranyborjú, ezektől a cingár, incifinci lelkecskéktől, amelyek térdreomolnak egy-egy törpe, kopasz tizenharmadcázárocška, egy dagadterszényű pohos tőzsdenagyság előtt, amelyek alázatos szolgálai a divat legostobább szabóparancsainak, az áltudomány minden szédelgésének, püffedtajkú, rinocéroszbőr-dobhártyájú szerecsenek egész lupanár-diktatúrájának. Ugyan mit értse-

nek ezek acélgerincekhez, amelyek még a római császárok parancsától, a Kolosszeum ordító oroszlánjaitól sem ropantak össze egy emberfölötti eszmény halálos hűségében? De mondják meg a Via Appia kövei azt is : hol áll meg, hogyan áll meg ez a lélektelen emberanyag, ha majd egyszer rászakad az új pogányokra az új barbárok istenítélete, azoké, akiknek harci kedve az ő gyávaságukon csiholódik szikrává, akiknek vészes indulata az ő bűneiken fogant meg, akik talán egy magasabb plánum vak szolgálaként fogják beteljesíttetni velük végső következtéseit annak az ő «fölvilágosultság»-uknak, melyben nem ismertek Istent és mosolyogtak a holtig való hűség hősiességén?

Hallgatnak a kövek, némán állnak a ciprusok. De ennek a nemzedéknek a lelkiismerete mélyén bujdoshatna valami sejtelem affelől, hogy itt legalábbis néma tisztelet és piruló hallgatás dukál tőle még tisztán embererkölcsi színvonal szempontjából is, ha már végképpen süket, vak minden isteni gondolat, a vallás minden szépsége és mélysége felé. Az az Európa, amely még némely pogány rómainak jellemnagyságához sem méltó, legalább némuljon el a vértanuk temetővárosa előtt, amely fölött isteni glória sugárzik.

Hódolat a vértanuk földalatti Rómájának, és tisztelet a római történelem levegőjének is, amely itt lebeg a Caecilia Metella mauzoleuma körül és a Via Appia Antica fölött. A nagyságot nem lehet megtagadni attól a paganus Rómától sem, bár belefeledkezni sem szabad, majmolásra gondolni nem ajánlatos, mert ők sem a «historische Mache» számára ágáltak, nem kétezer év mulva látogató, pápaszemes és divatból utazó urak-hölgyek számára festették, rendezték magukat és dolgaikat, hanem élték magukat úgy, amint voltak, mígnem elkövetkezett a történelem nagy betlehemi fordulata, és megváltatott a világ. Mi a mi életünket megszínezh-

jük, megerősíthetjük a latin nagyságra való emlékezéssel is, de el nem adhatjuk még neki sem : Isten aranyborát a magunk tömlőibe kell fejtenünk.

*

Ilyenkor a Via Appia Anticát járva a hatalmas ciprusok árnyán, az a felséges érzése van az embernek, hogy minden emberileg megélt és meg nem élt korok közt (talán inkább : fölöttük) él most — nem is *most*, csak él időtlenül, nem is *csak*, mert a mi szervezetünk, a mi emberalakzatunk számára ez a legtöbb, hiszen ez a végtelenség, ez a halhatatlanság csókja rajtunk. Mert ezeknek a pillanatoknak sajátos, történelmenkívüli életében van mindaz, amit e földön végtelenségből, halhatatlanságból kaphatunk, és ajándékba olykor meg is kapunk. Nem elismertetésben, sírontúli hírnévben, mégcsak nem is rajongva szeretett gyermekek utánunk való életében, hiszen számunkra az sincs megadva, az is csak föltevés, reménykedés, előreálmodás. *Nekünk* közvetlenül, mélyen, s éppen azért még a művészet által sem közölhető módon így adódik, ezzel az időtelen érzéssel, átéléssel, és ilyenkor vagyunk élő imádság húsban, vérben, ilyenkor vagyunk Isten fáklyái, egy-egy égő fáklya, amely önmagát emésztve csókolja lángjaival az Emberfölöttit. Ilyenkor tűnnek el a szűk kategóriák, és ezek fölött élvén, nehéz — gondolom : lehetetlen is — emberi kategóriákon át emberekkel maradéktalanul közölni. Beszélni ilyenkor csak Istennel lehet. És a hiúságába, az emberi édes, bár gyakran gonosz gyerekeskedéseibe, ragaszkodásaiba belegörccsödött egyénnek amilyen boldogság ez, olyan rágcslódó fájdalom is lehet amellet, tudván, hogy ezekről a Táborhegyekről hiába fut le a városba, nem hirdetheti meg, mit látott, mert nem hirdethető. S amit éppen hirdetne is, az már a legjobb esetben is csak boldog dadogás, de persze nem a szegénységé,

hanem a túláradásé. Ami emberi megnyilatkozásainkban nagy (bitor szóval élve : örök), az mind ezeknek az elragadtatásoknak visszfénye márványon, vásznon, kótán, betűn. És ez az, amit Isten kegyelmének — gratia Dei-nek kell neveznünk, és valahol itt van Istennek minden logikumnál és tételnél erősebb, elevenebb megközelítése, megbizonyosodása emberben. Alle Ehre der Logik ! — mondom itt a Via Appia Anticán és nem akarom kisebbiteni az értelmi megismerés jelentőségét. De mint poéta-ember, nem értem, miért kellene az emberlét nagy belső igazságait és tényeit mindenben a ráció ítélőszéke elé rángatni, s miféle csekély lélek lehet az, amely éppen a legfőbb dolgoknál azt mondja : «Az eszem nem bizonyítja, nem követeli, nem érti, tehát nincs !»

Az ész... ó, hát hiszen mindenekelőtt kérdés, ki milyen mértékkel kapott belőle, ha százszor is a XX. század napjaiba volt is szerencséje beleszületni ? És hát el lehet-e szigetelni mindentől ezt az ésszt, amely mindenről ítélkezni akarna ? Az ész mindenestre elmehet követ törni, ha mindjárt gígaszi köveket szaggat is, — elmehet számolni, ha mindjárt világtőzsdét kalkulál is össze, — elmehet gépeket konstruálni és dolgoztatni, ha mégolyan csodálatos gépeket is, — de vajjon minden valamirevaló alkotás mögött nincs-e ott elsődlegesen valami érzelmi, vagy valami képzeleti, valami irracionális vagy supraracionális, amely nélkül ő is örökkön helyben topogna, körbe-körbe sántikálna ? Magával az ésszel semmiféle lombikban nem produkáltok sem történelmi cselekedetet, sem nemes, erős jellemet, sem semmi olyasmit, ami a léleknek pirosbetűs ünnepnapját jelenti akár a San Pietro kupolája, akár egy virágzó tavaszi almafa alatt. Másfelől ki mondja azt, hogy a tiszta ész kimerít mindent és ami előtte meg nem áll, az nincs is ? Aztán milyen kedves gyerekesség, durcáskodás az a büszke kijelentés is, hogy «én a XX. században vagyok, én nem

hinni, hanem tudni akarok !» Mintha a lét alaptényei és alapkérdései csakúgy kalendárium szerint változnának ! És ha tudnátok, ti hinni nem akarók, hogy mi mindent «csak» hisztek, mikor azt hiszitek, hogy tudtok ! És mi mindent tud a hívő, amit ti sem nem hisztek, sem nem tudtok ! És mi mindent tudnátok, ha volna bennetek alázat . . . Szegények, ha milliószor fogjátok is a rejtelmet letaszítani az ész tarpéji sziklájáról, milliószor fog sértesetlenül rátok mosolyogni, rátok, akik csak azért lázadotok, mert az Észet elszakítottátok az egyetemes élettől, kiaszítottátok múmiává és ezt a lilakörmű, fekete, összetöpreődött múmiát tettétek meg bíróná olyanban, amiben legkevésbé lehet az : a «véghetetlen élet», a kegyelem, az elragadtatás, az észfölöttiek kérdésében. Pedig ha tisztán csak ezzel az elszigetelt ésszel próbálkozom, az ugyancsak nem tud eligazítani, átütő magyarázatot adni még csak az emberi fogamzás, születés, nevedezés, kifejlés végső kérdéseiben sem, nem szólva a léleknek olyan megnyilatkozásáról, amilyen a lángelme, akár a szent, akár a művész, akár a tudós, akár a condottiero jegyében jelentkeznek. Megmondotta valaki, Akiért ezeknek a katakombáknak lakói életüket adták : «A lélek ott fuj, ahol akar». És van-e szájalmasabb a gőgjében megtévelyodott észnél, amelyből kitáncolt a lélek ?

Lám, mi az észnek nem ütünk kicsinylően a vállára, mi nem számúzzuk őt cserépre írott szavazatokkal, még szeretjük is, kívánunk is élni vele, de öntözze vér, frissítse az élet rejtelmes villamossága, és tudjon egy pontot, ahol ő is letérdel és átadja a szót élet és halál Istenének . . . Ne legyen gőgös múmia. A múmiák ugyanis azok, akikből kifagyott a lélek, és írva vagyon, hogy a kevélység megmerevít, a kevélység a lélek érzelmeszedése s a kevélység a bűnök gyökere. Az Írásban pedig tömérdek a lélektan is, csak meg kell benne találni.

Múmia, — erre a szóra talán megütődik valaki. Megrázó látvány is egy-egy ilyen néma, merev múmia ott a Vaticano egyiptomi gyűjteményében. Lehetetlen, hogy láttára át ne fusson rajtad a halál borzalma. Itt a Via Appián is elfogna a riadozás, itt, ahol meg kell tanulnod évszázadokban gondolkozni, és ahol az élet szellője suhan el arcodon az ősi Latium hegyei felől. De nem úgy áll-e a dolog, amire az örökhánykódó tenger és a zúgó szélviharok tanítanak: szélesmellűnek kell lenned, el kell tudnod viselni azt a gondolatot, hogy a véghetetlen élet átszáguuld még olyan időbeli és térbeli alakzatokon is, amilyen a mi igen becses testünk, nevünk, színünk minden hiuskodásainkkal? Csillagörvények, világ-Niagarák forgatagában vagyunk a Regina Viarumon éppúgy, mint a pákozdi szőlőhegy oldalán, s bizony-bizony ezt nem lehet Bedekerbe foglalni, és nincs az a Faust doktor, akinek mégolyan szépséges földi pillanata naptár szerint is örökre megállna. Ez fájhat, és fáj is, minél megállóbb valaki, hiszen ez az a crux, ez az a kereszt, amelyre a kicsi Én ráfeszítődik, de csak engedje . . . akkor föl fog támadni és fénybe fog öltözni. A sacrificio dell'intelletto husvétal végződik, és mi a mindenség húsvétját allelujázva énekeljük.

Öregség, halál mulandóság, — hogyne szólalnának meg ezek is éppen a Via Appia Anticán. Egykor ennek az útnak elágazásánál igyekezett kifelé Rómából arra Ostia felé egy galileai halász, aki döbbenet és szégyenkezve kérdezte az elébefénylő Föltámadottat:

— *Quo vadis, Domine?* — Hova mégy, Uram?

Van az emberlétnek egy kérdése, amely elől legkevésbé az Appius ősrégi útján lehet kitérni:

— *Quo vado?* — Hova megyek?

Mert kevés az olyan ember, aki előbb-utóbb, életútja valamelyik szakaszán ne érezné rátörni szívére Fra Odónak, assisi Szent Ferenc öreg barátjának mélabúját, aki

a Szent arcmása mögé azt írta a maga neve alá : «*Dies mei transierunt*» — Az én napjaim elhaladtak . . . Milyen szomorú érzés lehet az, amikor valaki úgy érzi, hogy napjai — az ő napjai — immáron elhaladtak mellette. Él még ugyan, de ezek a napok már nem az ő napjai. Minden Napoleon — kicsi, nagy egyaránt — így érezhet a maga Szent Ilona-szigetén, ahova eljut egyszer mindenki, aki előregszik, akár a dübörgő légiók Via Appiáján, akár egy falucska sáros utcáin haladtak el «az ő napjai». Nagy mélabú van ebben, talán a legmélyebben fájdalmas, amely földi embert érhet. De vajjon nem lehet-e megelőzni, nem lehet-e fölülemelkedni rajta? Lehet. Nem érheti ilyen bánat azt, aki voltaképpen sohasem csak a maga napjait élte, aki mindig bele tudott révedni abba a nagy összefüggésbe, amelyben — ha mégúgy végükre járnak is naptári napjai — nem érez veszteséget, nem szakadt el tőle semmi az életből, hiszen ő Isten napjaiba élt bele, és azok nem mérődnek semmiféle földi mértékkel. Azt pedig senki nem mondhatja Istennek : «A Te napjaid elhaladtak». Van tehát valóban derűs, fiatal öregség is, mint ahogyan van fáradt, lélekráncos fiatalság is, — az úton múlik, az élet útján, hogyan és merre tartott az az út? Odalenn a katakombákban azok csontjai hamvadoznak, akik a Jézus Krisztus útján mentek, amely átkígyózik a földi halálon is, átlépi a temetőket.

Via Appia Antica. De van itt Via Appia Nuova is. Régi út, új út. Van azonban Via Aeterna is. Ezt a nevet ugyan nem merik rászögezni egyetlen földi útnak a falára sem, hiszen okulhattak ennek az öröklétre eljegyzett s immár csak tiszteletreméltó régiség Regina Viarumnak és minden földi utépítésnek sorsán, de vannak, akik minden zeg-zúg sikátorban és minden tágas országúton az Örök Utat járják. Azt a Regina Viarumot, amelynek nem szegik végét katakombák és temetőkertek, és amely magasabbra vezet a Tejútnál. Igen, igen : ez az út, csak ez az út örök.

És hiába ülnél most le itt a régi, régi szegletkőnél : majd ez is mind összetörik a nagy mozsárban, a Via Antica és a Via Nuova egyaránt, mint ahogyan fakulnak már Michelangelo színei a Sistina mennyezetén és sorvadnak az apostolóriások a San Pietro homlokzatán. De azért csak daloljon mindenki, aki dalolni termett, alkosson mindenki, aki alkotni termett, és menjen az élet, mint ahogyan engedelmünk nélkül is menni fog tovább, és köszöntse a Messtert itt a Via Anticán is az, akinek útja immáron macskaköveken és Alpokon, falusi domboldalon és Róma tornyai alatt egyaránt a Via Aeterna, — az Örök Út.

Addio, Roma!

Addio, Roma ! — Isten veled, Róma ! — szakadt ki a búcsúzó vándor szívéből azon az éjtszakán, amelyen még egyszer elfutottak szemei előtt az Örökváros villanyfényes-sötétárnyas képei. Ebben a sóhajtasban együtténekelt a fájdalom és a hála. Rómát elhagyni, Rómától búcsúzni bizony nagy fájdalom annak, aki nem a földgömbtiprók napszámában szaladgálta keresztül-kasul, hanem a lelkébe látott. És hasztalan változtak meg Róma külső képei, vonalai azóta, hogy Augustus császár korának száműzött pogány költője, Ovidiusz, egy éjtszaka szíveszakadtan búcsúzott a várostól : a XX. század kath. magyarja, akinek pedig nem is Róma falai között telt el legszebb ifjúsága, néhány heti bolyongása után mélységesen át tudta érezni Ovidiusz elégiáját arról az ő utolsó római éjtszakájáról, és meg tudta érteni, hogy Róma protestáns német rajongója, Johann Wolfgang Goethe is lefordította római naplója számára a megkapó disztichonokat :

*«Öröm még szomorú képét az utolsó éjnek,
Melyben városomat láthattam búcsuzón.
S újra idézve, mi kincs szakadott el tőlem azúttal,
Még ma is égő könny rezdül meg szememen.*

*Nem kelt emberi szó többé, hű eb se csaholt már,
Lúna suhant odafönn éji lovasfogatán.
Őt néztem, s azután szent templomodat, Kapitólium,
Mikhez olyan közelek voltak az ősjeleink»...*

A mi ősjeleink nem a tieidek, halott költő, — a Campidoglio mai falai mást mondanak nekünk, mint amit neked mondtak ama «Capitolium fulgens» holdfényes falai. Más templomok szentek már nekünk, és a változatlan Lúna éji suhanását sem csodálhattam olyan mélységes csöndben, mint egykor Te, mikor áthaladtam a Diocletian egykori fürdői mellett zúgó-zengő szökőkutas téren, amelyre a gőzfúvó vasparipák kormos, nyüzsgő nagy kocsiszínjének, a Roma Termini állomásnak kapui nyílnak. De nekem mégis a te fájdalomad, bánatod disztichonjaira zakattoltak a vonat kerekei azon az éjtszakai induláson, mert a mély, igazi érzések tiszta hangjai átszólnak évezredek elomlott világain is lélektől-lélekhez: a messze balkáni Tomi magános költőjétől a «hideg Iszter», a magyar Duna vándor fiához. A fájdalom mélyén azonban ott énekelt a hála is, mert mi — a Ti cirkuszaitok éneklő, imádkozó áldozatainak lelki unokái — hálálkodunk a fájdalomért is, amely főlemel, nemesít, gazdagít, és mert nagynak, szépnek, lelkesnek látványáért hálát kell mondanunk még akkor is, mikor testi szemeink elől elfutóban van, mint az életnek minden szépséges látomásai, amelyek nekünk megadtak.

Rohant, rohant velem a vonat az éjtszaka sötétségében, és másnap ott vitt az Appenninek szeszélyes szikláinak alatt, zöldzománcos, tisztakavicsos hegyi patakjai mellett. Elsuhant Firenze, Bologna, Padova — láttam délutáni ködben Venezia előtt csónakok és halászok hidegzöld árnyát a decemberi tengervízen — és másodnap a derengő hajnalodásban láttam a hajnalcsillagot sárgán reszketni a kiskomáromi templom vörhenyes tornya fölött. Felémragyogott az ajándékba kapott őszei napfényben

Tihany kettős tornya, megcsillant a Balaton tükre és belémsimultak az én régi, régi Fehérvárom tornyai. Mind e képek és hangulatok mögött ott sajgott bennem mindaz, ami itt az íróasztalomnál a budai vár zöldpatinás kupolája árnyékában : a katolikus hívő boldog bennem, hogy Rómát látta, — a magyar hazafi sír, hogy a megújhodott Olaszországból a trianoni Csonkaországba zuhant. A költő pedig — aki e jegyzeteiben talán túllontúl ujságíró — szánakozik önmagán, hogy soha ki nem énekelheti mindazt, ami ott az Örökvárosban zengett benne, és ami föl-zeng benne immár mindhalálig, valahányszor Róma nevét mondja, hallja, látja.

*

Most, hogy e hevenyészett jegyzetek olvasóitól is — egyelőre — bűcsúszom, bocsánatukat is kell kérnem, hogy ilyen keveset adtam nekik. De vajjon meg tudtam-e éreztetni velük valamit Róma lelkéből, lelki levegőjéből? Ha igen, akkor nemcsak szégyenkeznem szabad. Hiszen nem ígértem egyebet egy költőember betűkötőinál, — és nevekben, látottakban, elgondoltakban úgysem rajzolna bele mindent ebbe a könyvbe. Nem fődözhettem föl Rómát annyi mesteri toll után, de nem is tárhattam eléjük mindenestül. Csak hangulatfoszlányokat adhattam. De utóvégre ugyis van elég, van túllontúl sok utasa a világ minden tájának, aki úgy nézi a tengert, hogy miféle üzleti, vagy egyéb gyakorlati lehetőségek kínálkoznak óriási hullámhátán, — aki csak úgy nézi a hegyeket, hogy ugyan hány tonnára való követ lehetne lefejteni bordáikról, — aki nem ama szegény Szent Ferenc elragadtatásait, hanem a szállítható tűzifa vagy dongafa köbméreteit szimatolja az erdők fenséges látványán. Igaz : a költőben is sírnak a meg nem énekelt képek, szobrok, mozaikok, templomok, terek, szökőkútak, — de talán így is adott valamit Róma szépségeinek együtteséből. Talán adott szálakat, amelyekből a gondolkozó és érző felebarát meg-

szőheti magában, hogy mit jelentett ez a kiváltságos város mindig is, de mit jelent különösképpen a XX. század második negyedében a pápasággal, Mussolinival, és köveinek nemcsak csillogásával és patinájával, hanem egyben beszédes tanulságaival is.

Sokan kutatták már önmagukban és Róma köveiben, levegőjében egyaránt, hogy mi is az voltaképpen, ami annyira megfog ebben a városban mindenkit: hívót és hitetlent, művészt és egyszerű polgárt, tudósokat és tájékozatlanokat, szerelmeseket és aszkétákat, katolikusokat és nemkatolikusokat egyaránt. Miért, hogy a fehérhajú provanszal költőnek, a Miréio édeslelkű énekesének, Mistralnak «mindig olyan letérdelhetnék»-je volt Rómában, és a «pogány»-lelkűnek mondott Goethe minden «protestantische Erbsünde» mellett is mint külön és egész világról áradozik Rómáról, ahol «újjászületett» és ahol úgy tud rajongani ő, a költőfejedelem, mint egy nagy fénylőszemű gyermek? Megfelelni erre egészében, igazában — úgy gondolom — még senki nem tudott, nem is tudhat, bár hiszen mindenki ezzel, vagy azzal a részlettel, ezzel, vagy azzal a vonatkozással próbálja igazolni gyönyörűségét, valamiképpen tettenkapni és a magyarázat hálójába keríteni hangulatainak, érzéseinek ezerszínű madárseregét. Az olyan élményekből, amilyen a Róma égboltjával és látványaival való társalkodás, mást és mást — de mindig bőségeset — mondhat el a hívó, a művész, a tudós, a költő, a javíthatatlan világjáró, a gondolkozó, a politikus, és mind e beszámolók mögött mindig marad valami kifejezetlen és talán kifejezhetetlen. A lehetetlent ne is kísértse senki, de ne is várja senki. Ám búcsúzóban meg kell még mondanom valamit, — majdnem úgy mondanám: országnak-világnak.

*

Halljuk, olvassuk elégszer, hogy Róma, általában Olaszország vonzóereje a Délnek, a déli égboltnak, a déli

időjárásnak, a déli levegőnek vonzása. Lehet, nagyon valószínű is, hogy mind ennek nagy része van Róma történetének, életének és tájképének reánk való hatásában. De ha a mai Európát szemlélem és lelkiekben figyelem, okvetlen nagy jelentőségét és küldetését kell látnom ilyen vonatkozásban, ám ezt nem a légköri, hanem a lelki klímára értem. Nem mintha didergős, fázékony, őszbecsavarodó lélek lennék. (Vajjon öregszik-e az, ami lélek, és lélek-e az, ami öregedhet?) Nem mintha elmúlt korokba csontosodtam volna bele, akárcsak a magam közelmúltjába is. De a léleknek is van érzékenysége belső hidegség és belső melegség iránt, és a lélek Grönlandján is csak lelki zúzmók tenyésznek.

Manapság történik a földgömbön valami, amit nehezen tudnál meg magukból az ujságokból. Mintha nagy jégkorszak fenyegetne lelkiekben, éppen a «kapitalista» Amerika és az «antikapitalista» Oroszország felől, amely jelzők mögött azonban ugyanaz a lényeg: az anyag, a külsőség, a hasznosság, a szervetlenség felülkerekedése mindenben, ami azért emberi, mert belesugárzik az emberfölötti is, nem fogja rabul az — emberalatti. Úgy látom, az elanyagiasodás, az ellélektelenedés jégkorszaka fenyeget, amely megfagyasztana mindent, ami az emberi létben még az anyagot is nemessé, széppé tudta és tudná finomítani, ami minden küzdelem, igaztalanság, öldöklés, pusztulás közepette is nemeslevelet jelentett az emberi nemnek ezen a csillagzaton és a világegyetemben, ami tehát lelkiséget, emelkedést, alkotást, nemes örömet és gazdag szenvedést, fölfelétőrekvést jelentett és jelenthetne ezután is, fokozva a «technikai haladás» fegyelmezett értelmével és javaival. Valamiképpen az a sokat emlegetett Untergang des Abendlandes lelkiekben már folyamat, nem merő prófécia, akár meglesznek a maga politikai következményei frissebb, vérben bővebb, lélekben és lehetőségekben dúsabb fajok részéről, mint Oswald

Spengler hiszi, akár nem. Vajjon nem érzik-e egyre jobban azok, akikben «lélek vagyon», hogy Európában kezd hideg lenni, nagyon hideg, — hogy megint mintha a Prohászka-emlegette kihűlő világ, a «mundus frigescens» kezdene ráncszakadni, — hogy egyre több a lélekdermesztő lehellet mindenfelől, és egyre félelmetesebb a veszély, hogy egyszer csak «befujja az utat a hó», és hozzá még nem is szép, fehér, karácsonyi hópelyhek csillagocskáival?

Olyan másodrendű kérdés az már, hogy hatalmilag nyakára lép-e Európának valamely kontinens népe, vagy népcsoportja: a lélekben elfagyott, meggémberedett Európa akkor is szomorú, koldusos, nyomorék jelenség lenne, ha egyébként a maga gazdája tudna is még maradni. Az anyagiasodás, az állatiasodás, az élet nagy egészséges, termő ütemeitől való elidegenülés úgy beleette már magát keresztényeknek, katolikusoknak nevezett emberekbe is, hogy egyre nehezebb már az ellenállás azzal a lelki gleccservonulással szemben, amely az igazi emberméltóság betemetésére készül. A szovjetszavagot nagyon sokan ott hordozzák már a vérük, az agyuk, az idegeik sejtjeiben öntudatlanul, tehát annál végzetesebben, annál gyökeresebben. A «polgári» társadalom következetesen készíti a világnézeti, és ezzel a hatalmi kvártélyt önnön funerátorai számára. Ami ma végbemegy és holnapra készül, az a Nyugat hitetlen évtizedeinek véres, de következetes bokrétaünnepélye, amelynek legörjögőbb, leggyilkosabb jelenetei még aligha vannak mögöttünk.

Ha pedig ez — minden megtévesztő felületek mélyén — így van, akkor hol a lélek lovagjainak, legyen bár tollbokrétájuk mégolyan különböző színű is, gyülekezőhelyük? Hol van még reményük és oktatópéldájuk a hit, az egység, a fegyelem, az anyagfölötti értékek megbecsülésének erejével való váltságra, Európa belső megújulására? Nem látok egyéb helyet, reményt és példát Rómánál. A pápaság Rómájánál, amelynek legszebb modern törté-

nelmi hivatása — és nyilván egyik legnagyobb próbatétele is — még csak ezután következik. A pápák Rómája mellett pedig ott látom a fasizmusét, amely — akárhogyan ítéljük meg részletkérdésekben, és akármit tartunk belőle átveendőnek vagy elvetendőnek — elsőül oldotta meg «a történelem legnagyobb szakadarságának», a szociáldemokráciának a világi hatalomra, az államra vonatkozó részét, megismervén az Antikrisztus imádatának kétféle módját: az Isten nélkül való kapitalizmust és az Isten nélkül való szocializmust, és Olaszország számára a fasiszta megoldást adta az Egyházzal való kibékülés kíséretében. Rómának ismét megvan a maga nagy föladata — amiképpen megvolt ókorban és középkorban — és a Vatikán Rómájára ismét több mint esztétikai lelkesséssel kell nézniök éppen a komoly intellektuálisoknak.

*

Az európai lélekkel együtt kell megmentenie magát a magyar léleknek is. Talán sokak előtt nem egészen véletlenség ma már, hogy az olasz és a magyar történelem évszázadainak annyi az összefüggésük Szent István királytól kezdve mind máig. Nem az én dolgom ezúttal most minden vonatkozásban fölfejteti ezeket az összefüggéseket. De valamit meg kell mondanom. Volt idő, hogy nagyon is hánytorgatták: mi mindent tiportak el Róma felől ennek a nemzetnek a virágénekeiből, a faji megnyilatkozásaiból. Vitázzanak rajta, akiknek kedvük és idejük engedi. De az bizonyos, hogy most már — a judeoliberalis lelki és anyagi tatárdulás évtizedei után — a megszületendő virágénekeinket, a magyar léleknek elkövetkezendő virágzását csak a római lelkiségen át menthetjük meg, ha nem akarunk olyan lelki éghajlat alá kerülni, amely alatt sem magyar, sem egyéb lélekvirág ki nem bomolhat.

Irnak, beszélnek mostanában «olasz tájékozódás»-ról politikai, gazdasági és efféle vonatkozásokban. Az, aki

előbb merte magyar földön meghirdetni Mussolini fasizmusának jelentőségét, hogysem a Duce feketeingesei a szabadkömüves-bolsevik Rómába bevonultak, mindezt csak helyeselheti. De kellene látni itt a rab Kárpátok alatt az olasz tájékozódás szükségességét és fontosságát, hogy úgy mondjam, lélekpolitikai szempontból is. Nem véletlen, hogy mi a mi nagy lateráni egyezményünket a pápasággal már csaknem ezer esztendeje megkötöttük. Ha — igen helyesen — sokat beszélünk a magyar történelem revíziójáról, némely történelmi babonák félretolásáról, elsenyvesztett régi erők föl szabadításáról: lássuk meg ezeket az ősi és ma újra időszerű összefüggéseket is. A magyar nemzeten csak az segíthet, ha még sok lélek-rádium van benne fölhalmozva és abból minél több föl szabadul. Akkor lesznek majd kellő időben, kellő helyeken, kellő új megjelentkezésben — és pedig nem történelmi tragédiákra kárhozottan — Zrínyi Miklósi, Rákóczi Ferencei, Széchenyi Istvánjai, Vörösmarthy Mihályai. És akkor — de csak akkor! — lesz majd magyar «giovinazza» és vele magyar «grandezza» is.

Talán rejtelmes beszéd ez, de a jól hallók, jól értők számára benne van mindaz, amit «gyakorlati kérdés»-nek neveznek. A költőnek legalább ez a látása, ez a hitvallása. Ezzel köszön el térben attól a Rómától, amelytől lélekben soha nem fog elszakadni, és amelynek tornyaira emlékezve, gyakorta fogja lélekrádió azzal köszönteni: «Have Roma!»

AZ ÖRÖKVÁROS
A RERUM NOVARUM
JEGYÉBEN

(1931)

Készülődés a nagy napokra.

1931 május 13.

Ebben a májusi ragyogásban Róma tündöklő, elragadó látvány annak is, akit nem a «munka pápájá»-nak, XIII. Leó pápának a sírontúlról felmagasló alakja, nem a Rerum Novarum kibocsátásának negyvenedik évfordulója szólított ide, hanem akármi más indítóok. De aki a nagy pápa útjelölő és manapság oly világmozgatóan időszerű írásának jubileumát akarja itt megünnepelni, annak különösképpen érdekes ma Róma. Azt mondhatnám: még hét-köznapi is Rómább most az Örökváros, mint amilyen egyébkor volna. Mert egyfelől nem hiába éppen Rómából indult a világ minden nemzeteihez az a pápai szózat, amely sokkal jelentősebb volt, mint ama nagyon is kereszténytelen szellemű szózatok, amelyek hol a II. internacionále, hol Moszkva indításával akartak szólni «minden népekhez». Másfelől pedig nincs méltóbb hely Rómánál annak a felmérésére, hogy mit is jelentett a Rerum Novarum. Mit is jelentett volna az emberiség testi-lelki boldogulására az, ha annak a pápai körlevélnek a figyelmeztetéseit és oktatásait fent és lent, főúri és egyéb kastélyokban éppúgy, mint a munkáslakásokban és a munka minden frontján megértették és megfogadták volna. Milyen másképpen festene ma a világ, ha a Rerum Novarum kibocsátása óta eltelt negyven esztendő alatt a Rerum Novarum szelleme érvényesült és diadalmaskodott volna, nem pedig az, amelynek eredményeképpen a világ mai válságos esztendeiben hányódik-gyötrődik.

A Mons Vaticanus magasságából szemlélve azokat az eseményeket, amelyek az elmúlt negyven esztendő alatt

bekövetkeztek, és azokat, amelyekről egykor «sírva veziköl» majd a mi korunk történetének kéllelhetetlenül igazmondó históriása, hatalmas tanulságok adódnak — tegyük hozzá : jobb- és baloldal felé egyaránt — a vörös Moszkva minden veszedelmének árnyékában, és annál a forró tüzfénynél, amely a «katholikus Spanyolország» földjén lángoló kolostorok felől vetődik ezeknek a jubiláris napoknak eseményei fölé. De nemcsak ilyen történelembölcseleti elmélkedéseknek — amelyek kifejtésére új Bossuet-k és Joseph de Maistre-ek lennének hivatottak — dús ihletforrása most az Örökváros. A Rerum Novarum jubileumának tulajdonképpen való ünnepeiséi csak holnap, áldozócsütörtökön kezdődnek, de a római élet zajlásának figyelői már napok óta látják, hogy a diadalmas feketeinges bevonulás, röviden tehát Mussolini Rómája kezd elhalványodni néhány napra az évszázados pápaság, tehát a Krisztus Rómája mellett. Még fölületes utcai szemlélődőknek is felötlik mostanában, hogy az Örökváros utcáin és nevezetes helyein egymást követő idegenek között egyre többen vannak az olyanok, akik nem pusztán kellemetes időtöltés végett, régészeti és egyéb speciális érdeklődésből érkeztek ide messze hazájukból, hogy egyre nagyobb a nemolasz hívők és a nemolasz papok, szerzetesek, apácák, egyházi, világi méltóságok és egyszerű emberek sereglése, sodródása Róma utcáin, terein, szállóiban és minden adódó kvártélyain. A krónikásnak, akit ugyanaz a motívum parancsolt ide, mint a katolikus világnak ezeket a minden nemzetből való tömegeit, főképpen erről a sereglésről kell beszámolnia.

Amikor május 10-én este negyedhétkor zeneszó, kendőlobogtatás, éljenzés közepette elindult a Délivasut budai állomásáról a magyar zarándokok hosszú vonata, amelyen Serédi Jusztinián dr. bíboros-hercegeprímás vezetésével világi és egyházi méltóságok éppúgy helyet foglaltak, mint egyszerű, kendős falusi asszonyok és sárgaszínóros,

feketeruhás bányamunkások, a vonaton utazók beszélgetéseiből sűrűen kicsendült az a kérdés :

«Ugyan mennyien lesznek majd a világ minden részéből Rómában a jubileumi ünnepségeken?»

A találgatást még ebben a pillanatban sem válthatja fel a bizonyosság, mert hiszen Rómában még most is egyre tart a külföldi zarándokok érkezése. De már a magyar zarándoklaton résztvevők is kaphattak ízelítőt a Rerum Novarum külföldi közönségének arányaiból tegnapelőtt, amikor is legtöbbjük a lagunák városát, a napfényben tündöklő Veneziát járták gyalog és gondolán. Mert délben ott láthatták a Venezia-Santa Lucia-állomás éttermében ebédelni Magyarország bíboros-hercegprímását Ernszt Sándor népjóléti miniszter társaságában, a San Marco-tér nyüzsgő sokadalmában festői ruházatú bolgár férfiak és nők tűntek fel, este pedig ugyanannak a térnek a közelében az a hatalmas Monte Rosa nevű angol hajó tündöklött káprázatos villanyfényben, amely az ír katolikuskokat vitte odáig, s általában az idegeneknek akkora nyüzsgését-sereglését látta hétfőn délután és este a «Tenger királynője», amely még az idegenekhez nagyon is hozzászokott Veneziában is eléggé feltűnt.

Akik tegnap reggel nem a magyar zarándokok különvonatán indultak Veneziából Rómába, hanem a rendes reggeli gyorsvonattal, azok a holland zarándokok csoportját is láthatták, amelynek egyik tagja éppen e sorok írójától érdeklődött útközben, hogy :

«Ezen a vonaton van-e ein ungarischer Dominikanerpater, ein gewisser Herr Böle?»

Mert hogy a velük utazó holland püspök úr szeretne azzal a Herr Bölével minél előbb találkozni. Megnyugtattuk a németül érdeklődő hollandust, hogy a fáradhatatlan és népszerű Böle páter ugyancsak késő este érkezik Rómába, de okvetlenül ott lesz a jubileumon, és találkozni fog a püspök úrral. A Roma-Termini-állomás-

ról aztán vasmegyei magyar papok, holland papok és világiak, angol és német katolikusok, olasz monsignorék és külföldi apácák egyaránt siettek be az Örökvárosba.

Róma egyébként nemcsak a Rerum Novarum néhány-napos jubiluma alkalmából örvendezhet az idén annak a nagy idegenforgalomnak, amely nemcsak a katolicizmus évszázados erejét dokumentálja ismét a modern pogányság minden ellenséges törekvésével szemben, hanem hatalmas anyagi hasznot is jelent ezer meg ezer olasz ekzisztenciának. Mert áprilisban kezdődött meg Pádúai Szent Antal halálának hétszázadik évfordulóján a centenáris Szent Antal-év, a «VII. Centenario Antoniano», amely 1932 július 31-ig tart, és amely Pádúa Szentjének példátlan népszerűsége és a «centenario» alkalmával adódó utazási és egyéb kedvezmények miatt a katolikus hívek tízezreit vonzza nemcsak az ősrégi Pádúába, hanem Rómába és általában a nagyobb olasz városokba. A Szent Antal-ünnepségek, amelyek június 13-ával, a Szent halálának évfordulójával kapcsolatban fognak lezajlani, hatalmasaknak ígérkeznek. A katolikus egyház egy hónapon belül kétszer fogja demonstrálni az egész világ előtt a maga törhetetlen erejét, krisztusi hitvallásának folytonosságát és lendületét, a megújuló Olaszország pedig május 13-ika és június 13-ika között kétszer látja a világ katolikusainak tüntető seregletét.

A Rerum Novarum jubileuma alkalmából kiadott hivatalos program szerint — amelynek egyes részleteit óriási falragaszok hirdetik meg olasz nyelven Róma utcáin és templomainak falán — május tizenegyedikén, áldozócsütörtökön reggel kilenc órakor kezdődnek meg az ünnepségek ünnepélyes szentmisével a lateráni báziliában, az Egyház főtemplomában. Ugyancsak áldozócsütörtökön délután négy órakor az apostoli kancellária palotájának — a Bramante hatalmas művészetét hirdető Cancelleria — udvarán egybesereglenek a világ minden

tájáról érkezett zarándokok, hogy a Rerum Novarum kibocsátásának negyvenedik évfordulóján meghódoljanak XIII. Leó pápa emlékezete előtt. Ennek az emlék-ünnepségnek arányaira nemcsak a nemzetközi sereglésből következtethet az olvasó, aki otthonról szeretné legalább lelkileg maga elé vetíteni ezeket a római képeket, hanem abból is, hogy a Cancelleria udvarán tizenhat szónok méltatja majd a Rerum Novarum jelentőségét és XIII. Leó apostoli munkásságát.

A szónokok névsorát főképpen azért iktatom ide, mert abból kiviláglik, hogy ez a hódoló ünnepség a katolikus egyház papságának és a világi katolikusoknak lesz együttes demonstrációja, mintegy utalással arra, amit Magyarországon is sokaknak meg kellene végre érteniök, hogy a társadalom nagy kérdéseit csak az egyházi körök és a világi katolikusok megértő, apostoli buzgalommal áthatott együttműködése oldhatja meg, ha a világ nem akar belezuhanni abba a vörös pokolba, amelybe a modern pogányság készül beletaszítani.

Rövidség okáért csak így közlöm a Cancelleria hódoló délutánja szónokainak névsorát. Argentína katolikusai nevében: Vincenzo Fernandez atya. Ausztria: Hausleithner volt miniszter. Belgium: Hymans munkaügyi miniszter. Csehország: Rückl János dr. Franciaország: Georges Goyau, a francia Akadémia tagja. Németország: Monsignore Walterbach (München). Anglia: Thomas Leyland, a Catholic Social Guild titkára. Olaszország: Luigi Colombo dr. ügyvéd. Jugoszlávia: Langus József, a szlovén munkásifjúság titkára. Mexikó: tisztelendő Don Michele Miranda. Hollandia: Aalberse, volt munkásügyi, kereskedelmi és ipari miniszter. Lengyelország: tisztelendő Don Ceslaus Mihalowicz, a poseni munkásegyesületek főtitkára. Spanyolország: Valencia segédpüspöke. Svájc: monsignore Mario Besson, lausannei, genfi és freyburgi püspök. Magyarország: Ernszt Sándor dr. prelátus,

népjóléti miniszter. A Nemzetközi Munkahivatal részéről Tommaso Cortis megbízott beszél. Ime tehát áldozócsütörtök délutánján egyháziak és világiak, aktív miniszterek és miniszterviselt férfiak, a munkáskérdés hivatott ismerői fognak bizonytságot tenni arról, hogy XIII. Leó pápa történelmi alakjának megfogalmazásában az Egyház jókor felismerte a munkáskérdésnek a XX. században való döntő jelentőségét, és megjelölte azokat a krisztusi eszközöket, amelyekkel egyesegyedül lehetett volna elkerülnie a modern világnak mai válságát, és amelyekhez ha a nemzetek sorsának intézői nem optálnak jókor, akkor a Rerum Novarum hiába íródott meg, és a kultúrvilág összeomlása elkerülhetetlen.

Rövid elmélkedés harangzúgásban.

Amikor ezeket a kuszán idevetett sorokat írom, oda-künn zúgnak Róma harangjai : estimára szólítják a híveket a májusi alkonyatban. Holnap az Ascensione, Urunk mennybemenetelének napja lesz itt és mindenütt a világon, ahol katolikus hívők élnek, és holnap a világ katolikusai fognak hódolni egy nagy pápa emlékezetének itt Rómában. De hódolni fognak holnap a magyar katolikusok külön is egy másik nagy főpap emlékezetének odaát az őskoronázó városban, Székesfehérvárott. Rómában holnap XIII. Leó pápa emlékét fogják megkoszorúzni a világ katolikusai, Székesfehérvárott pedig egy egyszerű temetői kápolna mélyén Prohászka Ottokár püspök sírját fogják meghinteni a magyar katolikusok virágokkal és könnyekkel.

Zúgnak, zúgnak Róma harangjai, és a magyar újságíró belerévedez a harangzúgó római égboltba. Itt, a római Magyar Akadémia másodemeleti szobájában nagyon közel van hozzá XIII. Leó dicsőséges árnya, de Ottokár

püspöke is. A nagy pápát néhány lépéssel az ajtó mellett az a márványfoglalatu emeleti bejáró idézi, amely fölött márványtábla hirdeti, hogy Joachimus Peccius, Perugia bíboros püspöke, mielőtt IX. Pius pápa örökét elfoglalta volna, — hoc sibi domicium elegit, ezt a helyet a Falconieri-palotában lakásául választotta, és itt lakott 1877 szeptembertől kezdve 1878 februárjáig. A fehérváriak egykori nagy püspökét egy nyomtatott füzet idézi, amely itt fekszik az asztalon, s amely a Rerum Novarum magyar fordítását tartalmazza Prohászka Ottokár fordításában. És nekem, akinek lelkébe különösen közélről rajzolódott bele a magyar katholicizmus feledhetetlen lélekóriásának alakja, most Ottokár püspök szavai jutnak eszembe, amelyek ott sisteregtek felém a fehérvári rezidenciában hét esztendővel ezelőtt :

«Még mindig nem látják a mi jó uraink, hogy revulúció felé megyünk? Királykérdés, politika, igen, igen, de hát mindenekelőtt : kenyeret, kenyeret ! Az erkölcsi világrend nagy dolog, nagy dolog, de anyagi szubsztrátum nélkül meg nem áll. Mi ketten születhettünk ezer ember közül martiroknak, mi tudunk eszmékért koplalni, és ha kell meghalni, de a többi kilencszázkilencvennyolctól nem követelhetjük. Tehát szociálpolitikát, elsősorban szociálpolitikát !»

Vajjon mit mondana ma ez az elhanyagolt apostol, vajjon mit hirdetne holnap a Cancelleria udvarán?

Zúgnak, zúgnak Róma harangjai, s a magyar újságíró kirévedez ablakán át a nagyvilágba :

«Milyen más, mennyivel szebb lenne a világ ma, ha mindenek, akiket illetett, hallgattak volna XIII. Leóra !»

Aztán hazarévedez, a maga elgyötört csonka kis hazájába, odagondol a fehérvári sírboltra, és felsír benne :

«Milyen más lehetne Magyarország mai helyzete, ha mindenek, akiket illetett, jókor és erősen hallgattak volna a nagy pápa nagy munkatársára, Prohászka Ottokárra !»

Most már elhalt a harangszó Róma utcái fölött, most már csak a modern nagyváros sajátos zenéje hallatszik : gépkocsik felüvöltő szirénái, csilingelve rohanó villamosok. És a Rómába zárandokolt magyar elgondolkozik : ha hiába lesz, ha kárbavész XIII. Leó holnapi emlék-ünnepe, ha csak könnyes gyász marad Prohászka Ottokár fehérvári siratása, akkor egyszer vészharangok fognak szólni, és ha nem is örökre, de sok időre meghal a templomi harangszó sok helyütt.

Mintha felelne, egy harang innen a szomszédból újra ideszólt. Emberek, magyarok ! váltsátok valóra magatokért és a szép zengő harangszóért azt, amit XIII. Leó és amit Prohászka Ottokár hirdetett.

Pillanatképek a nagy napokról.

— május 17.

Úgy gondolom, néhány római pillanatfelvétel nem lesz felesleges az otthonvalók számára sem, a Róma-járó zárandok magyarok számára sem, hiszen éppen az utóbbiak biztatnak sűrűen, mondván, hogy a fénykép is kedves, ha mindjárt napokkal, sőt évekkel a felvétele után kerül annak a szeme elé, aki emlékezni akar a neki kedves helyekre, személyekre, pillanatokra.

Márpedig azoknak a magyaroknak, akik a Rerum Novarum negyvenéves jubileumán részt vehettek, ez a néhány nap itt az Örökvárosban nagyon sok bensőséges, igaz lelki örömet, feledhetetlen élményt szerzett minden elmaradhatatlan fáradalom és izgalom mellett. Szinte nem is tudja a krónikás, hogy melyik képet állítsa erősebben az otthonvalók elé ezeknek a színes, mélységes élményeknek a sorozatából. Arról számoljon-e be, hogy milyen fájó lelkesen harsogott fel áldozócsüdtörtökön a magyar Himnusz a világ főtemplomában, a lateráni bazilikában

az előtt a dombormű előtt, amelyet jobboldalt a második pilléren, Fülöp apostol hatalmas szobra mögött, II. Szilveszter pápa sírja fölött helyeztek el boldogult Fraknoi püspök jóvoltából, és amely azt a jelenetet ábrázolja, amikor Szilveszter pápa átadja Asztriknak a szent koronát? Vagy megpróbálja-e az ember idevetíteni azt a feledhetetlenül festői, minden ízében római látványt, amely áldozócsütörtök estéjén tárult elénk, mikor papok és hívek ezrei az égő mécsek erdejével kísérték Róma kivilágított templomai és palotái alatt a lateráni bazilikától a Santa Maria Maggioreba azt a bizánci stílusú Madonna-képet, amelynek «Salus Populi Romani» (Róma népének üdve) a felirata, és amelynek ünneplésével az efezusi zsinat ezerötszázadik évfordulója alkalmából demonstrált a katolikus Róma Szűz Máriának istenanyai méltósága mellett, amelyet Nesztoriusz eretnek módon megtagadott? Aki látta, az nem fogja elfeledni mint pusztá látványt sem, nekem pedig sokáig fülembe fog csendülni azoknak az olasz lánykáknak az ujjongása, akik, mikor előtűnt a hömpölygő körmenetben a Madonna kivilágított képe, elragadtatva kiáltották:

«Ecco la Madonna! La carina!... Viva la Madonna!» (Ni-ni, a Madonna! A drágácska!... Éljen a Madonna!)

És tapsoltak, éljeneztek, mint a felnőtt nézők maguk is.

Vagy számoljak be inkább a pápai Cancellaria udvarán végbement emlékünnepről, amelyen tizenhat szónok ünnepelte hazája nyelvén a «munkáspápa», XIII. Leó történelmi alakját? Vagy próbáljam idevetíteni azt a hatalmas képet, amely másnap, pénteken délután a Vatikán Szent Damasus-udvarán adódott, mikor XI. Pius pápa huszonegy bíboros és óriási nemzetközi zarándoktömeg jelenlétében olvasta fel a mikrofon előtt a világ minden nemzetei számára olaszul, franciául és németül az ő klasszikus kijelentéseit a munkáskérdésről és a katho-

likus akcióról? Vagy próbáljam idevarázsolni azt a har-
sogó éljenzést, amellyel pénteken reggel a San Pietróban
hordozószéken áldást osztogató XI. Pius pápát nyolc-tíz
nyelven fogadták?

Mindezek közepette pedig felragyog az a csillogó estéli
kép, amikor a magyar zarándokok Serédi Jusztiniánnak,
a fáradhatatlan zarándokvezető hercegprímásnak veze-
tésével, kezükben égő gyertyával körüljárták a Kolosz-
szeumot és a vértanuk kínzóhelyén felzengett a római
estében a Boldogasszony Anyánk, a Himnusz és a Szózat.
Csupa kínálkozó motívum, de a krónikairó — ha már fájo
szívvel rostálnia kell annyi szín, csillogás, élmény között
— mégis azokat a jeleneteket választja, amelyek tegnap
este játszódtak le a Sala del Consistorio vöröstapétás falai
között a magyar zarándokok külön kihallgatásán, amely-
ről nem lehet meghatódás és lelkesedés nélkül írni, és
amely — aligha csalódom — kedvesebb, tartósabb emlék
lesz a magyar zarándokoknak minden, mégolyan művészi
«Ricordo di Roma»-nál, minden emléktárgynál és meg-
kapó látványnál. Mert azon az estén látván láthattuk,
milyen kedvelt hívei vagyunk mi magyarok XI. Pius
pápának és milyen közvetlen, megértő, jóságos atyánk
Ő nekünk.

Félhatkor indultunk el a Vatikánba a bronzkapu, a
Portone di bronzo elől. Böle Kornél, a fáradhatatlan és
erősszavú dominikánusatyja — akit érces hangjáért Sin-
cero bíboros «padre vocione»-nak, erősszavú páternek ne-
vezett egyszer — sztentorian rendezkedik. Elül a főpapok,
a papok és kispapok, azután a férfizarándokok, utánuk
a nők. Itt van már Zichy Gyula gróf kalocsai érsek is,
aki a Szentföldről hazatérőben jött Rómába. Hász István
tábori püspök és Ernst Sándor prelátuskanonok, nép-
jóléti miniszter kísérik. A férfizarándokok sorában Esz-
terházy Móric gróf tűnik fel, a nők csoportjának élén
Erzsébet királyi hercegnő halad. Először a San Damaso-

udvarba megyünk, ahol — megérkezvén Serédi hercegprímás is — megtörténik az obligát fényképezés, azután indulunk fölfelé. A nemzetiszínű lobogó mögött vonuló zarándoksereg csendesen, tiszteletteljesen vonul fel a lépcsőkön a Michelangelo-tervezte kosztümben némán, fesszen álló svájci gárdisták között. Milyen más volt itt a világ tegnap ilyentájban, mikor az általános kihallgatásra tolongó nemzetközi zarándoktömegből állandóan az olasz diákok éneke és az olasz zarándokok evvivája harsogott! (Igaz, hogy a San Damaso udvarán mi sem maradtunk aztán némán: Bőle páter vezetésével hatalmasan elzengtük a pápai és a nemzeti himnusz, Őszentségét pedig olyan harsányan éljeneztek, hogy az túlharsogott minden más nemzetet.)

A Sala del Consistorioban és a szomszédos termekben elhelyezkednek a zarándok magyarok. A pápai trón mellé odaáll négy bányász a magyar zászlóval, az egyházi és világi notabilitások és a hölgyek leülnek. Megérkezett Barcza György vatikáni követünk is fekete díszmagyarban, monsignore Luttor Ferenc — Serédi Jusztinián utóda a követségi jogtanácsosságban — itt rendezkedik már, s a mindnyájunk és minden magyar zarándoklatok Zsembery Istvánja díszmagyarban áll a trón közelében. Van elég idő jól szemügyrevenni a vörös termet, amelyben a bíborosok konzisztóriumait tartják, és amelynek művészi festményeit megcsodálhatjuk.

Kevéssel negyedhét után megjelenik a pápa. Éljenriadallal köszöntjük Őszentségét, aki mosolyogva fogadja üdvözlésünket. Amíg Serédi bíboros-hercegprímás kalauzolásával elvonul előttünk, kegyesen szót váltva közben a térdenálló notabilitásokkal, ismét örömmel állapíthatjuk meg a fehérruhás Achille Rattiról, hogy nyomát sem látni rajta hetvenöt esztendőnek: friss, rugalmas a mozgása, haja még meg sem fehéredett, hangjának érce nem törött meg.

Az a szerencse jutott osztályrészemül, hogy végigkísérhettem Őszentségét a térdenállva hódoló hívek előtt a többi termekben. Sugárzó arccal, mosolyogva haladt el a pápa a magyar hívek előtt, akik boldogan, elérzékenyülve csókolták jobbját. Megvallhatom : néhány lelkes, könnyező falusi asszony olyan kiadósan megcsókolgatta Őszentsége kezét, hogy szinte el sem akarta engedni. Némelyikük előtt skatulyaszámra voltak a megáldásra várakozó tárgyak. A pápa atyai kedvességgel mosolygott és bölintott az egyszerű néniknek, falusi embereknek, fekete-zubbonyos bányászoknak, és ahol gyermeket látott, ott megállt és különös kedvességgel szólott hozzájuk, látható öröme az iruló-piruló lánykáknak, fiúcskáknak. Mikor már mind a háromszázegynéhány zárandoknak kézcsókra nyújtotta gyűrűjét, elindult vissza a konzisztoriális terembe.

Helyet foglalt trónján, amelynek támláján az a jelenet van színesen kihímezve, amikor az Úr Jézus átadja a kulcsokat Szent Péternek. A Szent Imre-év országos főrendező-bizottságának és a szentföldi magyar Dormitio-zárandoklatnak egy-egy díszalbumát nyújtják át neki, és a pápa szeretettel mondogatja a díszalbum láttára Serédi hercegprímásnak :

«Bene, bene . . . Lo vedremo dopo, quando avremo più di tempo» . . . Majd megnézzük valamennyit, ha több időnk lesz. Legalább újra látni fogjuk, milyen szépek voltak a ti budapesti ünnepeitek.

Most Serédi Jusztinián hercegprímás mélyen meghajol Őszentsége előtt, és elmondja olasznyelvű beszédét, amelyben utal arra, hogy milyen más lenne ma a világ helyzete, ha az emberiség hallgatott volna XIII. Leó pápa intő szavára. Tolmácsolta a magyar katolikusok gyermeki szeretetét és hűségét a Szentatya iránt. Eljöttek a nagy jubileumra munkaadók és munkások, eljöttek, akik Őszentségéhez hűséggel vannak, de Őszentségét még

nem ismerték személyében. Atyai áldását esedezik mindnyájan.

A Szentatya hosszabb olasz beszéddel felelt a hercegprímás hódoló szavaira. Ez a válasz olyan közvetlen, olyan atyai volt, annyi gyöngédséggel és figyelemmel teli, hogy akik szerencsések voltunk a pápa trónjának közelében állni, nagyon sajnáltuk, hogy a Szentatya szavait nem érthette az egész zarándoksereg. Mert olyan bensőséges, szívből áradó volt ez a válasz az egész szövegében, a Szentatya szeretetteljes meghatott hangjában, arcjátékában és kézmozdulataiban, hogy még az olasz nyelvet nem tudóknak is látniuk, érezniük kellett, hogy Őszentsege nagyon szereti ezt a mi gyötrődő nemzetünket, nagyon örült a magyarok látogatásának, és olyan hangon szólt hozzánk, amilyen talán egyetlen más külföldi csoporthoz sem.

Mélységes örömét fejezte ki azon, hogy a nagy együttes kihallgatás után a magyarok, akik mindig hűségesen ragaszkodtak atyáik hitéhez és a Szentatyához, mintegy a jubileumi ünnepségek megkoronázásául «az atyai ház meghitt, családias bizalmasságában is meg akarták látogatni a szerető atyát». Őszinte örömét fejezte ki azon, hogy a nagyon kedvelt Serédi Jusztinián vezetésével jöttek, akit ő elnevezett «a bányászok bíborosa»-nak.

«Il cardinale dei minatori» . . . — mondotta, és szemüvegén át meleg szeretettel tekintett az előtte ülő hercegprímásra, aki fekete szerzetesi reverendában ült ott, fején a bíborszínű kis sapkával.

Külön megemlékezett arról, hogy ilyen szép számmal eljöttek a távoli Magyarországból, jómódúak és szegénysorsúak egyaránt.

«Róma ugyan szomszédja Magyarországnak, és Magyarország szomszédja Rómának szívben, de tudom, hogy a messze Magyarországból idejönni a mai nehéz gazdasági helyzetben sokaknak jelentett áldozatot . . .»

Olyan hangon mondta ezt, mint ha a trón magasságából odalátott volna a magyar városok és falvak gondterhelt emberei közé. Külön köszönte volt azok számára, akik a Szentföldről hazamenet látogattak ide az atyai házba, és akik ott, ahol Krisztus imádkozott és szenvedett, minden magyar testvérükért és a közös Atyáért is imádkoztak. Nagy melegséggel szólt a zarándoklatban résztvevő főpapokról, államférfiakról, papokról, szerzetesekről, papnövendékekről, s mindazokról a férfiakról és nőkről, akik idefáradtak eléje, és nagy szeretettel emlékezett meg a munkásokról.

«Láthattátok Róma népének buzgalmát, de a világ népei is láthatták a magyar hívek ájtatosságát, hitét, hűségét, mint ahogy láthatták a Szent Imre-év nagy ünnepségei alkalmával is, amelyekkel a magyar katolicizmus az egész világnak imponált».

Mindezt olyan közvetlenül, olyan belülről jövő hangon mondta a pápa, ahogyan valóban csak atya beszélhet gyermekeihez. Megköszönte a szép ajándékokat, a Szent Imre-év méltó emlékeit, s aztán kedves fordulattal «megcáfolta» a kedvelt hercegprímás beszédének egyik kitételét:

«A bíboros azokról a magyarokról szólt, akik nem ismertek. Mikor gyorsan bár, de valamennyőők előtt elhaladtam és a szemeteken át a szívetekbe néztem, láttam, hogy ismertek és én ismerem a ti szíveteket».

Majd arról kezdett beszélni, hogy milyen értelemben adja a kért apostoli áldást a magyarokra:

«Áldásomat adom rátok, akik az atyai házba eljöttek. De mint egy látomásban előttem vannak azok a magyarok is, akik titeket hazavárnak. Megáldom mindnyájukat, a magyar kicsinyeket, a gyermekeket — és itt rendkívül gyöngéddé, érzelmessé vált a pápa hangja — tehát azokat, akik az élet küszöbén állanak, és megáldom az öregeket, azokat, akik már az élet ajtaján ki-

felé készülnek. Megáldom otthon levő betegeiteket, akik leginkább várják az atyai vigasztalást».

Aztán odafordult a munkások felé :

«Megáldom a magyarok munkáját olyan értelemben, hogy nemes, tiszta legyen minden munkájuk.»

S mikor megáldotta a papok munkáját olyan értelemben, hogy az a lelkek érdekeit szolgálja, mikor minden rendű és rangú magyart áldásába foglalt, akkor egy mondat következett, amelyre magyar szívünk a megértés és a hála érzetével dobbant feléje :

«Megáldom a magyarokat gondolataik és érzéseik értelmében» . . .

A mi gondolataink és érzéseink e pillanatban az elrabolt, megszállt magyar területek felett keringtek, és a pápai trón magasságából elhangzott szavak a maguk önkéntelen utalásával arra emlékeztettek, hogy ugyancsak XI. Pius pápa legutóbb a magyar ifjúsági zarándoklat előtt azt mondotta :

«Megáldom a ti álmaitokat» . . .

És a mi álmunk az integer keresztény Magyarország. És a mi megsebezett szívünk reagálni tud a szeretetnek minden nyelvészeti diplomáciájára.

Mikor a pápa befejezte páratlanul közvetlen, szívhezszóló, szívbőljövő beszédét, amely inkább atyai beszélgetés, szerető megnyilatkozás volt, mintsem hivatalos válasz az üdvözlésre, áldását adta a térdreborult zarándokoknak. Aztán meghallgatta a pápai himnuszt, amelyet szívvel-leléssel énekelt minden magyar, és zúgó éljenzés közepette szívélyes búcsúintéssel visszaindult lakosztályába.

Mikor Serédi Jusztinián közölte a zarándokokkal Öszentsége beszédének főbb motivumait, a legegyszerűbb munkás arca is felcsillogott az örömtől, a meghatottságtól, a hálától, és felváltva harsogott a két kiáltás :

«Éljen a pápa !

«Éljen a bányászok bíborosa!»

Aztán felzendült a Sala del Consistorioban a magyar himnusz.

És lefelé a ragyogó lépcsőkön egy nagy, feledhetetlen jelenet örömeivel mentek le minden magyarok, főrendűek és szegénysorsúak, egyháziak és világiak, férfiak, nők és gyermekek. Háromnegyed nyolc volt, mikor a Szent Péter-térre leért a háromszáz magyar zarándok, csillogó szemmel beszélgetve arról, hogy milyen elragadó, milyen szeretetreméltó, milyen igazán atyai volt Trianon szenedő magyarjaihoz Krisztus helytartója.

*

— május 19.

Már hazaérkezett azóta a jubiláris zarándoklat legtöbb résztvevője, a *«pellegrinaggio ungherese»* legnagyobb része. A franciák sem sereglenek már a Farnese-palotában levő francia követség előtt, és csak nagy elvétve lehet már zarándokjelvényes idegeneket látni Róma utcáin és terein.

A hatalmas és mindig megkapó Szent Péter-téren nem feketélnek már zarándoktömegek, és a tér mellett levő Wiener Küche (olasz néven Cucina Viennese, amelynek négyszögletes kis udvarán valamikor egy Serédi Jusztiánián nevű magyar bencés is le-leült egy korsó pilseni sör mellé) már nem látja magyar papok, szerzetesek, világi zarándokok alakját, és a magyarságért lelkesen küzdő francia jezsuitaatyának, Delattre páternek felötölően intelligens, néhány vonásában meglepően Prohászka Ottokárra hasonlító arcát. (Mikor ott a Cucina udvarán Könczöl Antal vasmegyei esperes megkérdezte a francia pátert, hogy kikre emlékezik leginkább szombat-helyi látogatásából, a trianoni béke ellen mindig lándzsát törő, a magyar igazságot védelmező Delattre azt felelte

németül: «Én csak egy nevet tudok, azt, hogy Magyarország. De ezt a nevet nem felejttem el soha!»)

Róma nagy jubileumi napjai, amelyeken XIII. Leó pápa lángelméjű alakját és nagy szociálpolitikai meméntóját, a Rerum Novarumot idézték a moszkvai betegségben hánykodó, lázas világ elé, lezajlottak. De ezekből a napokból maradtak szép, feledhetetlen emlékek, és ennek a jubileumnak további hatásait, konkrét eredményeit is várjuk a jövőben.

Az emlékek éppúgy, mint a várakozások XI. Pius pápa alakja köré összpontosulnak, mint aki XIII. Leó enciklikáját a katolikus világgal megünnepeeltette, és a maga *Quadragesimo Anno* kezdetű legújabb enciklikájával a mai viszonyokhoz mérten kiegészítette.

Talán egyetlen zarándok sem akadt a világ minden részéből összesereglett csoportokban, aki ne látta volna csodálattal XI. Piust, az Egyház hetvenötesztendő főpásztorát, aki bámulatos frissességgel viselte ezeknek a napoknak fáradoalmait. Mert ha a zarándokok számára nem voltak éppen tövis nélkül valók ezek a napok, amelyeken az utazásban is eltörődhettek, a sok látnivaló és jövés-menés is megtilolhatta őket, megvoltak a maga fáradoalmi Krisztus helytartójának is. Gondoljunk csak arra, hogy a Szent Péterben tartott ünnepélyes mise után a magánkihallgatások és főképp a zarándoklatfogadások egész sora következett, amelyek mindegyikén annyi hívőnek nyújtotta kézcsókra jobbját, és minden nemzeti csoporthoz külön beszédet intézett, tehát olaszokhoz, csehekhez, hollandokhoz, magyarokhoz, spanyolokhoz, franciákhoz, angolokhoz, ukránokhoz, és mind e tevékenység közepette péntek délután hét-negyedórás beszédet mondott a San Damaso-udvarban a mikrofonba. És a hangja e hosszú idő alatt alig-alig halkult meg, a fáradságnak alig-alig akadt nyoma a hetvenötes Szentatya viselkedésén. Másnap pedig a mi

közös audenciánkon még ő emlegette a hosszú út vállalásának áldozatos voltát, amelyet — mint mondotta — «szíve mérlegére helyez» a mi javunkra.

Valóban feledhetetlen látvány volt, ahogyan az ezüstharsonák zengése közben bevonult a világ zárandokaival szorongásig megtelt nagy udvarba a fehértaláros pápa, a szellemi szuverén, aki fegyvertelenségében nagyobb hatalom minden uralkodónál, aki előtt térdreborul és kézcsókra hajol koronás király és egyszerű zalai falusi asszony. Mikor helyet foglalt trónján, soknak agyán villanhatott keresztül az, amit a mellettem álló Kühár Flóris dr. mondott, a fiatal magyar bencés tanár, aki a dogmatikát adja elő odafönn az Aventinuson, a bencésrend főmonostorában, a Sant'Anselmóban :

«Mennyi trón összeomlott már, de ez a Maiestas megmaradt és meg fog maradni mindvégig !»

Azok, akik Őszentsége közelében álltak, azt mondják, hogy a pápa a munkáskérdésről szóló kijelentéseinek csak az olasz szövegét tartotta magánál, a francia és a német szöveget bámulatos fegyelmezettséggel és nyelvtudással úgyszólván rögtönözte, csak fontosabb szavak voltak belőlük papírra vetve. Mindenesetre tény az, hogy a pápa — aki megkapó dallamosan, tisztán beszél hazája nyelvét — teljesen tökéletes kiejtéssel beszél a francia nyelvet is, a németet is, ami pedig olasz embertől nagy dolog. Örömmel láttuk, hogy a pápa alakja korához képest valóban fiatalos : homloka fölött még barna a haja, nem ősz, és az egész mozgása határozott, ruganyos. Az Alpesek levegője, az egykori nagy hegyi utak szemmelláthatóan kiegyensúlyozták azokat a hosszú órákat, amelyeket Achille Ratti egykor a milánói Ambrosiában a könyvek, pergamentek, öreg fóliánsok között töltött. Achille Ratti tudós volt, — éppen mostanában idézi a Giornale d'Italia egyik milánói előadását, amelyet 1895-ben tartott, és amelyben Milanó középkori történe-

tének egyházi visszasságait is teljes nyíltsággal és tárgyilagossággal megrajzolja — de nem vált egyoldalúvá, nem lett könyvmollyá, szűkmellű, görnyedt tudóstípussá, és a világ katolikusai most hetvenötéves korára egyaránt csodálhatják testi frissességét és töretlen szellemi erejét.

Nincs váltság, csak Krisztusban!

Azt mondtam föntebb, hogy nagy hiba, végzetes veszedelem lenne, ha hiába lenne, ha kárbavesznék XIII. Leó emlékünnepe, szóval: ha nem jelentkeznék üdvös és maradandó hatása az eleven életben is, nálunk Magyarországon éppúgy, mint a világ többi országaiban. Megállapíthatom, hogy ez nem volt csak afféle elszigetelt, lírai kijelentés, mert ez a kérdés sokakban felvetődött a magyar zarándokok közül éppúgy, mint a más nemzetbeliekben. Nem is egy embernek elröppent a gondolata ott a San Damaso-udvarban XI. Pius beszéde közben Moszkva felé, ahonnan mindannak az ellentéte, amit a Vatikán jelent, gyilkos tervekkel készül feldönteni a vörös szovjetszocializmus fanatikussai által kivénhedtnek, halálraítéltnak tartott Európa polgári társadalmát — és Madrid felé, ahonnan forradalmi lángok piros visszfénye vetődött a Vatikán évszázados falaira.

De hát vajjon mit várhat a világ az Egyháztól a szociális kérdések tekintetében? Talán valami világrengető tényt, valami hatalmas és gyors átalakítást? Komoly ember ilyesmire nem gondol, hiszen tudván tudja, hogy az Egyháznak nincsenek hatalmi eszközei, az Egyház nem kényszerítheti a maga egyedül helyes, üdvös szociálpolitikai felfogását a XX. század kétségtelenül tűrhetlenné vált, egészségtelen és végzetes nagykapitalizmusának hordozóira, a világ bankáira, tőzsdéire, kartelljeire és trösztjeire. Nem tehet egyebet, de megteszi, amit

eddig is megtett, és amit a Rerum Novarum kibocsátásával legerőteljesebben XIII. Leó tett meg: belekiáltja a világ lelkiismeretébe az igazságosság, a jog és a krisztusi szeretet törvényeit. Tekintélyével és minden adott eszközzel a munkásság jogos érdekei mellé áll. Ellene mond a nagytőke elnyomó, igazságtalan törekvéseinek, általában a Mammon szellemének, és a krisztusi evangélium követelményeit igyekezzén érvényesíteni, a tőkét figyelmezteti a munkásság jogainak tiszteletére, a munkásságot pedig óvja a forradalmi tévtanok, az erőszakos, osztályharcos ideológiák veszedelmétől. Az ipari munkásság kérdése mellett ott van azonban a földművelőnép kérdése is, ebben pedig az Egyház mindenütt, ahol egyházi birtokok vannak, maga is aktíve szólhat bele a dologba azzal, hogy korszerű reformokat léptet életbe az egyházi birtokok felhasználása, szociális hasznosítása tekintetében (telepítés, örökbérlet, stb.), amire nézve Magyarországon is mutatkoznak jelek éppen a Rerum Novarum-jubileum szellemében és annak erőteljesebb hangsúlyozása alkalmából.

Az a körlevél, amelyet XI. Pius pápa éppen a «munkáspápa» enciklikájának negyvenéves jubileuma alkalmából közrebocsátott, az «imádság, akció és áldozat» hármas gondolata jegyében, méltó folytatása és az idők tapasztalataival számoló fejlesztése XIII. Leó művének.

Ismeretes XI. Pius pápa államtitkárának, Pacelli bíborosnak az a világszerte feltűnést keltett cikke, amely hónapokkal ezelőtt a Vatikánváros félhivatalos lapja, az Osservatore Romano hasábjain jelent meg, és amelyben a pápai államtitkár erőteljesen tiltakozik az ellen, hogy a szívtelen, elnyomó tőke spanyolfalnak akarja felhasználni Krisztus isteni alakját a maga bűnei és mulasztásai elé, és a munkásság szemében a kapitalizmust és a krisztianizmust azonosítsák, amit más oldalról a szociáldemokrácia és a bolsevizmus igyekszik bele-

szuggerálni a dolgozó tömegek tudatába Ennek az erélyes hangú cikknek — amelynek hangja továbbcsendül Csávossy Elemér jezsuita atya legutóbb megjelent és vitatott cikkeiben — jellemző folytatásai azok a fejtegetések, amelyek a jubileum alkalmából jelentek meg az Osservatore Romano-ban, és amelyek a kapitalizmusnak nem ugyan eltörlését, de «gyökerétől lombozatáig való reformját» sürgetik és hangoztatják. Rámutatnak ezek a fejtegetések arra, hogy a mai tőkehalmozás nem egyszer közönséges uzsora, és hogy a munkásságnak igazságos bérviszonyokhoz és emberséges megélhetéshez való jogát érvényesíteni kell, szóval: a kapitalizmust át kell itatni erkölccsel és a munkásságot minden olyan törekvésében, amellyel nem lépi túl a maga jogos érdekei védelmét és a tőkének ezt a morálissá való átalakulását követeli, éppen Krisztus nevében kell megsegíteni a katolicizmusnak.

Annyi kétségtelen, hogy a Rerum Novarum jubileumának nemcsak pompás, grandiózus külsőségei voltak, hanem nagy demonstratív jelentőségük is egyfelől Moszkva, másfelől a világ kapitalizmusa felé. Annak, hogy Moszkva nagyon jól tudja, mennyire a krisztianizmus az egyetlen komoly gátrendszer a vörös vízözön ellen, maga Moszkva adja legerősebb bizonyosságát azzal, hogy minden eszközzel harcol az Egyház és annak szelleme ellen. A világ kapitalizmusának felelősein mulik az, hogy jókor felismerjék, az Egyház nemcsak a munkásságnak igaz barátja, hanem a becsületes tőkének, a jogos magántulajdonnak is és ha a világ nemzeteit valóban meg akarjuk menteni az egyre hevesebb szociális megrázkódtatásoktól, de egyben a polgári társadalmat is a vörös Moszkva világveszedelmétől, csak egyetlen út van tőke és munkásság számára, az, amelyet Krisztus megjelölt, és amelyre negyven évvel ezelőtt XIII. Leó pápa, most pedig XI. Pius pápa ismételten rámutatott.

A zárándokok-hagyta Rómában ez a megismerés ra-

gyog a sugárzó kék olasz égboltról a világnak minden tája felé. Az emberiség sorsa nagy mértékben azon fog mulni, hogy az Egyház szavát, amely Krisztus szava is, jókor és kellően meg fogják-e érteni mindenütt, ahonnan a jubileum lelkes zarándokai elindultak hódolni Szent Péter trónja elé, és ahova most hazaszéledtek, áthatva XI. Pius pápa kijelentéseinek szellemével, amely egyben a munkáskérdés keresztény — tehát egyetlen igazi, józan és üdvös — megoldásának szelleme is. A zarándoklat magyar krónikása a Vatikán árnyékában azzal fejezi be beszámoló jegyzeteit : teljék el a magyar közélet is, Európa közléte is a «preghiera, azione, sacrificio» — az imádság, szervezés és áldozat piusi lelkületével, hogy végre valóban megindulhasson a szebb, az emberségesebb, tehát keresztényebb jövő felé.

SZENT ISTVÁN KÖNYVEK

Katholikus kultúrát fejleszteni, katolikus tudományt terjeszteni és népszerűsíteni, ez a hivatása a Szent István-Társulatnak, ez a hivatása a kiadásában megjelenő Szent István Könyveknek.

A Szent István Könyvek sorozata az emberi tudás minden ágát fel akarja karolni. A Szent István Könyvek a tudomány mai színvonalán mozognak. Oly stílusban jelentetjük meg, amely alkalmassá teszi őket arra, hogy minden művelt egyén érdeklődéssel olvashassa. Viszont súlyt helyezünk arra, hogy a Szent István Könyvek mindegyike a katolikus világnézetnek legyen beszédes hirdetője.

Ilymódon, reméljük, elérjük azt a célt is, mely e könyvek kiadásánál szemünk előtt lebegett: az olvasni vágyó katolikus közönségnek oly műveket nyújtani, amelyek kielégítik igényeiket anélkül, hogy veszélyeztetnék hitüket, sőt amelyek alkalmasak arra, hogy a tudás és műveltség eszközeivel is megerősítsék őket vallásos meggyőződésükben és világnézetükben.

A Szent István Könyvek sorozatában eddig megjelentek:

	Pengő
1. Zubriczky Aladár dr.: Jézus élete és a vallástörténet	—
2. Wolkenberg Alajos dr.: A teozófia és antropológia ismeretése és bírálata	—
3—4. Wolkenberg Alajos dr.: Az okkultizmus és spiritizmus multja és jelene	5.60
5—6. Balanyi György dr.: A szerzetesség története	5.60
7—8. Alszeghy Zsolt dr.: A XIX. század magyar irodalma...	—
9. Miskolczy István dr.: Magyarország az Anjouk korában	2.80
10. Palau-Timkó Jordán: Krisztus útján. A katolikus tevékenység fővel	2.80
11. Quadrupani-Babura László dr.: Útmutatás jámbor lelkerek számára	2.80
12. Prohászka Ottokár: Elbeszélések és útirajzok	—
13. Triklál József dr.: Természetbölcsélet	2.80
14. Bognár Cecil dr.: Értékelmélet	2.80
15. Prohászka Ottokár: A bűnbocsánat szentsége	2.80
16. Babura László dr.: Szent Ágoston élete	2.80

	Pengő
17. <i>Lepold Antal dr.</i> : Szalézi Szent Ferenc valogatott levelei	2.80
18. <i>Aldásy Antal dr.</i> : A kereszteshadjáratok története...	—
19. <i>Marosi Arnold dr.</i> : Átöröklés és nemzetvédelem ...	2.80
20. <i>Zoltvány Irén dr.</i> : Erotika és irodalom ...	2.80
21. <i>Horváth Sándor dr.</i> : Aquinói szent Tamás világnézete	2.80
22. <i>Balogh Albin dr.</i> : Muvelődés Magyarország földjén a magyar honfoglalás előtt ...	2.80
23. <i>Marczell Mihály dr.</i> : A katolikus nevelés szelleme ...	2.80
24—25. <i>Motz Atanaz dr.</i> : A német irodalom története..	5.60
26. <i>Babura László dr.</i> : Szent Ambrus élete ...	2.80
27. <i>Marki Sándor dr.</i> : II. Rakoczi Ferenc élete ...	—
28. <i>Kiss Albin dr.</i> : A magyar tarsadalomtan története	2.80
29. <i>Szabó Zoltan dr.</i> : A növények életmódja ...	2.80
30. <i>Weszelszky Gyula dr.</i> : A radium és az atomelemléte...	2.80
31. <i>Balanyi György</i> : Assisi Szent Ferenc élete ...	2.80
32. <i>Dávid Antal</i> : Bábel és Assúr. I. Történet ...	3.40
33. <i>Fejér Adorján</i> : Római regiségek... ..	4.50
34. <i>Balogh József</i> : Szent Ágoston, a levéltíró ...	3.40
35. <i>Babura László dr.</i> : Szent Jeromos élete ...	3.40
36. <i>Karácsonyi János dr.</i> : Szent László király élete..	3.40
37. <i>Miskolczy István dr.</i> : A középkori kereskedelem története	4.50
38. <i>Szémán István dr.</i> : Az újabb orosz irodalom ...	4.50
39. <i>Bun Aladar</i> : A finn nemzeti irodalom története ...	3.40
40. <i>Trikál József dr.</i> : A gondolkodás művészete ...	4.50
41. <i>Kuhár Flóris dr.</i> : Bevezetés a vallás lelektanába ...	4.50
42. <i>Babura László dr.</i> : Nagy Szent Gergely élete ...	4.—
43—44. <i>Kuhár Flóris dr.</i> : A keresztény bölcsélet története	8.—
45. <i>Weszely Ödön dr.</i> : Korszerű nevelési problémák... ..	5.60
46. <i>Somogyi Antal dr.</i> : Vallás és modern művészet ...	3.—
47. <i>Divald Kornél</i> : Magyar művészettörténet ...	5.60
48—49. <i>Birkás Géza dr.</i> : A francia irodalom története ...	8.—
50. <i>Wodetzky József dr.</i> : A világegyetem szerkezete... ..	3.50
51. <i>Zaborszky István dr.</i> : Rabindranath Tagore világnézete	3.50
52—53. <i>G. Kurth-Michel K.</i> : A modern civilizáció kezdetei ...	10.—
54—55. <i>David Antal</i> : Bábel és Assúr. II. Muvelődés ...	7.30
56. <i>Horváth Jenő dr.</i> : A modern Amerika története... ..	3.30
57. <i>Balogh Albin dr.</i> : Ország és nyelv ...	4.70
58. <i>Meszlényi Antal dr.</i> : A katolikus egyház és az állam 1848/49-ben ...	7.30
59—60. <i>Radó Polikarp dr.</i> : A kereszténység szent könyvei. I. Ószövetség ...	8.30
61. <i>Keeskés Pál dr.</i> : A házasság etikája ...	4.—
62. <i>Huszár Elemer</i> : A katolikus házasságjog rendszere ...	3.30
63. <i>Petrő József dr.</i> : Az ősegyház élete ...	5.—

	Pengő
64—65. Radó Polikárp dr.: A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség	8.80
66—67. Trikál József dr.: A jelenségekből a valóságba ...	7.—
68. Erdey Ferenc dr.: Kant valláserkölcsei világnézete ...	4.—
69—71. Hartmann Grisar: Luther Márton élete (Fordította Hoitsy Lajos Pál.)... ..	12.—
72. Tóth Ágoston: Bevezetés a meteorológiába	5.80
73—74. Bánhegyi Jób dr.: A magyar irodalom története I. ...	6.60
75—76. Divald Kornél: A magyar iparművészet története ...	7.50
77. Balanyi György: A római kérdés... ..	6.40
78—79. Bánhegyi Jób dr.: A magyar irodalom története. II.	7.—
80. Pitroff Pál dr.: Bevezetés az esztétikába... ..	3.—
81. Kühár Flóris dr.: A vallásbölcselet főkérdései	5.—
82—84. Körösi Albin: A spanyol irodalom története	11.—
85. 'Sigmund Elek dr.: A mezőgazdasági növények termesztési tényezői	4.—
86—87. Kalmár Gusztáv dr.: Európa földje és népei	8.—
88. Kiss Albin dr.: Szent Ágoston «De Civitate Dei» című művének méltatása	4.—
89. Trikál József dr.: A lélek rejtett élete	4.—
90—91. Petrő József dr.: A szentmise története	5.50
92. Meszlényi Antal dr.: A magyar jezsuiták a XVI. században	4.50
93. Mihelics Vid dr.: Az új szociális állam	4.—
94. Éhik Gyula dr.: Prémek és prémes állatok	3.—
95—97. Magdics Gáspár: A természettudomány útjai Istenhez	10.—
98. Melichár Kálmán dr.: A zsinatok	3.80
99. Szalay Jeromos: Szent Benedek élete és műve	5.—
100—101. Schütz Antal dr.: Krisztus. Tíz előadás... ..	6.—
102. Balogh Albin dr.: Pannonia őskereszténysége	4.—
103. Kalmár Gusztáv dr.: Magyar hazánk és népel. Magyarország leírása... ..	5.50
104. Auguste Dies—Michel Károly: Plató	3.—
105. P. Takács Ince: Nerótól Dioklécianig... ..	5.—
106. Stuhlmann Patrik dr.: Az ifjúkor lélektana... ..	4.—
107. Pitroff Pál dr.: A szépirodalom esztetikája	3.—
108. K. Török Mihály Miklós: A magyar egyházpolitikai harc története	2.50
109. Schütz Antal dr.: A házasság. Tíz előadás	3.—
110. Gálos László dr.: A Szentlelekisten	4.—
111. Lippay Lajos dr.: A keleti egyházak	4.—
112. Zoltán Veremund dr.: Szent Anzelm... ..	3.—
113. Lendvai István: Róma tornyai alatt. Mozaikok az örök városból	3.60
114. Polzoures Ioán dr.: A laterani szerződés. A Szentzsék nemzetközi jogi helyzete	3.80

MOST JELENT MEG

LATIN-MAGYAR MISSZÁLE

a Római Miskönyv szerint. Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta dr. SZUNYOGH XAV. FERENC O. S. B. 1488 lap.

Bolti ára

Vászonkötés, vörösmetszéssel	---	---	---	---	---	P 8.40
Vászonkötés, arany Metszéssel	---	---	---	---	---	« 9.40
Börkötés, vörösmetszéssel	---	---	---	---	---	« 16.—
Börkötés, arany Metszéssel	---	---	---	---	---	« 18.—

A NYILVÁNOS ISTENTISZTELET

Irta dr. MIHÁLYFI ÁKOS. A legújabb római rendeletek alapján átdolgozott, bővített 4. kiadás. 714 lap.

Bolti ára --- --- --- --- --- --- --- P 14.—

SZENTEK ÉLETE

4 kötetben. Szerkesztette dr. SCHÜTZ ANTAL BALANYI GYÖRGY, SEBES FERENC, SZAMEK JÓZSEF és TOMEK VINCE közreműködésével.

A kb. 1400 lapra terjedő, négykötetes munka **bolti ára** a következő:

Szép papíron, füzve, kötetenként	P 3.—, együtt	---	P 12.—
Félvászonkötésben, kötetenként	P 4.—, együtt	---	« 16.—
Lilaszínű, egészvászonkötésben, arany nyomással, kötetenként	P 4.50, együtt	---	« 18.—
Kiváló finom, vastag papíron, barna, selyemfényű vászonkötésben, dús arany nyomással, kötetenként	P 6.—, együtt	---	« 24.—
Barna, luxusbörkötésben, dús arany nyomással, kötetenként	P 8.50, együtt	---	« 34.—

Kaphatók a Szent István-Társulat könyvkiadóhivatalában
Budapest, VIII., Szentkirályi-utca 28.